

कान्यमाला ९१.

श्रीपिङ्गलाचार्यविरचित

छन्दःशास्त्रम् ।

श्रीहलायुधभट्टविरचितया मृतसजीवन्यारयया घृत्त्या
समेतम्, समीक्षाचक्रवर्तिराजपण्डितश्रीमधुसूदन-
विद्यावाचस्पतिरचितछन्दोनिरुक्ति-

सनाथ :

जयपुरमहाराजाश्रितेन महामहोपाध्यायपण्डितभीदुर्गाप्रसाद-
सनयेन पण्डितफेदारनाथेन, मुम्यापुरघासिना पणशी-
फरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसनुजनुपा वासुदेवशर्मणा च
संशोधितम् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

तच्च

मुम्यय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी,

इत्यनेन

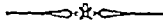
निर्णयसागरमन्त्रालयाधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

१९२७

मूल्य पादोनरूप्यकद्वयम् ।

छन्द शास्त्रस्य भूमिका ।

तत्र छन्द गमीह्याम्बदछन्दन्तर्यपाद —

अथ किमिदं छन्द इति पृच्छामः ?

“मनु च भो यः क्वचिद्वाक् क्व रात्रु प्राद्वण इति गोऽयं त्रिविधः पयनुयोगो भवति—सक्ष्यापेक्षो, सक्ष्यापेक्ष, सक्षणापेक्षश्च । तदतस्त्रिविधः समाधिर्भवति—असौ देवदत्तो प्राद्वण इति सक्ष्यापेक्ष कक्ष्यपाद्विराम्यत्रियष्टिष्टविभ्रामिप्रागस्त्रास्या ससैव प्राद्वणजातया भवन्ति इति सक्ष्यापेक्ष ,

‘यिषा मोनि कर्म चति प्रयं प्राद्वण्वलक्षणम् ।

सेवा संमदृष्टिष्य फाडयापथ पातनम् ॥

जीयित मस्य धमार्षं घर्मो रत्यर्धमेव च ।

अदोरात्राय पुष्यार्थं त देवा प्राद्वण विदु ॥

कर्मणा प्राद्वणो जात फरोति प्रद्वभाषनाम् ।

स्वधर्मनिरत शुद्धस्वाम्नाप्राद्वण उच्यते ॥

जात्या कुलेन श्रुतेन स्याप्यायेन ध्रुतेन च ।

एभिर्बुधो हि मन्त्रिष्टेभिसं स द्विज उच्यते ॥

श्रुति क्षमा दयाश्रेयं क्षौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

यिषा वैष तप रात्र नवर्कं प्राद्वलक्षणम् ॥’ इति सक्षणापेक्षश्च ।

एषमेवेदं यदद पयनुयुज्यते किमिदं छन्द इति गोऽयं त्रिविधः पयनुयोगो भवति—सक्ष्यापेक्ष सक्ष्यापेक्ष, सक्षणापेक्षश्च । तदतस्त्रिविधः समाधिर्भवति—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारे रत्नधातमम्’ । (ऋ १ अ १ अ १ ब) इतीदं छन्द इति सक्ष्यापेक्ष , गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्सूदतीपद्विद्विष्टुञ्जगत्या स्या ससैव छन्दोजातयो भवतीति सक्ष्यापेक्ष यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः’ ‘मात्रा क्षरसङ्ख्यानियता वाक् छन्दः’ इति सक्षणापेक्षश्च ।

तद्विषयं सिद्धं प्रतिवचनमितीदं छन्द इति चेन्न सिद्धम् । कुत एतत् । यदक्षरपरिमाणं तच्छन्द इति हि सक्षणमुच्यते तत्तावदपमासं भवति । शृषिती गायत्री, अन्तरिक्षं त्रैष्टुमम् बीर्जागती । अग्निर्गायत्र , इन्द्रश्चैष्टुमः विश्वेदेवो षागत । तेजो वै ब्रह्मवर्षसं गायत्रम् , ओजो वा इन्द्रियं धीर्यं त्रिष्टुप् , पशवो जागता । ब्रह्म गायत्रम् , क्षम त्रैष्टुमम् विद् जागताम् । प्राद्वणो गायत्रः , क्षत्रियश्चैष्टुम , वैश्वो जा गत । चतुर्विंशत्यक्षरा षाङ्गायत्री, चतुष्टत्वारिंशदक्षरा वाक् त्रैष्टुमी, अष्टचत्वारिंशद

क्षरा वाग् जागती । इत्येवमनेकधा लक्षण्या श्रूयन्ते । ताश्च सर्वा एवैता गायत्र्य-
त्रिष्टुभो जगत्यश्च लक्षणमर्हन्ति । तत्र यदुच्यते—‘अक्षरपरिमाणं छन्द इति’;
वाचिकेष्वेवैतद्वकाशं लभते नान्यत्रेत्यनैकान्तिकं भवति । न चानैकान्तिके लक्षण-
शब्द प्रवर्तते । तस्मादलक्षणमेतत् । स्यादेव तु तेषु तेषु सर्वेष्वनुगत कश्चन विल-
क्षणो धर्मो यदनुरोधेन छन्द शब्द प्रवर्तते । तमेतं धर्मं पृच्छाम — किमिदं छन्द इति ॥

अथ लक्षण्योपपरीक्षा—

गान्येतानि गायत्र्यादीन्यभिधानानि श्रूयन्ते, किमेते यदृच्छाशब्दा, उत रुढा,
योगरूढा, यौगिकरूढा, यौगिका वा । अथवा क्वचिन्मुख्या, अपरत्र भक्त्या प्रयु-
ज्यन्ते । तत्र तावत्—‘गायतो मुखादुदपतत्’ इति गायत्र्या, ‘गायत्रीमेव त्रिपदा
सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभति’ इत्यनुष्टुभश्च निर्वचनश्रवणात्, ‘गायन्तं त्रायते यस्मा-
द्गायत्रीत्युच्यते बुधै ।’ इत्यादिस्मरणाच्चावयवार्थस्फोटोच्च नैते यदृच्छाशब्दा इति गक्यं
वक्तुम् । नाप्येते रूढा भवितुं युज्यन्ते । तदाहु —“यदन्यानि छन्दासि वर्षायासि
भूयोऽक्षरतराणि, अथ कस्मादेता वृहतीत्याचक्षते’ इति । एतया हि देवा इमाद्यो-
कानाश्रुवत । ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्रुवत, दशभिरन्तरिक्षम्, दशभिर्दिवम्,
चतुर्भिश्चतस्रो दिश, द्वाभ्यामेवास्मिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्, तस्मादेना वृहतीत्याचक्षते ॥”
इत्येवमादिभि श्रुतिभिरेषामवयवार्थसापेक्षत्वावगमात् । न चाप्येते योगरूढा भवन्ति ।
“सप्तधा वै वागवदत्, । ‘त्र्यक्षरेण सिमते सप्तवाणी’ इत्येवमादिश्रुतिसिद्धेषु
वाग्विच्छित्तिविशेषेष्वेव तु भवानिदानीं गायत्र्यादीन् शब्दानाच्छे । तत्र नैतेषु गाय-
त्र्यादीनामवयवार्थसमन्वय स्वारस्येन शक्यते कर्तुम् । शुद्धं यौगिकत्वमप्यत एव
प्रत्याख्यातं भवति । द्रव्यशब्दत्वगुणशब्दत्वक्रियाशब्दत्वानामन्यतमस्याप्यत्र दु स्थ-
त्वात् तत्तर्हि स्यादेवम् । न केवलं वाग्विशेषा एवैतेषा गायत्र्यादिशब्दानां विषया
भवन्तीति, किं तर्हि सन्त्येव केचिदन्येऽपि साध्यदेवादयो द्रविणादयो वा वेदप्रसिद्धा
गायत्र्यादिशब्दप्रतिपाद्या, अथ वाग्विशेषाश्च । तेषु क्वचिदिमे यौगिका, अपरत्र
रूढा स्यु । अथवा क्वचिन्मुख्या अपरत्र भक्ता स्यु । तत्र न ज्ञायते कुत्र कीदृशा
इति ।^१ किंच भूयसा श्रूयते गायत्र्यादीनामाच्छादकत्वाच्छन्दस्त्वमस्तीति । तत्र
न ज्ञायते कथमेषा वाग्विशेषाणा साध्यदेवाना द्रविणानामन्येषा वा किमाच्छादकत्व-
मस्तीति ।^२ आच्छादकत्वमेवैतच्छन्द शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुत गायत्र्यादिशब्द-
सवन्धमात्रमथवान्यदेव किञ्चित् ।^३ तस्मादुत्तिष्ठते जिज्ञासा—किमिदं छन्द इति ॥

अथाप्येतदन्यथान्यथा बहुधा श्रूयते वेदे—तथाहि—

(१) “एते वाच देवा प्रातर्यावाणो यदभिरुषा अश्विनौ ।

त एते सप्तभि सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति ।” इति ।

तद्वेत्तन्न ज्ञायते—कथं ते सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति, कानि वा तत्र छन्दांसि ॥

(२) “छन्दासि वा अन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन् । गायत्री, त्रिष्टुभश्च जगत्यै

चायतनमन्मध्यायत् । त्रिष्टुप्, गायत्र्यं च जगत्स्ये च । जगती गायत्र्यं च त्रिष्टुभ्यम् । ततो वा एतं प्रजापतिप्यूठञ्छन्दसं द्वादशाहमपचयत्, समाहरत्, तेनायजत । तेन स सयान् कामान् छन्दांस्यगमयत् ।” इति ध्रुयते ।

तत्र न ज्ञायते—कथं द्वादशाहेन छन्दसान्मन्योन्यायतनसिद्धिः । कानि वा तत्र छन्दांसि ॥

(३) ‘ अहर्षे देवा अभयन्त रात्रीमसुरा । ते समावद्वीया एवाखन् । न म्यावर्तन्त । सोऽप्रयीदिन्द्र —कथाई चमानितोऽसुरान् रात्रीमन्वयेष्याव इति । स दशेषु न प्रत्यविन्दत् । स ये छन्दांस्यसान्वषायन् । तस्मादिन्द्रधम छन्दांसि च रात्री महन्ति ॥ ’ इति ध्रुयते ।

तत्र न ज्ञायते—कथमेतानि छन्दांसि तस्मिन्मन्वषायन् कानि वा तत्र छन्दांसि ॥

(४) “देवा वा असुर्युद्धमुपप्रायन् विजयाय । तानग्निनान्वषामयततुम् । तं देवा अभुवन्—अपि त्वमेहि, अन्माफ ये त्वमेकोऽसीति । स त्रिभेणिभूत्या त्र्यनीकोऽसुरान् युद्धमुपप्रायद् विजयाय । त्रिभेणिरिति—छन्दांस्येष धेणीर्युरत् । त्र्यनीक इति—सवनान्येषानीकानि । तानसंभाष्यं पराभाषयत् ॥ इति ध्रुयते ।

तत्र न ज्ञायते—कथं छन्दांसि भेणयोऽभूवन् कानि वा तत्र छन्दांसि ॥

(५) सवाणि छन्दांस्येतद्यप्रलाप इत्याभ्रायते । एतद्यो ष्यं सूवाध संज्ञायते ।

उदुस्यद्घातं यपुर्दिब एति प्रतिष्ठरे ।

यदीमाद्युबहति तेव एतद्यो विशस्मै यक्षसे भरम् ॥’

(ऋ ५ अ ५ अ १० य)

इत्येषमादिमन्मध्यास्याने तथैव प्रतिपत्ते ।

तथा च न ज्ञायते—कथमेतां छन्दसामैतदाप्रलापत्वम्, कानि वा तत्र छन्दांसि ॥

अल निदधानया । एवमादयो हि भूयांसरछन्दसामुषायववादा भ्रूयन्ते । तत्र न ज्ञायते—कथं कथमेते वादा उपपद्यन्ते कानि वा तत्र छन्दांसि । किमेकमेवैतयां छन्दसां छन्दस्त्वमुत भिद्यते प्रत्यर्षमिति पृच्छाम —किमिदं छन्द इति ॥

अथ यदप्युक्तं छन्द्यापेक्ष प्रतिवचन तदपि निषाधकल्पते । अग्निमीळे पुरोहितम्’ इत्यत्र हि किं नाम छन्दो विषदित भवताम् । किं तावदयं संपूर्णो मन्त्रदृष्टत्वात् । नेत्याह ।

ऋषां दशसहस्राणि ऋषां पञ्चशतानि च ।

ऋषामशीति पादस्य पारण संप्रकीर्तितम् ॥’

इत्येषं हि दशशतये मन्त्रा संख्यायन्ते छन्दांसि पुन सप्तैवेति विषयभेदो विज्ञायते ॥ किं तर्हि यत्तावत्पदानि तच्छन्द । नेत्याह ।

घाकस्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् ।

शतानि चाथै दशकद्वयं च पदानि पद चेति हि चर्चितानि ॥

इत्येवं हि पदसंख्यानं स्मर्यते, छन्दांसि पुन सप्तैवेति विषयभेदो विज्ञायते । अथ किमे-
तान्यक्षराण्येव छन्द । नेत्याह ।

‘चत्वारि वाव शतसहस्राणि द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि’ इत्येवमक्षरसंख्यानं स्मर्यते ।
तस्मान्न तावदक्षराणि छन्द स्यात् । अथ किं यदत्रैते वर्णा श्रूयन्ते तच्छन्द । नेत्याह ।
वर्णा हि ते भवन्ति । व्यभिचरन्ति च ते ते वर्णा , अथाप्यनुवर्तते छन्दस्त्वमतो नैते
वर्णाश्छन्द स्यात् । किं यदयं वर्णक्रमस्तच्छन्द । नेत्याह । क्रमो हि नाम पौर्वापर्यम् ।
न चानन्तर्भाववर्णरूपं पौर्वापर्यं शक्यतेऽध्यवसातुम् । तथा च वर्णव्यभिचारे क्रमा-
तिचार प्राप्नोति, अथाप्यनुवर्तते छन्दस्त्वमतो नैष वर्णक्रमश्छन्द स्यात् ॥ अथ यदयं
गुरुलघुक्रमस्तच्छन्द । नेत्याह । यत्रापि नैवं गुरुलघुक्रमस्तत्रापीष्यते छन्दोव्यवहार ।
स न स्यात् अथोच्येत । नोच्यते त्विदमित्थं गुरुलघुक्रमश्छन्द इति । किं तर्हि यथाकथं-
चित्क्रियमाणो गुरुलघुक्रमश्छन्द स्यात् । नैतदेवमपि शक्यं वक्तुम् । गद्यपद्यविवेक-
स्तत्तर्हि व्याह्रन्येत । यथाकथंचित्क्रमस्य छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमाने तदवच्छेदकभेदा-
संभवात् सप्त छन्दासीति व्यवहारोऽपि न प्राप्नोति । तस्मान्नैषोऽपि गुरुलघुक्रमश्छन्दः
स्यात् । अथ यदत्रत्यमक्षरपरिमाणं तच्छन्द इति चेन्नैतदपि शक्यं विज्ञातुम् । यत्रापि
नैतदक्षरपरिमाणं तत्रापीष्यते छन्दोव्यवहार । स न स्यात् । अथ यथाकथंचिदक्ष-
रपरिमाणं छन्द इति चेन्नैतदप्यस्ति । क्रमवादेन प्रत्युक्तत्वात् । अथ किमनेन मन्त्रेण
यत्प्रतिपाद्यते सा विद्या छन्द । नेत्याह । विद्या हि नाम सा अर्धविषयिणी स्यात्,
शब्दविषयं तु छन्द प्रतिपद्यते—इति विषयभेदो भवति । ननु च भो , न मन्त्रबो-
ध्योऽर्थ एव विद्या स्यात् किं तर्हि मन्त्रस्यापीष्यते विद्याशब्देन व्यपदेश । तथा च
मन्त्रत्रैविध्याद् ऋग्यजु सामानीति त्रैविध्यमुपदिश्यते । गद्यपद्यगानानि चैतानि ऋग्यजु-
सामानि न छन्दसोऽतिरिच्यन्ते । पद्यादित्रैविध्येन छन्दत्रैविध्यस्य साप्रदायिकैरभ्यु-
पेतत्वात् । सत्यमेतत् । यदि हि नाम पद्यमृक्, गद्यं यजु , गेयं साम—इत्येवाभिप्रेतं
भवताम् । तत्तर्हि नूनमेषा भेदाभेदप्रयोजकधर्मानप्युदाहरिष्यति भवान् । किनिव-
न्धनोऽयं भेद —पद्यमितराभ्यामतिरिच्यते गद्यमितराभ्यामिति । अथ कस्मात् पुन-
पद्यमपि छन्दो गद्यं च गेयं चेति । तदर्थमिदं पृच्छाम —किमिदं छन्द इति ॥

(इति छन्दस्तत्त्ववादे प्रश्नग्रन्थः ।)

अत्रोच्यते—प्राणमात्रा छन्द । सर्वं चेदं स्थावरजङ्गमं सप्राणमेवेह जीवति । प्राण-
धारणं हि जीवनम् । अत प्राणापगमे निर्जीवं विनश्यति सर्वम् । स च प्राण
सर्वत्र व्यक्तिभेदभिन्नया कयाचिन्नियतयैव मात्रयावस्थाय स्वप्रणीतं स्वायत्तं शरीरम-
धितिष्ठतीति प्रतिपद्यते । तत्र वाचिकप्राण स्वर इत्युच्यते । तन्मात्रा वाचिकच्छन्द ।
एवं भौतिकप्राणो वैश्वानरः । तन्मात्रा च भौतिकच्छन्द इत्यनुसंधेयम् । मात्रा च
पुनरवच्छेद । यद्यपि च नियतासु वाक्क्षु प्रयुज्यते छन्द शब्दम् । अथापि नैतावता
वागेव छन्द शब्दवाच्येति भ्रमितव्यम् । नीलश्वेतादिशब्दाना गुणवाचकतया जाति-

शब्दत्वेऽपि गुणिपरत्वेनोपचाराद् गुणशब्दत्वयवदस्य छन्दःशब्दस्यापि गुणशब्दत्वयवदहा रोपपत्तेः । तस्मादवच्छेददछन्द इत्येष सिद्धान्तः । स च मानेन वा प्रतिष्ठया वा तुम्भितफेन वा क्रियमाणो बस्तुव्यरूपमयादाय च । ननु—‘स च्छन्दोभिरात्मनाच्छन्दोभिर्वासीत्या चक्षते ।’ ‘ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन् मदेभिराच्छादयन्, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ।’ ‘ते छन्दोभिरात्मान उादयित्योपायन्, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ।’ छादयन्ति इ वा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणः । ‘गायत्रेण छन्दसा त्या छादयामि’ इत्या यसकृमिर्वचनधमणादाच्छादकस्य छन्दस्त्व उभ्यते नत्ववच्छेदस्य । आच्छादकाना मवच्छेदकत्ववर्धमवेऽपि अवच्छेदकानामाच्छादकत्वावर्धमवात् । अत एव तु लोकेऽपि मानस्य प्रतिष्ठामास्तुलितकस्य वा छादकत्वाप्रसिद्धि इति चम । अप्रसिद्धेरप्रसिद्धे । तथा हि—केयमप्रसिद्धिः । लौकिकानामप्रतिपत्तिवा स्वरूपतोऽसत्त्वं वा । नाय । न हि लौकिकानामप्रतिपत्त्या प्रमाणसिद्धोऽयं शक्यमनभ्युपगन्तुम् । प्रतिपत्तिमात्रेण वा प्रमाणान्तरैरसिद्धः शक्यं स्वीकृतुम् । व्यवहारसिद्धिप्रवणता हि लौकिका म वस्तु सत्त्वमपेक्षन्ते । ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुधून्यो विकल्प’ इति पातप्रलोकरीत्या विकल्प वृत्त्या व्यवहारतामसलप्यर्थे प्रतिपत्तिदशनात् । अत एवास्परमे प्रमाणत सिद्धेऽपि हास्यशृङ्गारकीर्त्यादीनां शुद्धत्वं प्रेमानुरागवीरादीनां रफत्व, श्लोधापकीर्त्यादीनां कृष्ण त्वमनृतं व्यवहारतः प्रतिपद्यन्ते न तु सन्तमर्थम् ॥

१- ममे नक्षत्रमजरमासूर्यं रोहयो विवि । दधज्योतिर्जनेभ्यः ॥ १ ॥

(ऋ. ८ अ ८ अ १४ व)

२- प्रजाह तिस्रो अत्यायमीयुन्वन्त्या अकमभितो विविधे ।

बृहद सस्यो मुबनेष्वन्त पवमानो हरित आविषेण ॥

(ऋ. ६ अ ७ अ ८ व)

३-‘इद श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिह्वनजिह्वच्यते बृहत् ।

विश्वम्राह भ्राजो महिसूर्यो रश्न उठ पप्रये सह ओजो अच्युतम् ॥

(ऋ. ८ अ ८ अ २८ ब)

४-‘एषो ह देव प्रदिशो नु सवा पूर्वो ह जात स उ गर्भे अन्तः ।

स एव जात स जनिष्यमाण प्रस्यङ्गनास्त्रिप्रति सर्वतोमुख ॥

(मण्ड ३२ अ ३ क ४ म)

५-‘एक एवामिबहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोपा सर्वमिदं प्रमाति एकं वा इदं विबभूव सर्वम् ॥’

६- सोमः पूषा च चेतद्विश्वासां सुक्षिचीनाम् । देवत्रा रम्योर्हिता ॥’

(सा २ प्र २ अ ६ द)

७- अहं परस्तादहमवस्ताद् यदन्तरिक्षं सङ्गु मे पिताभूत् ।

अहं सूर्यमुभयतो ददर्श अह देवानां परम गृह्ण मत् ॥

इत्येवमादिभिर्वेदप्रमाणै सिद्धेऽपि सूर्यस्य स्थिरत्वे, पृथिव्याश्चलत्वे वैपरीत्येनानृत व्यवहारत प्रतिपद्यन्ते । न तु सन्तमर्थम् ॥

“स एष वा न कदाचनान्तास्तेति, नोदेति । तं यदस्तमेतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्तमित्वा अथात्मानं विपर्यस्यते । रात्रीमेवावस्तात् कुरुते, अह परस्तात् ॥ अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते—रात्रेरेव तदन्तमित्वा अथात्मानं विपर्यस्यते, अहरेवावस्तात् कुरुते, रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्लोचति ॥” इत्येवमैतरेयादिश्रुत्या स्पष्टमेवाहोरात्रयो पृथिवीगतिनिमित्तकत्वे सिद्धेऽप्यनृतं सूर्यगतिनिमित्तकत्वं सूर्यास्तमनं च व्यवहारत प्रतिपद्यन्ते न तु सन्तमर्थम् ॥

एवं घटशब्दप्रयोजकाकाराकारितान्त करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैकत्वात्तदभिन्नतयैवैकत्वेन प्रतिपन्नस्य मृत्तिकाणुविलक्षणसनिवेशात्मकघटरूपावच्छिन्नचैतन्यस्य घटत्वतया तदवच्छेदेन घटशब्दसंकेतसिद्ध्या तत्तद्व्यवहारोपपत्तौ सिद्धायामपि समवायेनावयवेषूपपन्नोऽवयवातिरिक्तोऽपूर्व कश्चिदवयवी घटशब्दवाच्य इत्येवमनृतं व्यवहारत प्रतिपद्यन्ते । न तु सन्तमर्थम् ॥

किं बहुना । लोके हि सर्वत्रैवार्थे प्रतिपत्तिस्त्रिविधा दृष्टा—पारमार्थिकी, व्यावहारिकी, प्रातिभासिकी चेति । पारमार्थिकी, आर्थिकी, वास्तविकीत्यनर्थान्तरम् । व्यावहारिकी, औपयोगिकी, औपचारिकीत्यनर्थान्तरम् । प्रातिभासिकी, आध्यासिकी, वैकल्पिकीत्यनर्थान्तरम् । यथा काचे स्फटिकबुद्धिराध्यासिकी, काचे काचबुद्धिरौपयोगिकी, काचे मृद्बुद्धिरार्थिकी । एवं पृथिव्यपेक्षया सूर्यस्य कूटस्थता वास्तविकी, पृथिवीं परितः सूर्यस्य वार्षिकगति पूर्वाभिमुखीना औपचारिकी, पृथिवीं परितः सूर्यस्य दैनंदिनगतिः पश्चिमाभिमुखीना प्रातिभासिकी । इत्येवं सर्वत्र त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । तत्र प्रातिभासिक्या मिथ्यात्वमेव, वास्तविक्या सत्यत्वमेव, व्यावहारिक्या सत्यासत्यत्वम् । अन्यथा सतोऽपि व्यवहारसिद्ध्यनुरोधेनान्यथा प्रकल्पितरूपस्य लोके उपयोगदर्शनात् ॥

एतदभिप्रायेणैव ‘नानृतं वदेत्’ इति प्रतिज्ञाय—“अयो खल्वाहु —कोऽर्हति मनुष्य सर्वं सत्यं वदितुम् । सत्यसहिता वै देवा, अनृतसंहिता मनुष्या ।” इत्यैतरेयके, ‘द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च । सत्यं देवाः, अनृतं मनुष्या ।’ इति शतपथश्रुतौ च व्यवहारसापेक्षत्वेऽनृतनिष्ठत्वान्मनुष्यत्वम्, वस्तुसद्रूपसापेक्षत्वे तु सत्यनिष्ठत्वाद्देवत्वमुपदिष्टं महर्षिभिः । अत एव च—‘शतं वर्षाणि जीव्यासमित्याह । तदेतद्ब्रुवन्नाद्रियेत । अपि हि भूयासि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति ॥’ इति शतपथश्रुतौ स्पष्टमेव लौकिकप्रतिपत्तिमूलकव्यवहारस्यानादरणीयत्वमुपदिश्यते । तस्मान्नैतादृशलौकिकप्रतिपत्त्यभावमनुद्ध्य कश्चिदर्थं प्रमाणसिद्धं शक्यते प्रत्याख्यातुमिति दिक् ।

अथ न स्वरूपतोऽसत्त्वमप्रसिद्धि । छादकत्वस्यैव छन्द पदशक्यतावच्छेदकतया तत्र तदसत्त्वानवच्छेदे । न च स्यादेवमाच्छादकत्वं यदि तावच्छन्दस्त्वं मानादीना प्रमाणसिद्धं स्यादिति वाच्यम् । ‘मा च्छन्द, प्रमा च्छन्द प्रतिमा च्छन्द.’ इति श्रुत्या

छन्दस्त्वस्य तेषु ध्वनत सिद्धे । संख्यादिपरिच्छेदे माशब्दस्य, तत्तदर्थायतनभूता
 यामाशयपदवाच्यायां वस्तुप्रतिष्ठायां प्रमाशब्दस्य, वृत्तिके च प्रतिमाशब्दस्य व्याख्या
 स्वमानत्वात् । नन्वेव तर्हि तदुभयवचनप्रामाण्यान्मानस्य प्रतिष्ठात्व वृत्तिकत्व
 मयाच्छादकत्व घेतानि शक्यतावच्छेदकानि स्युर्नत्वेतावतापि मानावच्छेदानामा
 च्छादकत्व सिद्धयतीति चेन्न । यदेभिराच्छादयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् इत्येवमा
 दीनां छादकत्वस्यैव छन्द पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपगम्नीणां श्रुतीनां छन्द पदाभिधेयेषु
 तेष्ववच्छेदेष्वाच्छादकत्वस्यास्तित्वबोधने एव तात्पर्यावसानात् । तत्तर्हि कीदृगाच्छा
 दकत्वमवच्छेदानामिष्टमिति चेन्नतरदितराच्छादकधर्मादिति गृह्याण । ननु च भो —
 येनैव सता तद्गस्तुस्वरूपं न प्रतिपद्यते तिरोहितं भवति तस्मिन्नन्तधानप्रधाने संब
 रणे आच्छादनशब्दो दृष्ट । घटाच्छादितः प्रदीप वज्राच्छादितः प्रथमम्, रजसा
 च्छादिते भानौ, स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना बल्कलेन,

न ह्या न रषो वीर न यन्ता मम दादक ।

अदयन्त शरैश्छभास्तथाह सैनिकाश्च मे ॥ —

इत्यादिषु दीपादीनां घटादिद्रव्यैस्तिरोधानेनाप्रतिपत्तिदशनात् । प्रकृते पुनर्नैतदेवं
 दश्यते । न चावच्छेदेन सता तदवच्छिन्नं किञ्चिदन्तर्धत्ते तस्मादनाच्छादका अव
 च्छेदा प्रतिपद्यन्ते—इति श्वेतसत्वमुच्यते । न केवलमन्तर्धानमेवाच्छादनशब्दस्य
 विषय किं तर्हि बहवो विषयास्तच्छन्दस्योपलभ्यन्ते । तथा हि— अन्नाच्छादनभा
 ग्यम्, आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयमित्यादिपूपसंभ्यानम् ॥ १ ॥
 'आभूपाणाच्छादिताङ्गी' छदयति सुरलोके यो गुणैर्यं च युद्धे सुरयुवतिविमुक्तादृष्टा
 दयन्ति क्षत्रय । इत्यादिषु पर्यायानम् ॥ २ ॥ 'चन्दनच्छन्नगात्र तैलाच्छन्न
 कलेवरम्, घृताच्छन्नं व्यञ्जनम्' इत्यादिषु चर्चितकत् ॥ ३ ॥ मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम्,
 'कण्टकच्छन्नमार्गेषु' इत्यादिष्ववरोध ॥ ४ ॥ ईशावास्यमिदं सर्वम् आच्छाद्यते
 त्वद्यशसा समस्तम् इत्यादिषु व्याप्ति ॥ ५ ॥ छादयन्मानं वेगैरर्दयन्नमन्नमन्नै ।
 निदृश्यते छर्दिरिति घोषो वक्त्र प्रभावित' ॥ (सुश्रुत) इत्येवमादिषु रूपितकरणम्
 ॥ ६ ॥ निधितं तु हंसपक्षैः कृकवाकूमयूरसारसानां च । दौकृतेन नयेन तु सम
 न्ततश्छादितं शुक्लम् ॥ दण्डार्धविस्तृतं तत्समावृतं रक्तमूपितमुदप्रम् ॥ वृपतेस्तदा
 तपत्र कल्याणकरं विजयद च ॥ अन्येषामुष्णमं प्रसादपक्षैर्विभूषितशिरस्कम् । व्याल
 म्भिरलमालं छत्रं कार्यं च मायूरम् ॥ (बृहत्संहिता ।) इत्येवमादिषु स्वरूपकरणम्
 ॥ ७ ॥ अमिमन्तश्छादयसि' (अथ ९ । ३ । १४) अथ छादयेदाग्नेन' (काल्या
 अनधौतसूत्रम् ४ । ६ । ५) इत्येवमादिपूर्जनम् ॥ ८ ॥ छन्ने स्थाने समासीन इत्या
 दिषु विविक्तत्वम् ॥ ९ ॥ 'गमश्च गोकुले तत्र बभ्रुदेवप्रणोदितः । प्रच्छन्न एव गोपानां
 संस्कारानकरोत्तमो ॥ (विष्णु पु ५ अ ६ अ) इत्यादावज्ञानत्वम् ॥ १० ॥ 'गाय
 त्रेण छन्दसा त्या छादयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा त्या छादयामि छादयन्ति ह वा एनं

छन्दांसि पापात्कर्मण' इत्यादिषु गोपनं च ॥ ११ ॥ इत्येवमनेके विषयाश्छादनस्य भवन्ति । न चैतेषु छाद्यस्यान्तर्धानमेव दृष्टमथाप्यनुवर्तते स आच्छादनशब्दः । तदित्यं सिद्धेऽनैकार्थ्ये यदिदं गोपनापरपर्यायमाच्छादनं रक्षाभिप्रायं तदिहावच्छेदकानुगतं द्रष्टव्यम् ॥ अवच्छेदावच्छिन्नस्य स्वरूपतोऽप्रच्यवनेन सुगुप्तत्वात् ॥

अथान्य प्रत्यवतिष्ठते—नेदमनैकार्थ्यं युक्तम्, प्रकरणोपलभ्यार्थे शक्तिस्वीकारानावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु अपवारणे छाद्यति प्रतिपन्न । तच्च द्विविधम् । एकदिग्वर्तित्वे आवरणमथानेकदिग्वर्तित्वे सवरणं च । इदं च सवरणं वस्तुतः स्वरूपाननुगतमपि द्वेषा—पृथग्दृष्टमपृथग्दृष्टं च । तथा हि—मेघच्छत्रभित्त्यादीनामावरकत्वेनोपसंवीतघटादीना वहिरवस्थाना दिग्देशकालसंख्यापरिमाणादीनां व्याप्यवर्तिना च सवरकत्वेन प्रतिपत्तिः । अनेकदिग्वर्तिनोऽप्येकदिग्वर्तित्वाव्यतिरेकात् संवरणेऽप्यावरणशब्दो लब्धावसर इत्यन्यदेतत् । उभयोरेवानयोर्दृष्टिसम्बन्धप्रतिबन्धकत्वमेवाच्छादनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकं च दृग्दृश्यान्तरालवर्तित्वं व्यवधानापरपर्यायम् । मेघच्छन्नेऽहीत्यत्राह शब्दस्याह प्रवर्तकसूर्यपरतया सूर्याशुपरतया वा विवक्षणात्तददर्शनं मेघावरणप्रयोज्यं द्रष्टव्यम् । ईशावास्यमित्यत्र तु नायमाच्छादनकर्मावसिधातु किं तु निवासाथं । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नेन्द्राहते पवते धाम किंचन' इत्यादिश्रुत्यन्तरैकवाक्यतया सर्वत्रैवास्य विद्यमानत्वे तत्तात्पर्यात् । अथवा—अस्त्वेवाच्छादनार्थं । तात्त्विकदृष्टेर्महर्षेर्यत्र यत्रैव दृष्टिः प्रवर्तते तत्र तत्रैव परमेश्वरादन्यत्र दृश्यते—इत्येकस्य तस्य सर्वद्वैतदृष्ट्यपवारकत्वेन विवक्षणादाच्छादकत्वोपपत्तेः । एतेन 'आच्छाद्यते त्वद्यशसा समस्तम्' इत्यादयो व्याख्याता । 'गूढालंकारवाक्येऽर्थं प्रच्छन्न' इत्यादावप्यनुभवमात्मकदृष्ट्यपवारणादेवार्थस्य तत्त्वमुपपद्यते । इति विवेक्तव्यम् । तथा च छन्नाच्छादितादीनां प्रतिबद्धदर्शनार्थकत्वादावच्छेदावच्छिन्नानां चानवरुद्धदर्शनत्वेनाभिप्रेतत्वान्नावच्छेदानाच्छादकत्वमनाच्छादकत्वाच्च नावच्छेदश्छन्द इति चेत् । अत्रोच्यते । नैकान्ततस्तावद् दृग्वरोधकस्येवाच्छेदकत्वं वक्तुं शक्यम् । एकान्ते स्थितवता पुंसां छन्ने स्थाने तिष्ठाम इति प्रतिपत्तिदर्शनात् । न च 'वर्षातपात् कृच्छं छत्राच्छादितवर्षण', इत्यादौ च सर्वात्मना दृश्यमानस्यापि पुंसश्छत्रछन्नत्वोपचारात् । एवं दृष्टिप्रतिबन्धनैरपेक्ष्येऽपि केवलं वर्षातपावश्यायाद्यवरोधकानां गृहच्छदीनां चन्द्रातपादीनां वाच्छादकत्वमुपचर्यते । अत एव च 'काचेनाच्छादिते दीपे न लब्धावसरोऽनिल' इत्येवमादयो व्यवहारा अपि सिद्धार्थाः । तस्मादितरसंबन्धापवारकत्वमेवाच्छादकत्वमिति निष्कर्षः । विशेषधर्मावच्छिन्ने शक्तिमभ्युपगम्य विशेषान्तरे लाक्षाणिकत्वस्वीकारापेक्षया सामान्यधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारस्य न्याय्यत्वात् । इतरत्वं च क्वचिद् दृष्टे क्वचित्तु नार्थीख्यानां प्रतिविधातकानामर्थानाम् । तत्र दृष्टिसंबन्धापवारणे छन्नस्य गुप्तत्वमप्रकाशात्मकं गूढत्वापरपर्यायम् । दोषसंबन्धापवा-

(१) नाष्टा—इति वेदमन्त्रेषु बहुधा प्रयुक्तो वैदिकशब्दः कार्यनाशके विघ्ने रूढः ।

रणे तु तस्य गुप्तत्वं नाष्ट्रपृष्टीतत्वात्मकं रक्षितत्वापरपरमायमिति तात्पर्यमेदोऽप्यथ
सीयते । तथा आवच्छेदानामप्यवच्छिन्नस्वरूपानुगतभावद्वयनप्रप्यावकदोपसंघाप
धारकतया सिद्धमेव स्वरूपच्छादकत्वं छन्दःशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं द्रष्टव्यम् । दृश्यत हि केन
चिदवच्छेदेनावच्छिन्ने ऋगादी भागविशेषे प्राह्वणादावर्धविशेषे वा तत्स्वरूपोपघातकविरु-
द्धावच्छेदस्य भापरयारणात्मकगुप्तिसाधनतया तदवच्छेदे छन्दोऽप्यपदस्य । इदं तु
योष्यम्—आच्छादकत्वाविशेषेऽप्येकदिग्बर्तिन्यावरणे छन्दःशब्दो नोपचर्यते । सय
रण एव छन्दते प्रतिपन्नत्वात् । तत्राप्यष्टयगृहे ध्याप्यवर्तिन्येषाम् छन्दति प्रायेण
विपर्यं समते । तथा च 'वासुदेव ! सर्वछन्दक ! हरिहय ! हरिमेघ ! महा
मह !"—इति महाभारतप्रयोगो भवति । छन्दयति सन्नुणोति रक्षति स रक्षक इत्य
र्थात् । तदित्यमैकार्थ्येऽपि सिद्धमवच्छेदानामाच्छादकत्वाच्छन्दस्त्वमित्यलम् ॥

अथ के तेऽवच्छेदा इति विचार्यते । गुणसमवायो हि वस्तुशब्देनाख्यायते
गुणो धर्मो भाव इत्यनभान्तराणि । तेषां समवायार्थैकात्म्येनायस्थानम् । लोकेष्व
वहारे च समवायस्य प्राधान्यात्तदनुतोधेन तदन्तःप्रविष्टानामयानां गुणस्यम् । समवाये
चते धियन्ते तैवा समवायो धियते इत्येषां धर्मस्यम् । तैरेव सद्रिक्त्वाद्दस्तु तदितरवस्तुवै
रुक्ष्येन भवतीत्येषां भानत्वम् । सर्वेषां वस्तुभूमाणां समवायेन सत्ताग्रहण सत्तय
वा भावः । तास्म्यात्तदनतिरेकाच्चासौ समवायोऽपि भावशब्देन सत्त्वशब्देन शोप
चयत—इत्यन्यदेतत् । एते वस्तुधर्मा पक्षपा व्यवच्छिद्य गृह्यन्त—आधयभावा,
प्रयोजकभावाः स्याथिभावा व्यञ्जकभावाः, संचारिभावाधेति । तत्राप्तसंमिते वस्तु
न्यमे, अप्संमिते वस्तुनि सोमस्य, वायुसंमिते वस्तुनिन्द्रस्य, तेज संमिते वस्तुन्या
दित्यम्यालम्बनत्वात्तस्य तस्य तत्र तत्राधयभावत्वम् ।

अभिरसि जन्मना जातयेदा पृत्तं मे चक्षुरमृत म आसन् ॥”—(ऋ. ३ अ ३
अ २७ व) इति मन्त्रवर्णकमनुरुध्यतां तु सर्वत्रैवाग्नेरेयाधयभावत्वमिति मतमेतत् ।
अथ—

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वहा रूपे, पूष्णा पशुभि, रिन्त्रेणासे
मृहस्पतिना ब्रह्मणा, बरुणेनीजसा, मिना तेजसा, सोमेन राह्या, विष्णुना दशम्या,
देवतया प्रसूत प्रसर्पामि ॥” (बाजसनेभि अ ३ १० य ३०)

इत्येवमाशिमन्त्रबोधितानां धारीरगतभिन्नभिन्नकर्माधिकारविनियुक्तानां तेषां तेषां
देवानां प्रयोजकभावत्वम् ।

प्रयोजकत्व च—
सोमो राजा बरुणो देवा धर्मसुबन्ध वे । ते ते बार्चं सुवन्ताम् । ते ते प्राण सुवन्ताम् ।
ते ते चक्षु सुवन्ताम् । ते ते श्रोत्र सुवन्ताम् ।

इत्यादिमन्त्रैरुपलक्ष्यविधया तत्तदमविशेषान् प्रत्येवानुसंधेयम् ।

अत एव—

“सोमस्य त्वा ह्युम्रेनाभिषिञ्चामि, अग्नेस्तेजसा, सूर्यस्य वर्चसा, इन्द्रस्येन्द्रियेण, मित्रावरुणयोर्वार्येण, मरुतामोजसा ।” इति (तै सं)

एवमादिमन्त्रै सोमाद्यधिदैवतानामध्यात्मं ह्युम्नादिधर्मरूपेण परिणतावस्थत्वमेव तत्तद्धर्मप्रयोजकत्वं बोध्यते । एत एव च देवप्रयुक्ता धर्मास्तदात्मन स्वभाव इत्युच्यते तस्य द्वैविध्यमाहोज्ज्वलदत्त —

‘वहिर्हेत्वनपेक्षी तु स्वभावोऽथ प्रकीर्तित ।

निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा ॥ १ ॥

निसर्गं सुहृदाभ्यासजन्यं सस्कार उच्यते ।

अजन्यस्तु स्वतः सिद्धं स्वरूपो भाव उच्यते ॥ २ ॥

एतत्संस्कारात्मकनिसर्गसिद्ध्यर्थमेवाध्ययनतपश्चर्यायोगाभ्यासादिकर्माण्युपयुज्यन्त इत्यप्यवधेयम् ॥ उपादानद्रव्याणि स्थायिभावा । एवमेते त्रयो भावा उक्ताः, ते च प्राणिनामात्मभूता इष्यन्ते । तत्रापि आश्रयभावो जीवात्मा, प्रयोजकभावोऽन्तरात्मा, स्थायिभावो भूतात्मा । यस्य सत्तया यस्य सत्ता स तस्यात्मा । स च प्रत्यर्थं त्रेषेति तत्र तत्रोपेक्ष्यम् । अथ येऽनात्मभूता अप्यपृथक्भूता विशेषतो व्यभिचारिणोऽपि सामान्यतो नित्यानुगता बाह्यार्थास्ते व्यञ्जकभावा दिग्देशकालसवित्संख्यापरिमाणसाधर्म्याणि । एत एव व्यञ्जकभावा इहावच्छेदकशब्देनेष्यन्ते । एतैरवच्छिन्नमेव किञ्चिद्द्रस्तु व्यज्यते । तत्र परिमाणं नामावयवसनिवेशानुरोधेन जायमानमण्डत्वमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपम् । साधर्म्यं तु समानद्रव्यगुणकर्मकत्वम् । नैतान्यनपेक्ष्य वस्तु किञ्चिदपि स्वरूपं धत्त इत्यवच्छेदकानामेषां तद्द्रस्तुस्वरूपस्थितिनियामकप्राणमात्रारूपाणां तद्द्रस्तुच्छन्दस्त्वमिष्यते । अथान्ये व्यभिचारिण सर्वे धर्मा संचारिभावा । यथा आर्द्रत्वोष्णत्ववेशभूषादय सायौगिकार्था । एतेऽप्यनात्मभूता एव । तेषां सत्त्वासत्त्वयोस्तद्द्रस्तुस्वरूपस्य तटस्थत्वात् । तदित्यं प्रत्यर्थं धर्माणां पञ्च प्रकरणानि । तत्र चतुर्थप्रकरणपदार्था अवच्छेदा इति संसिद्धम् ॥

तत्र तावद्दिग्देशकालसंवित्संख्याप्राधान्येन गृहीतास्तेऽवच्छेदा इतरे गुणा वा तद्द्रस्तुनो व्यक्ति । एतेषां भेदकानां भेदादेव पृथगात्मत्वोपचारात् । अथ परिमाणप्राधान्येन गृहीतास्ते तद्द्रस्तुन आकृति । एभिरेव भेदकैर्गृहीतैरस्तीदमिदमिति बुद्धौ तदा करणात् । एवं साधर्म्यप्राधान्येन ग्रहणे ते तद्द्रस्तुनो जाति । इतरकालिकेतरघटाकाराकारितान्त करणवृत्त्या प्रत्युत्पन्नैतद्घटाकाराकारितान्त करणवृत्ते सामान्येनोदयात्तत्प्रयोजकस्य तद्द्रस्तुगतसाधर्म्योपलक्षितपरिमाणादेश्चैकत्वाभिमानात् । तत्र साधर्म्यं समानप्रसवप्रकारनिबन्धनमेवेह विवक्षितमित्यतस्तत्र जातिशब्दो रूढ । अत एव मृद्भवके गोसाजात्यनिरास । जातिरखण्डोपाधिरिति तु केषांचिदपदार्थकल्पनामात्रम् । एतासा व्यक्त्याकृतिजातीनां समवायस्तु पदार्थ । यत्तु ‘धर्मविशेषप्रसू-

ताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाभिधेयसम् ।' इत्थीत्युक्त्यसूत्रप्रामाण्याद्द्रव्यादीनां पण्णां पदार्थत्वमीक्ष्यमाणा नव्यनैवायिका गुणादावाकृत्यायसमन्वयाद् व्यक्त्याकृतिजातिसमवायस्य पदार्थत्वे विप्रतिपद्यन्ते तदेतत्सूत्रायानभिज्ञानात् । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावतामेव सामान्यविशेषाभ्यां ये समवायास्तेषामेव पदार्थतायास्तेन सूत्रेण विवक्षणात् तदविरोधात् । इदमते ह्येतस्मिन्नेवार्थे तदुत्तरमात्रग्रन्थस्वारस्यम् । अत एव नहि पदपदाया सन्तीति साधार्थं । किंतु द्रव्ये गुणकमाणि द्रव्यगुणकमाणि वैकत्र समवयन्ति तस्य सत्तासत्त्वभावादिपदप्रतीतस्वार्थस्य पदार्थत्वं द्रष्टव्यम् । स खलु भावो यद्यप्येक एव तथापि कर्मगुणादीनां सामान्यविशेषाभ्यां तारतम्यात् तदुपलक्षिता समवाया भिद्यन्ते । तस्माद्ब्रह्म पदाया षट्पटादय सिद्धा । अस्ति हि षटो वा पटो बान्यो वा द्रव्यगुणकर्मणामेव स स समवाय । तथापि केचित्तुणा ज्ञात्याकृतिरूपा समाना भवन्ति केचित्सुनभ्यक्तिधर्मां विक्षिप्यन्ते । अत एवैकजातीया अपि ते तेषां परस्परं भिद्यन्ते । तस्माद् व्यगुणकर्मणां समवाय एव प्रकारान्तरविवक्षायां व्यक्त्याकृतिजातीनां समवाय आख्यायते । अत एव 'ज्ञात्याकृतिस्यैक्य पदार्थं —इत्युत्तरेणौद्यम्यसूत्रेणैकवाक्यता संपद्यते । समवायस्तु मिथानामैकालम्ब्येनावस्थानमित्युक्तम् । तन्निरूपितैव च पदे शक्तिरभ्युपेयते—इत्यतस्तत्र पदार्थशब्दः । पदनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वस्यैव पदार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । अथवोपयान्यमानत्वादर्थं प्रयोजनम् । समुद्दिश्य यत्प्रवर्तते स तस्यार्थः । तथा च यदर्थं पदप्रयोगः स पदार्थः । व्यक्त्याकृतिजातिसमवायं प्रत्याययितुं हि पदप्रयोग इति स पदार्थः । तासां च व्यक्त्याकृतिजातीनानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभि स्वरूपं निरूपयितुं प्रवतन्ते पारमर्पसूत्राणि—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थं । भ्यक्तिगुणविशेषाधयो मूर्ति । आकृतिजाति
छिन्नाक्षया । समानप्रसवात्मिका आति । शब्दसमूहव्यागपरिग्रहसंख्यावृद्धपुप
चयभर्गसमासानुषधानां व्यक्ताद्युपचाराद्व्यक्ति । आकृतिस्वदपेक्षत्वात् सत्त्व
व्यवस्थानसिद्धे । व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मूलबन्धे जातिः ।
इति ।

तदित्यं व्यक्त्याकृतिजात्याधये पदार्थं बहूनां धर्माणां समूहेऽपि यं कविदेकमेव
वार्थमुपादाय तत्संबन्धानुषधेन गुणिनमर्थं प्राहयितुं पदानि संकेत्यन्ते । यथा—
मदीय श्वेत कृष्णकर्णो महारजस्रुरग सुलक्षण । इत्यत्र मत्सवन्धं श्वेतरूप कर्ण
कृष्णत्वं शब्दमहत्त्व स्वरागति शुभसंज्ञणसंबन्ध च विप्रक्षिर्णं तं तमर्थं निमित्तीकृत्य
प्रवृत्तानां तेषां तेषां शब्दानामाकाङ्क्षावशात् सामानाधिकरम्य भासते । एवमेकमेव
वार्थमुपादाय प्रवृत्तयोरपि छन्दश्छादकशब्दयोरकाङ्क्षाविशेषात् स्वरूपसंरक्षकत्वस्य
स्वरूपतिरोभावकत्वस्य चान्यत्रान्यत्र विपरीकरणात् वैमधिकरम्यं भासते । तदेषमु
क्तावभा पदार्थमर्थादा भवतीत्यप्यनुसंधेयम् ॥

तत्रैवं व्यक्तिभावप्रधानं दिग्देशकालसवित्संख्यारूपमवच्छेदं परिच्छेदसीमामा-
दाभिविधिनियतिनीतिरीतिव्यवस्थामितिमानापरपर्यायं मानाभिधायिना माशब्दे
आकृतिभावप्रधानमणुत्वमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वनियामकसनिवेशरूपमवच्छेदं प्रतिष्ठाय
नाशयपरिमाणप्रमाणापरपर्यायं प्रमाणाभिधायिना प्रमाशब्देन, जातिभावप्रधानं
समानद्रव्यगुणकर्मरूपमवच्छेदं साधर्म्यसामान्यसादृश्यसारूप्यतुलितकप्रतिमितिप्रति-
नापरपर्यायं प्रतिमानाभिधायिना प्रतिमाशब्देनोल्लिख्य छन्दस्त्वं विधीयते । मा च्छन्द
प्रमा च्छन्द , प्रतिमा च्छन्द इति ।

दृश्यते च—

‘अस्तभ्राद् घामृषभो अन्तरिक्षमिमीत वरिमाणं पृथिव्या ।

आसीदद् विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥’

‘गायत्रेण प्रतिमिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणी ॥ २ ॥’

(ऋ २ अ ३ अ. व. १८)

इत्यादिषु दैशिकसाख्यानिकमर्यादाभिप्रायकत्वं मावृत्तस्य,

‘यस्य भूमिः प्रमा अन्तरिक्षमुतोदरम् ।

दिवं यश्चक्रे मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नम ॥’ (अथर्वमं.)

इत्यादिषु प्रतिष्ठाभिप्रायकत्वं प्रमाशब्दस्य,

‘संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय ’ ॥ (ब्राह्मणम्)

‘द्वादश वै रात्रय संवत्सरस्य प्रतिमा’ ॥ (ब्राह्मणम्)

इत्यादिषु तुलितकाभिप्रायकत्वं प्रतिमाशब्दस्य ॥ तथा च मा-प्रमा-प्रतिमाशब्द-
रुल्लिखितस्य त्रिविधस्याप्यवच्छेदस्य वस्तुस्वरूपसंवरकत्वेनाभिप्रेतस्य छन्दस्त्वं व-
नत. सिद्धं भवति । ननु प्रमाप्रतिमयोरपि छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमाने—

‘कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत् परिधि क आसीत् ।

छन्द. किमासीत् प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥’

(ऋ ८ अ ७ अ १८ व.)

इति मन्त्रे प्रमाप्रतिमयोश्छन्द पार्थक्येनोपादानं विरुध्यते इति चेत्तन्न ।

“तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे ।

छन्दासि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्व ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभि सदा न ॥”

इत्येवमादिषु विशेषोपादाने सामान्यशब्दस्य विशेषेतरपरत्वविहापि छन्द शब्द-
मानावच्छेदतात्पर्यकत्वेन चारितार्थात् ॥ वस्तुतस्तु न मानत्वेन प्रतिष्ठानत्वेन तुति

तद्वत्त्वेन वा छन्दस्त्वमिष्यते; अपि तु स्वरूपसंभारकत्वेनेति पदार्थतावच्छेदकभेदादपी
नरुत्तमम् ॥

ननु 'मा छन्द', प्रमा छन्द', प्रतिमा छन्द', 'इयं वै मा अन्तरिक्षं प्रमा,
असौ प्रतिमा इमानेव लोकानुपभते' इत्यमिचितिमन्मथवणाहोकरप्रयामिप्रायतया
परिभाषितैर्माप्रमाप्रतिमाशब्दैर्मानाद्यवच्छेदप्रहणमयुक्तमिति चेत् । वैश्वदेवीं गृह्ण
तेहस्तावितिबतेपां गौणशब्दत्वात् । अन्यथा—'अथ जुहुम्' अधोपगतम्, अथ
ध्रुवाम् । असौ वै जुहु, अन्तरिक्षमुपगतं पृथिवी ध्रुवा । इमे वै स्मेका सुच दृष्टि
संमार्जनानि । दृष्टिषा इर्मोहोक्ताननुपूर्वं कल्पयति । ते तत हृताः समेषते । (ते प्रा
३ का ३ प्र १ अ) इत्यादिमिदुपचारविशेषैः सुगाद्योऽपि स्थायादपभ्रदयेरन् ॥

एवम्—

- 'मा छन्द' तत्पृथिवी, अमिर्वेवता ॥ १ ॥
प्रमा छन्द' तदन्तरिक्षम्, वातो देवता ॥ २ ॥
प्रतिमा छन्द', तद् द्यौः, सूर्यो देवता ॥ ३ ॥
अनीषि छन्द' तद्दिश, सोमो देवता ॥ ४ ॥
विराड्छन्द' तद्वाक्, वरुणो देवता ॥ ५ ॥
गायत्री छन्द' तदजा, बृहस्पतिर्वेवता ॥ ६ ॥
त्रिष्टुप् छन्द' तद्विरण्यम्, इन्द्रो देवता ॥ ७ ॥
जगती छन्द' तद्गौः, प्रजापतिर्वेवता ॥ ८ ॥
अनुष्टुप्छन्द', तद्वायुः, मित्रो देवता ॥ ९ ॥
उष्णिहा छन्द' तच्चक्षुः पूषा देवता ॥ १० ॥
पङ्क्तिश्छन्द' तत्कृपि पर्जन्यो देवता ॥ ११ ॥
धृष्टी छन्द' तदश्व, परमेष्ठी देवता ॥ १२ ॥'

इत्यापस्तम्बधौत (१६ । २८ । १) सूत्रोक्ते प्रकरणमिशेषे माप्रमादिवद् विराड्
गायत्र्यादीनामपि वागजायमिप्रायतया प्रयोगात् समानन्यायात् प्रकृतार्थपरत्वं व्या
ह्रियेत ।

अत एव

'सावित्रैरग्निमावते प्रसूती । अतुर्मिरावते चत्वारि वै छन्दांसि छन्दोमि
रेवादते । अधो ब्रह्म वै छन्दांसि । ब्रह्मणैवावते । इयं वै गायत्री । अन्तरिक्षं
त्रिष्टुप्, द्यौर्जगती विशोऽनुष्टुप् । सवितुप्रसूतो वा एतदेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दो
मिर्विगन्ध्यामि संभरति ॥ इत्यमिचितिप्रकरणान्नात् गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्सु
ह्रुमां लोकादिकूपरतया प्रतिपादितानामपि नैकान्ततः स्वार्थापकाय प्रसज्यते ।
अत एव च "इयं वै मा—अन्तरिक्षं प्रमा—असौ प्रतिमा—इमानेव लोकानु
पभते ।"

इत्युक्त्वा,

“अथो देवच्छन्दसानि वा एतानि, देवच्छन्दसान्येवोपधत्ते । द्वादश द्वादशा-
भिता उपदधाति । तत् पट्त्रिंशत् । पट्त्रिंशदक्षरा बृहती, बृहती खलु वै छन्दसा
खाराज्यमानशे ।”

इत्यादिना लोकाना ढेवच्छन्दस्त्वं बृहतीछन्दस्त्वं चोपपादितम् । पट्त्रिंशदक्षरा-
वच्छिन्नत्वस्यैव बृहतीपदार्थत्वाद् वाग्बृहतीवडेपा लोकानामपि तत्तदग्नीन्द्रादिदेवाव-
च्छेदकाना तल्लक्षणलक्षितत्वेन तथा तथा व्यवहर्तु सुशक्तत्वात् । तथा चेत्यं लोकानां
प्रतिपन्ने छन्दस्त्वे छन्दोऽनुगतशब्दास्तत्रोपचर्यन्ते । तत्राप्यनुप्रजननसवन्धात्, प्रक-
मसामान्याद्, अर्थयोगाच्च लोकत्रयेऽवच्छेदत्रयशब्दसवन्धः ।

तथा हि—

“प्रजापतिरकामयत—प्रजायेयेति । स एतं दशहोतारमपश्यत् । तेन दशधा-
त्मानं विधाय दशहोत्रातप्यत । तस्य चित्तिः सृगासीत्, चित्तमाज्यम् । तस्यैताव-
त्येव वागासीत् । एतावान् यज्ञक्रतु । स चतुर्होतारमसृजत सोऽनन्दत्—असृष्टि-
वा इममिति । तस्य सोमो हविरासीत् । स चतुर्होत्रातप्यत । सोऽताम्यत् । स भूरिति
व्याहरत् स भूमिमसृजत—अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंषि ॥ १ ॥

स द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुवरिति व्याहरत् । सोऽन्तरिक्षमसृ-
जत । चातुर्मास्थानि सामानि । (२) स तृतीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स सुवरिति
व्याहरत् । स दिवमसृजत । अग्निष्टोममुक्थमतिरात्रमृच । (३) एता वै व्याहृतय
इमे लोका । इमान् खलु वै लोकाननु प्रजा पशवदछन्दासि प्राजायन्त ॥”

इति तैत्तिरीयारण्यकश्रवणात् प्रथमे तपसि भूलोकमनु छन्दस प्रथमस्य माना-
त्मन, द्वितीये तपसि भुवलोकमनु छन्दसो द्वितीयस्य प्रमाणात्मन, तृतीये तपसि
स्वर्लोकमनु छन्दसस्तृतीयस्य प्रतिमानात्मन प्रतिपत्तिरित्यनुप्रजननसवन्धः ।
अतश्च यथा लोकेष्वयं प्रथमोऽन्तरिक्षं मध्यमोसावुत्तमस्तथावच्छेदेषु मानं
प्रथमं, प्रमाणं मध्यमं, प्रतिमानमुत्तमं, इति प्रक्रमसामान्यम् । अथ दिग्देशकाल-
संख्यावच्छेदाना पृथिव्यायत्ततया प्रथमोपस्थिततया च तत्र माशब्दे प्रवृत्ते—
‘अयं वै लोको रथन्तरमसौ लोको बृहत् । अस्य वै लोकस्यासौ लोकोऽनुरूपोऽमुष्य
लोकोऽनुरूपः ।’ इत्यैतरेयोक्तन्यायेनैतल्लोकानुरूपेऽमुष्मिन् लोके प्रतिमाशब्दो
लब्धावसर इति तत्पारिशेष्यादन्तरिक्षे प्रमाशब्दोऽवतिष्ठते । उभयोरेवानयोर्धावा-
पृथिव्योरन्तरिक्षे प्रतिष्ठितत्वात्तत्र प्रमाशब्दसाद्गुण्याच्च । तदित्यं गौण्या वृत्त्या लोक-
पराणामप्येषा मा—प्रमा—प्रतिमाशब्दानामवच्छेदविशेषार्थत्वं न विहन्यत इति सिद्धम् ॥

तदित्यं मा—प्रमा—प्रतिमात्मकभेदत्रयभिन्न प्राणावच्छेदोऽवच्छिन्नप्राण एव वा
छन्द इति लभ्यते । तत्रास्य प्राणस्यायमवच्छेदो यैरवयवभूतैरन्यान्यै प्राणै प्रसा-

घ्यते ते प्राणादुच्छन्द परिभाषायामक्षरशब्देनाभ्यायते, तेषां चाक्षरप्राणानां प्रातिस्विद्धोऽवच्छेदो मात्राशब्देन । क्वापिन्मात्रया नियतरनियतया संस्तरक्षरस्य च्छन्दसिद्धां तदवच्छेदकाक्षरसंख्याभेदाच्छन्दसि मिद्यते । यथाष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगती चेत्यादीनि । तत्रतान्यक्षराणि पाषिष्ठ च्छन्दसि पाषिष्ठा एव प्राणा भवन्ति । आर्धिके तु छन्दस्यार्धिका प्राणा । प्रसिद्धानि चतुर्षु पाषिष्ठान्यक्षराणि, आर्धिकान्युदाहराम — तथा हि शतपथधुतापमि रविरूपाया अस्याः पृथिव्या पृथिवीप्राणरूपस्याप्रथ पृथग् पृथग् गायत्रीत्यमुपपा दयितुमिरथमात्रायते—(६ प्र १।२।३६)

प्रजापतिषा इदमप्र आसीदेक एव । सोऽहामयत्—महु स्यां प्रजाययेति । सोऽथा म्यत् । स तपोऽतप्यत् । तस्माच्छ्रान्तात् सेपानादापोऽभ्यन्त ॥ १ ॥ तस्मात्पुर्यात् सादापो जायन्ते । आपोऽभ्युवन्—अ ययं भयामेति । तप्यप्यमित्यप्रवीत् । ता अतप्यन्त । ताः केनमसृजन्त ॥ २ ॥ तस्मादपां तप्तानां केनो जायते केनोऽप्रवीत्—श्राद्धानानीति । तप्यस्वेत्यप्रवीत् । सोऽतप्यत् । स मृदमसृजत् ॥ ३ ॥ एतद्दे फनमाप्यते—यदप्सावेष्टमान प्रवते । स यदोपहन्यते मृदेव भयति । मृदमवीत् षाह भषानीति । तप्यस्वेत्यप्रवीत् । सातप्यत् । सा सिक्ता असृजत् ॥ ४ ॥ एतद्दे मृतप्यते—यदेनां विकृपन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्षं विहृपन्ति शकृतमिर्वय भवति (एतायमु तद् यत् षाहं भवानि षाह भषानीति ।) सिक्ताभ्य शकृरामसृजत् ॥ ५ ॥ तस्मात् सिक्ताशकृत्वान्ततो भवति । शकृराया अदमानम् ॥ ६ ॥ तस्माच्छकृरादमेवान्ततो भवति । अदमनोऽय ॥ ७ ॥ तस्माददमनोऽयो धमन्ति । अयसो हिरण्यम् ॥ ८ ॥ तस्मादयो यहु ध्मात् हिरण्यसंकाशमिव भयति ॥ ९ ॥ तद् यदसृज्यत् । अक्षरत् तत् । यदक्षरत् तस्मादक्षरम् । यदर्थो हृत्वोऽक्षरत् । सैवाथक्षरा गायत्र्यभवत् । अभूद्वा इय प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभयत् । तामप्रयमत् । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पति संवत्सरायादीक्षन्त । भूतानां पतिपृहप विरासीकुपा पत्नी । तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्ते । अथ य स भूतानां पति संवत्सर स । अथ या सोया पत्नी र्थापसी सा । तानीमानि भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सर उपसि रेतोऽसिभन् । स संवत्सरे कुमारोऽजायत् ॥ ११ ॥ सोऽरोषीत् । सं प्रजापतिरप्रवीत् । कुमार, किं रोदिपि यच्छ्रमात्तपसोऽभिजातोऽसीति ॥ १२ ॥ सोऽप्रवीत्—अनपहतपाप्मा वा अस्मि—अविहितनामा, नाम मे वेहीति । तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्वात् । पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति । अपि द्वितीयम् अपि तृतीयम् । अमिपूषमेवास्य तद् पाप्मानमपहन्ति ॥ १३ ॥ तममवीत्—छ्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्—अमित्स्वरूपमभवत् । अमिर्वै छ्र । यदरोषीत्—तस्माद्द्व ॥ १४ ॥ सोऽप्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि वेद्येव मे नामेति । तममवीत्—सर्वोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् । आपस्तद्रूपमभवन् । आपो वै

सर्वं । अर्धो हीदं सर्वं जायते ॥ १५ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् । ओषधयस्तद्रूपमभवन् । ओषधयो वै पशुपतिः । तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति ॥ १६ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—उग्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् वायुस्तद्रूपमभवत् । वायुर्वा उग्रः । तस्माद्यदा बलवद्वायुग्रो वातीत्याहु ॥ १७ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ तमब्रवीत्—अशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्—विद्युत्तद्रूपमभवत् । विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्ति, अशनिरवधीदित्याहु ॥ १८ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् । पर्जन्यो वैभवः । पर्जन्याद्धीदं सर्वं भवति ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान्वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—महान् देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् । प्रजापतिर्वै चन्द्रमा, प्रजापतिर्वै महान्देव ॥ २० ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—ईशानोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् आदित्यस्तद्रूपमभवत् । आदित्यो वा ईशानः । आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे ॥ २१ ॥ सोऽब्रवीत्—एतावान् वा अस्मि मासेत परो नाम धा इति । तान्येतान्यष्टावन्निरूपाणि । कुमारो नवमः । सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता । यद्वेवाष्टावन्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति । सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्राविशन्नवा अग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनुप्राविशत् ॥ २२ ॥”

इत्येतावता महता प्रबन्धेनामीभिरपूफेनमृतसिकताशर्कराश्मायोहिरण्यरूपैरष्टभिरक्षरैः परिच्छेदादमुष्या पृथिव्या भूतगायत्रीत्वमञ्जसोपपादितम् । एवं पृथ्वीजलतेजोवाग्वाकाशसूर्यचन्द्रयजमानरूपैरष्टाभिरक्षरैः परिच्छेदादमुष्याग्ने रुद्रकुमारस्य भूतगायत्रीत्वमञ्जसैवोपपादितम् । एवमेवैतच्छ्रुतितत्पर्यानुसारिभिरन्यत्राप्यार्थिकप्राणानामक्षरत्वमभ्युपगम्य ततः परिच्छेदादन्यान्या गायत्र्य प्रतिपाद्यन्ते । यथा हि महाभारते भीष्मपर्वणि—

‘सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।

ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥

गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्चतरगर्दभा ।

एते ग्राम्या समाख्याता पशवः सप्त साधुभिः ॥

एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।

वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

उद्भिज्जा स्थावरा प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः

वृक्षगुल्मलतावह्नयस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥

येषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चगु ।
 चतुर्विंशतिरद्विष्टा गायत्री लोकात्मता ॥
 य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां गर्वगुणान्विताम् ।
 तत्त्वेन भरतभृष्ट स सोऽयं न प्रणदयति ॥

इत्यादिना प्रपञ्चेन पञ्चभिरप्यतनजातीय पञ्चभिधान्तर्यतम्यजातीय ग्यापर संज्ञे, तथा चतुर्दशभिधेननजातीयैः प्राणिभिरवच्छेदाद्यनुर्विंशत्यक्षरा लोकागायत्री समाख्याता ॥

एवमेवान्यत्रान्यत्र सर्वत्रापि छन्दोव्यवहारं धातु स्मार्तां वा सर्वांऽपि पाश्चिदाक्षरानुस्येणार्धिकाक्षरावच्छेदान्मा-प्रमा-प्रतिमात्मकभेदत्रयभिन्न समर्पनीय । तत्र च वाचिकाक्षरसंख्यानां लक्षणत्वम्, आर्धिकाक्षरसंख्यानां च लक्ष्यत्व मथत्र समुपेयम् । एतेन सर्व एषामत्रयप्रधान्योक्ता वैदिकनिदधानास्थानाऽछन्दोव्यवहारा व्याख्याता । विपुषाहोरात्रवृत्तस्य गृह्णीछन्दस्त्वम्, ततो दक्षिणतः क्रमेण ह्यसिनानां त्रयाणामहोरात्रवृत्तानामनुष्टुप्पिङ्गुगायत्रीत्वम्, विपुषादुत्तरतश्च क्रमेण वीषाणां त्रयाणामहोरात्रवृत्तानां पङ्क्तिप्रिष्टुन्जगतीत्यं च पूर्वोक्तप्रकारेणैवाभिप्रेत्य सप्तानामेषां छन्द संज्ञानां सूयाश्रत्वमाख्यायते । 'प्रजापतेरक्ष्यभयत् । तदभोऽभवत्' इति भुल्या सूर्यरथसमाविष्टानां चक्रम्यानां तेषामहोरात्रवृत्तानामेव सूयाश्रवत् । तदेतस्यैव वेदरानी क्षायां विस्तरतः समाख्याय स्यतीहृत्तमिति ततोऽप्युपेयम् ॥ इह तु मा-प्रमा-प्रतिमात्मकभेदत्रयभिन्न प्राणावच्छेदोऽवच्छिन्नप्राणोऽपि वा छन्द इत्येतत् तावत् सर्वच्छन्दोरहस्यं सिद्धान्ततो व्याख्यातमिति दिष्ट ॥

नन्येवमप्येतदप्यार्त्तं छन्दोऽलक्षणमाख्यायते—

'वासो अमे विश्वरूपं संन्यस्य विमायसो ॥' इति

'छन्दांसि वा अप्रेर्वास । छन्दांस्येपवस्ते । छन्दोभिरेर्वमं परिददाति' ।

इति मैत्रायणीयभुताषम्याच्छादनस्येनाभिप्रेतस्वार्थस्य (१)

छन्दांसि च संवेद्य उपयेद्य

इति तैत्तिरीयश्रुतौ संप्राप्यावस्थानस्य, तत्रैवासनस्य स्वार्थस्य (२)

शिल्पानि धंसन्ति देवशिल्पानि । एतेषां वै शिल्पानामनुहृतीह शिल्पमधिगम्यते । ह्यसो कंसो वासो हिरण्यमश्रुती रथः शिल्पम् । यदेव शिल्पानी ३ आत्मसंस्कृतिर्वाष शिल्पानि—छन्दोमयं वा । एतैर्भजमान आत्मान संस्फुरते ॥ इत्येतरेमश्रुतौ शिल्प भूतस्वार्थस्य च (३) मानाद्यवच्छेदविलक्षणस्यापि छन्दस्त्वेन प्रतिज्ञानात् । इति चेत् । अप्रोच्यते—दैवतकाण्डे निरुक्ते भगवता यास्केन भक्तिसाहचर्यनिर्वचनावसरे—'यस्य किञ्चिदार्थिपियिकं तदमेः कर्म' इत्येवं प्रतिजानानेन दार्ष्टिपियिकाणां स्थानावरोध कानां सर्वेषामेवार्थानामभिप्रधानत्वप्रतिषेधनात् तस्करूपावच्छेदकानां विगदेकाकलसं स्थानानामेवानात्मघमाणां छन्दस्त्वेनाभिप्रेतानामाच्छादकत्वसाधनेमैत्रायणीयश्रुतेऽपि

वत्तात्पर्यमुपलभ्यते ॥ १ ॥ सवेशोपवेशयोरप्यवयवसंनिवेशरूपतया तैत्तिरीयश्रुतेरपि परिमाणावच्छेदतात्पर्यकत्वमेवावसीयते ॥ २ ॥

अथ शिल्पं द्वेषा—अपूर्वकौशलकरणम्, प्रतिरूपकरणं च । यत्र प्रकृतिदृष्टम्यार्थस्य भूयसा वैरूप्यमेव संसाधयितुमिष्यते तदाद्यम् । यत्र तु प्रकृतिदृष्टम्यार्थस्य भूयसानुस्यमेव संसाधयितुमिष्यते तद्वितीयम् ॥ तत्र—

‘येभि शिल्पै पप्रथानामदंहद् येभिर्द्यामभ्यपिगत प्रजापति ।
येभिर्वाचं विश्वरूपा समव्यगत तेनेममग्न इह वर्चसा समद्धि ॥
येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभि सूर्या ददृशे चित्रभानु ।
येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् तेनेममग्न इह वर्चसा समद्धि ॥
यत्ते शिल्पं कश्यपं रोचनावद् इन्द्रियावत् पुष्कलं चित्रभानु ।
यस्मिन् सूर्या अर्पिता सप्त साकं तस्मिन् राजानमधिविश्रयेमम् ॥’

इति मन्त्रवर्णकसिद्धमाद्यप्रकार शिल्पं दैगिकावच्छेदरूपं वा स्यात्परिमाणावच्छेदरूपं वेति माप्रमयोरेवान्तर्भाव । यत्तु ‘यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्’ (३।२।१।५) इति शतपथश्रुतिबोधितमनुकरणलक्षणं द्वितीयं शिल्पं तत्पुन प्रतिमानावच्छेदान्नातिरिच्यत इति सिद्धं माप्रमाप्रतिमातिरिक्तस्यार्थस्य छन्दस्त्व नास्तीति ॥

नन्वेवमपि परिच्छेदप्रतिष्ठानुलितकातिरिक्तस्यार्थस्य सर्वथा छन्दस्त्वं नास्तीत्यनवकृत्तम् ॥—छन्दोविशेषाणा गायत्र्यादीनामेवमर्थव्यतिरेकेणैवाद्यापि भूयसोपचारदर्शनात्

(१) तथा हि—

“स वा एति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति । पराच्येह देवेभ्यो येज्ञं वहति अर्वाचीं मनुष्यानवति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ १ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण , एत्युदान । प्राणोदानावेवैतद्धाति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ २ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेत सिच्यते, एति प्रजायते । प्रेति पशवो वितिष्ठन्ते, एति समावर्तन्ते । सर्वं वा इदमेति च प्रेति च । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ सोऽन्वाह—‘प्रवो वाजा अभिद्यव इति’ तन्न प्रेति भवति । ‘अग्न आयाहि वीतये’ इति, तद्वेति भवति ॥”

इति शतपथश्रुत्या एतिप्रेतिक्रियोपलक्षितस्यार्थस्य गायत्रीत्वमाख्यायते ॥ १ ॥

(२) एवमेव—

‘गायत्र्या ब्राह्मणं निरवर्तयत्, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्, न केनचिच्छन्दसा शद्रं निरवर्तयत्’ इति,

‘गायत्रो वै ब्राह्मण । त्रैष्टुभो वै राजन्य । जागतो वै वैश्य ॥’ इति,

‘इन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति, त्रैष्टुभश्छन्दसा, पञ्चदश. स्तोमेन, सोमो राज्येन, राजन्यो वन्धुना’ इति च ।

एयमादिभिरंतरेमादिश्रुतिभिश्च संस्कारस्य छन्दस्त्व मुप्रतिपद्यते ।

प्रकृतिविशिष्टं चानुषण्यं सस्कारविशेषाच्च ब्राह्मणोऽस्य मुगमासीद् पाहृ राजन्य-
कृत । ऊरु तदस्य यद्भ्रम्य पश्यां शत्रो अजायत ॥ इति निगमो भवति । गायत्र्या
छन्दसा ब्राह्मणमसृजत्, त्रिष्टुभा राजन्यम् जगत्या र्षदयम्, न केनचिच्छन्दसा
शूद्रम् ॥ इत्यसंस्कार्यो भवति । त्रिष्येव निवास स्यात्सर्वेषाम्

इति षडशिष्टस्मरणे वाक्यशेषाद् ब्राह्मणादिविषयाणां सस्कारविशेषाणामेव गायत्र्यादि
स्वेनाशधारणीयत्वात् ॥

‘न शूद्रे पातक किञ्चिन्न च संस्कारमदति’ इति मनुस्मरणे छन्द प्रातिनिध्येन
सस्कारशब्दप्रयोगाच्च ॥ न च

शूद्रोऽप्येवंविध फार्यो विना मन्त्रेण नसृजत ।

न केनचित्समगृजच्छन्दगा त प्रजापतिः ॥’

इति मनुयमादिस्मरणे छन्दशब्दस्य मन्त्रपरतया व्याख्यानात्—

‘अयमेव विधि प्रोक्त शूद्राणां मन्त्रपरित ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण शृण्वते ॥’

इति मरीचिवचन छन्द प्रातिनिध्येन मन्त्रशब्दप्रयोगाय संस्कारपरत्वं दुर्वचमिति भ्रमि
तस्यम् । सस्कारगुणभूतस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणत्यादिप्रयोजनस्य प्रतिपत्त्यपेक्षया तत्तन्मन्त्रोपल
क्षितसंस्कारस्यैव तर्दाचित्वात् ॥ मनुवचन हि पूयार्थं शूद्रत्वस्योद्दयतापच्छदपतयो
त्तरार्थं पुनर्विधेयतापच्छेदकतया समानप्रतिपत्त्यभावेन तत्र छन्दशब्दस्य मन्त्रपरतये
मानाभावाच्च । मरीचिवचनेऽस्यमन्त्रस्य तस्य मन्त्रोपलक्षितसंस्कारायाग्यस्येत्येयार्थो
युक्तियुक्तः शक्यते प्रतिपत्तुम् । अत एव

‘त्रिप्रकर्म यथानेक रागरुन्नीत्यते धर्मे ।

ब्राह्मण्यमपि सद्रत् स्यात् सस्कारैर्विधिपूर्वकं ॥

इत्येवमहिरसा तत्तन्मन्त्रोपलक्षितसंस्कारस्यैव ब्राह्मण्यप्रयोजकत्वं मयते ।

तस्मात्सिद्धं छन्दशब्दस्य संस्कारपरत्वम् ॥ २ ॥

(३) एवमेव—

‘तेजो वै ब्राह्मणधर्मं गायत्री । ब्रह्म गायत्री । ओजो या इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् ।
क्षरं त्रिष्टुप् । जागता पशय । इपमूर्धं रयि पुष्टिश्च ॥’ इति भूयसा तेज प्रभृतिषु
तत्तदर्थविक्षेपेषु गायत्र्याद्युपचारेण द्विषिणं छन्द इष्यते ॥ ३ ॥

तदिरयमागत्यप्रतिगच्छदधानां सस्काराणां द्रविणानां पानन्तभावादपयासमेतच्छ
न्दोलक्षण मन्यामहे । इति चेत् ।

उच्यते—आगत्यप्रतिगच्छदधानां गायत्रीत्वं तावद्रेषा प्रतिपद्यते—देवतासाहच
यमक्षया च देवताहर्मलया च । तदेतद्विज्ञानसौकर्याय सास्करनिरुक्तं देवतानां भक्तिसा-
हचर्यं तावत्साहचर्याभ्यामः—

तिस्र एवैता देवता भवन्ति पृथिवीस्थानोऽयमग्नि, अन्तरिक्षस्थानोऽयमिन्द्र, द्युस्थानोऽयमादित्यश्च । अग्नीन्द्रादित्या अग्निवायुसूर्या इत्यनर्थान्तरम् ।

नव नव चैतासा प्रत्येकं विभक्तय —लोक, सवनम्, ऋतु, छन्द, स्तोम, साम, समनुगता देवा, संस्तविका देवा, कर्म चेति भेदात् ।

तत्र तावदग्निभक्तीनि—

१ अयं लोक, २ प्रातःसवनम्, ३ वसन्तऋतु, ४ गायत्री छन्द, ५ त्रिवृत् स्तोम, ६ रथन्तर साम, ७ प्रथमे स्थाने समान्नाता देवगणा प्रथमस्थानीया स्त्रियश्च, ८ इन्द्र, सोम, वरुण, पर्जन्य, ऋतव इत्येते संस्तविका देवा, हविर-प्याग्नावैष्णवमग्नापौष्णं च ॥ ९ अथ यच्च किञ्चिद्दार्ष्टिंविषयिकं तत्सर्वमग्ने कर्म हविषां वहनं च देवतानामावाहनं च ॥

अथेन्द्रभक्तीनि—

१ अन्तरिक्षलोक., २ माध्यंदिनसवनम्, ३ ग्रीष्मऋतु., ४ त्रिष्टुप् छन्द, ५ पञ्चदश स्तोम ६ बृहत् साम, ७ मध्यमे स्थाने समान्नाता देवगणा., मध्यमस्थानीया स्त्रियश्च, ८ अग्नि, सोम, वरुण, पूषा, बृहस्पति, ब्रह्मणस्पति, पर्वत, कुत्स, विष्णु, वायु इत्येते संस्तविका देवा । मित्रो वरुणेन सस्तूयते, पूष्णा रुद्रेण च सोम, अग्निना च पूषा, वातेन च पर्जन्य संस्तूयते ॥ ९ अथ या च का च बलकृति सर्व तदिन्द्रस्य कर्म, रसानुप्रदानं च वृत्रवधश्च ॥

अथादित्यभक्तीनि—

१ असौ लोक, २ तृतीयसवनम्, ३ वर्षाऋतु, ४ जगती छन्द, ५ सप्तदश स्तोम, ६ वैरूपं साम, ७ उत्तमे स्थाने समान्नाता देवगणा, उत्तमस्थानीया. स्त्रियश्च, ८ चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तव ॥ ९ अथ यच्च किञ्चित् प्रवह्नितं तत्सर्वमादित्यस्य कर्म, रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणम् ॥

भक्तिशेष —

एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्द स्तोमपृष्टस्य भक्तिशेषमनुकल्पयति । शरद्ऋतु, अनुष्टुप्छन्द, एकविंश स्तोम, वैराजं साम इति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तऋतु, पङ्क्तिच्छन्द, त्रिणव स्तोम, शाक्कर साम इत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरऋतु, अतिच्छन्दाश्छन्द, त्रयस्त्रिंश स्तोम, रैवतं साम इति द्युभक्तीनि ॥

इतीत्थंभूतया देवतासाहचर्यभक्त्या यावतामेव दार्ष्टिंविषयिकाणामर्थानां देवागमन-प्रतिगमनादीना च कर्मणां गायत्रीच्छन्दोवदग्निभक्तित्वेनाभ्युपपत्तौ सिद्धमेवागत्यप्रति-गच्छदर्थाना गायत्रीत्वेन गायत्रीत्वम्, ब्रह्मणो वाचो गायत्रत्वेन गायत्रीत्ववत् । अथैवं देवताना भक्त्या दशाहप्रतिपत्तिमैतरेयसमान्नाता व्याख्यास्याम —

अग्नि १

प्रथममहर्षेहति । त्रिवृत्स्तोम, रथन्तर साम, गायत्रीच्छन्द । एति च प्रेति च ।

युक्तवत् रथवत्, आशुमत्, पिववत्, प्रथमपदनिरुक्ता देवता, अयं लोकोऽभ्युदितः, राभन्तरम् गान्धर्म्म करिष्यत् । एतानि प्रथमस्याहो रूपाणि ॥

इन्द्रः २

द्वितीयमहर्वहति । पञ्चदश स्तोम बृहत्साम, त्रिष्टुप्छन्दः । नेति न प्रेति । यत् स्थितम् ऊर्ध्ववत् प्रतिवत्, अन्तर्वत्, वृषण्वत्, वृषन्वत् मध्यमपदनिरुक्ता देवता अन्तरिक्षमभ्युदितम् वाहतम् त्रैष्टुभम्, कुर्वत् । एतानि द्वितीयस्याहो रूपाणि ॥

विश्वेदेवाः ३

तृतीयमहर्वहति । सप्तदश स्तोम वैरूप साम, जगतीच्छन्दः । समानोदकम्, अभवत् अन्तर्वत् पुनरावृत्तम्, पुनर्निवृत्तम्, रथवत् पर्यस्तवत्, त्रिवृत्, अन्त रूपम् उत्तमपदनिरुक्ता देवता असी लोकोऽभ्युदित, वैरूपम् जागतम् हृषम् । एतानि तृतीयस्याहो रूपाणि ॥

षाक् ४

चतुर्थमहर्वहति । एकविंश स्तोम, वैराज साम, अनुष्टुप्छन्दः । एति च प्रेति च । युक्तवत्, रथवत् आशुमत् पिववत् प्रथमपदनिरुक्ता देवता अयं लोकोऽभ्युदित जातवत्, घनवत् छक्रवत् बाधोरूपम् वैमदम् विरिफितम्, विच्छन्दा, कनाति रिक्तम्, वैराजम् आनुष्टुभम्, करिष्यत् । एतानि चतुर्थस्याहो रूपाणि ॥

गौ ५

पञ्चममहर्वहति । त्रिणव स्तोमः शाकरं साम पङ्क्तिच्छन्दः । नेति न प्रेति, यत् स्थितम् ऊर्ध्ववत् प्रतिवत् अन्तर्वत् वृषण्वत् वृषन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता अन्तरिक्षमभ्युदितम्, दुग्धवत् ऊर्ध्ववत्, घेनुमत्, पृथिमत् मद्रवत्, पशुरूपम् ॥

अप्यासवत्	(विभुद्रा इव हि पशव)
जागतम्	(आगता हि पशव)
वार्यतम्	(वार्यता हि पशव)
पाङ्कम्	(पाङ्का हि पशव)
वामम्	(वामं हि पशव)
हविष्मत्	(हविर्हि पशव)
वपुष्मत्	(वपुर्हि पशव)

शाकरम् पाङ्कम्, कुर्वत् एतानि पञ्चमस्याहो रूपाणि ॥

वी ६

षष्ठमहर्वहति । त्रयस्त्रिंश स्तोम, रैवतं साम अतिच्छन्दाश्छन्दः । समानोदकम्, अभवत्, अन्तर्वत् पुनरावृत्तम्, पुनर्निवृत्तम्, रथवत् पर्यस्तवत्,

त्रिवृत्, अन्तरूपम्, उत्तमपदनिरुक्ता देवता, असौ लोकोऽभ्युदितः, पारुच्छेपम्, सप्तपदम्, नाराशंस, नाभानेदिष्टम्, रैवतम्, अतिच्छन्दा, कृतम् । एतानि षष्ठ्याहो रूपाणि ॥

७ एति च प्रेति च । युक्तवत्, रथवत्, आशुमत्, पिचवत् प्रथमपदनिरुक्ता देवता, अयं लोकोऽभ्युदित, जातवत्, अनिरुक्तं करिष्यत् । एतानि सप्तमस्याहो रूपाणि ॥

८ नेति न प्रेति । यत् स्थितम्, ऊर्ध्ववत्, प्रतिवत्, अन्तर्वत्, वृषण्वत्, वृधन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता, अन्तरिक्षमभ्युदितम्, द्व्यग्नि, महद्वत्, द्विहूतवत्, पुनर्वत् । एतान्यष्टमस्याहो रूपाणि ॥

९ समानोदर्कम्, अश्ववत्, अन्तर्वत्, पुनरावृत्तम्, पुनर्निवृत्तम्, रथवत्, पर्यस्तवत्, त्रिवृत्, अन्तरूपम्, उत्तमपदनिरुक्ता देवता, असौ लोकोऽभ्युदित, शुचिवत्, सत्यवत्, क्षेतिवत्, गतवत्, ओकवत्, कृतम् । एतानि नवमस्याहो रूपाणि ॥

इदं नवरात्रम् ।

१० पृष्ठयं षडहमुपयन्ति । मुखमिव पृष्ठय षडह । यथान्तरं मुखस्य जिह्वा, तालु, दन्ता, एवं छन्दोमा । अथ येनैव वाचं व्याकरोति येन स्वादु चास्वादु च विजानाति तद्दशममह । नासिके इव पृष्ठय षडह — यथान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा । अथ येनैव गन्धान् विजानाति तद्दशममह । अक्षीव पृष्ठय षडह । यथान्तरमक्ष्ण कृष्णमेवं छन्दोमा । अथ यैव कनीनिका येन पश्यति तद्दशममह । कर्णं इव स । यथान्तरं कर्णस्य एवं छन्दोमा । अथ येनैव शृणोति तद्दशममह । श्रीर्दशममह ॥

इतीत्यं दशाहप्रतिपत्तिं श्रूयते । एतत्पदार्थनिरूपणं च वेदसमीक्षाया साधु कृतमिति ततः षष्ठमवगंस्यते । इह तु सर्वेषामेवार्थानां त्रैविध्येनाभ्युपगमादभ्यहोरूपतया सिद्धमेवागत्यप्रतिगच्छदर्थानां समानभक्त्या गायत्रीत्वमित्यवगम्यते ॥

अथ संस्कारो द्रष्टव्यः । कस्यचित् कस्मिंश्चित् कर्मणि योग्यतासंपादनं हि संस्कारः । तत्रैधा—दोषापनोदनेन, अतिशयाधानेन, हीनाङ्गपूरणेन च । एभिः संस्कारैस्तत्तदर्थस्यादुष्टत्वविशिष्टत्वं स्वरूपसत्त्वं च ससिद्धं भवति । अस्ति स संस्कारो यदभावे स्वरूपसन्नप्यसौ ब्राह्मणोऽधमतामेति न तु ब्राह्मण्यादपैति । तस्याप्ययोग्यत्वं कर्मविशेषे । प्रतिबन्धकसंनिधानेन कारणतानिरासादिति तदर्थं स संस्कारः शोधकः ॥ १ ॥ अस्ति च स संस्कारो यदभावे स्वरूपसन्नप्यसौ ब्राह्मणो नोत्तमतामेति । न तु ब्राह्मण्यादपैति । तस्याप्ययोग्यत्वं कर्मविशेषे । सहकारिसंनिधानाभावेन कारणतानिरासादिति तदर्थं स संस्कारो विशेषकः ॥ २ ॥ एवमस्ति स संस्कारो यदभावे ब्राह्मण्यं नोपतिष्ठते ब्राह्मण्यादपेतश्च कर्मविशेषायोग्यो भवति । कारणासंनिधानादिति तदर्थं स संस्कारो भावकः ॥ ३ ॥ एषु च संस्कारशब्दस्य कारणव्युत्पत्त्या संस्कारजनकक्रियापरत्वं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र गमाधानं तावत्स्वरूपसपादनोद्देशेन सहस्रमन्त्रारिणीक्षेत्रे गमाशयरूपे घारी
 रामिसमीपे वा संस्कारस्य संस्थापनं सोऽयं गर्भमाशयक संस्कारो द्रष्टव्यः । तथा च
 गमाधानं पुसवनसीमन्तोन्नयनजातकमाप्तिं तत्र गर्भं ब्रह्ममाशययोग्यतारूपातिशयाभा
 यकत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति । गमाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भ संघाति । पुसव
 नात् पुंसिकरोति, फलरूपनाम्नासापितृज पाप्मानमपोहति । इति हारीतस्मरणात् ।
 त एतेऽन्तर्गमसंस्कारा उच्यन्ते । ततो बहिःशाळायामिष गृहोदरबहिर्भूते गर्भे छुक्
 क्षोभितोपगतदोषमार्जकत्वाद्गतरे जातकर्म—नामकर्म—निष्कमा—प्रप्राशन—कर्ण
 वेध—मुण्डन—ज्ञानादीनि कतिपयकमाणि शोधकसंस्कारा भवन्ति । रितोरक्तग
 र्भोपघात पञ्चगुण जातकर्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन द्वितीयम् प्राशनेन तृती
 यम्, चूडाकरणेन चतुर्थम् ज्ञानेन पञ्चमम्, एतैरष्टमि संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो
 भवति । इति हारीतस्मरणात् ।, 'एवमेव धाम याति बीजगर्भसमुद्भवम्' इत्यादि
 स्पृश्यन्तरेभ्यश्च त एते गर्भशुद्धिसंस्कारा उच्यन्ते । सोऽयमेतावान् गमसंस्कारो
 ऽनुमतप्राप्तारसंस्कारयोग्यतासम्पत्त्यर्थम् । पितृकर्तृकश्च तत्र संस्कृतनिष्ठमधिकारिताव
 च्छेदक ब्राह्मणत्वादियदितिवर्णस्वपदितम् । संस्कारनिष्ठ तु ब्राह्मणादिवर्णजन्यत्वमेव,
 न तु ब्राह्मणत्वादिकमपि तत्र फलपेघायकतारूपमपेक्ष्यते ।

अतः परमुपनयनं तावत् स्वरूपसपादनोद्देशेन सावित्रीक्षेत्रे ब्रह्मचर्यव्रतरूपे कमा
 मिसमीपे वा संस्कारस्य संस्थापनम् । सोऽयं वर्णमाशयक संस्कारो द्रष्टव्यः । तथा
 चोपनयन-व्रतादेश-वेदारम्भ-वेदाभ्यसनानि सावित्राग्नेयशुक्रियीपनिपदशौलभगोदानभौ
 तिकमहानाम्नीव्रतोत्सर्गा, केशान्त, समावर्तनज्ञानं चेत्येते तत्र ब्राह्मणादिवर्णं सह
 क्रियायोग्यतारूपातिशयाघायकत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति ।

उपनयनाद्याभिरष्टाभिः प्रतन्वयाभिरन्तर्गतैश्चाष्टमिं स्वच्छन्द-सम्मितो ब्राह्मण परं
 पार्श्वं वेधपितृणां भवति छन्दसां पार गच्छति छन्दसामामतनम्' इति हारीतस्मरणात्

'स्नाभ्यायेन प्रतैर्होमैर्होमैर्विद्येनज्यया शुभे' ।

महायज्ञैश्च मस्यैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनु ॥'

इत्यादिस्पृश्यन्तरेभ्यश्च । त एते आचार्यकसुका अनुमतसंस्कारा उच्यन्ते । अद्यपि

'गार्भहोमिजातकर्मबौद्धमीक्षीनिष-धने ।

बैजिक गामिक भैनो द्विजानामपगृज्यते ॥'

इति मनुस्मरणात् सावत्सरिकस्य चूडाकरणम्, सृतीये वा प्रतिहृते पोड्यवपस्य
 केशान्त । इति पारस्करसूत्रे मुण्डनगोदानयोगमसंस्कारप्रकरणोपात्तत्वात्पुनयनकेश-
 धान्तयोरपि गर्भसंस्कारत्वमाक्षिपन्ति । अद्यापि दधिदशनभ्यायेन समबलेषु कतिप
 यानामुमयविधसंस्कारस्वमित्यतः प्रकरणातिरेको न दोषायत्यनुसंधियम् ।

ततो बहिः शाळायामिष पितृगृह प्रत्यावृत्ते वर्णे ऋषयश्चसूनापञ्चकोपगतदोषमाशक
 त्वाद्गतरे नैमित्तिकवार्षिकमास्तिकाहिकात्मकभेदपतुष्टयभिर्वा शोधकसंस्कारा भवन्ति ॥

‘अत परं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियतोच्यते ।
संस्काररहिता ये तु तेषा जन्म निरर्कम् ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो वलिकर्म च ।
जातकृत्यं नामकर्म विश्रुतोऽन्नाशनं परम् ॥
चौलकर्मोपनयनं तद्वताना चतुष्टयम् ।
स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टकासु यथाययम् ॥
श्रावण्यामाश्वयुज्या च मार्गशीर्ष्या च पार्वणम् ।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यम् ॥
संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विज्ञेयत ॥
नैमित्तिका षोडशोक्ता समुद्राहावसानका ।
सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मता ॥
मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।
महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संध्यावद्वाग्निहोत्रवत् ॥’ इत्याश्वलायनोक्तेः ;
‘अशुचि स्त्रीविहीनश्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
यदह्ना कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥’ इति ब्राह्मोक्तेः ,

१ नित्याः संस्काराः	पञ्च महायज्ञाः ।	५
२ मासिकाः संस्काराः	पार्वणादयः ।	५
३ वार्षिकाः संस्काराः	आग्रयणादयः ।	७
४ नैमित्तिकाः संस्काराः	उद्वाहान्ताः ।	१६
५ काम्याः संस्काराः	अग्निप्रोमादयः, (गुणाधानाः) प्रायश्चित्तानि (दोषनिरासाः)	

ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि ।
पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च वर्मत ॥
यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
पुत्रैः श्राद्धैः पितृंश्चापि आनृशंस्येन मानवान् ॥
ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणा च तथैव च ।
पितृणामथ विप्राणामतिथीना च पञ्चमम् ॥
देवाना च पितृणा च ऋषीणा च तथा नर ।
ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत्सदा ॥
देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानव ।
अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा ॥
श्राद्धेन प्रजया चैव पितृणामनृणो भवेत् ।
ऋषीणा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा ॥

ऋषानि श्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमान पतस्यथ ॥

इत्यादिपुराणस्मृतिवचनेभ्यः ,

पञ्चसूना गृहस्यस्य शुद्धी पेपप्युपस्कर ।
ऋण्णी चोदकुम्भस्य वष्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सयासां निष्कृत्यर्थं महात्मभिः ।
पञ्च ह्युक्ता महायज्ञा प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मस्य पितृयज्ञस्तु सपणम् ।
होमो देवो षड्विंशोऽतिथिपूजनम् ॥

इत्येवं मन्वादिस्मृतिवचनेभ्यश्च तथावगमात् । त एते स्वकृत्वा धर्मगुदिसंस्कारा
उच्यन्ते । सोऽन्वमेतावान् व्रतसंस्कारो यज्ञादिदेवसंस्कारयोग्यतासंपत्त्यर्थं । तत्र
संस्कर्तृनिष्ठमधिकारितावच्छेदकं ब्राह्मणत्वादिपतितवर्णत्वभूतितम् संस्कार्यनिष्ठं तु
पूर्वसंस्कारसंस्कृतत्वं वा—

श्रुति क्षमा वया शौचमनामासोऽनसूयितम् ।

अस्तृहृत्समकामस्त्वं ब्राह्मणानाममी गुणा ॥'

इत्युक्तात्मगुणाष्टकभैशिष्ट्यं वा । तेषां पूर्वेषां संस्कारकर्मणामप्यतद्गुणाष्टकरूपाति
धयमावकत्वात् । विज्ञायते चैतदेषामथानां गुणानामपि संस्कारत्वम् । अष्टचत्वारिंशत्—
संस्कारानाश्चक्षणेन भगवता गौतमेन ऋत्वारिंशत्संस्कारानाह्वयाय परिशेषे

अष्टवात्मगुणाश्च' इति स्मरणात्

संस्कारैः संस्कृतं पूर्वैरुत्तरैरपि संस्कृतं ।

निख्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्म ह्यैकिकम् ॥

ब्राह्मं पद्मवाप्नोति यस्मात्तं च्यवते पुनः ।'

इति श्रुत्यादिस्मरणाच्च ब्रह्माचारमगुणानां ब्राह्मणत्वप्रयोजकत्वेनाभिधानात् ।

अर्घं वै प्रजापतेरात्मनो भैयमासीदर्घं माल्ख्यम् । यदैर्यं तत् पुरस्तात् कुरुत ।
यन्मास्व्यं तत् पश्चात् पर्यौहत । यदैर्यं सोमो वै स । ततो ब्राह्मणमसृजत ।
तस्माद् ब्राह्मणं सर्वं एव ब्रह्माभिधीर' । यन्मास्व्यं सुरा वै सा । ततो राजन्यम
सृजत । तस्मात्स्यार्याश्च कनीर्याश्च स्त्रिया च शशुरश्च सुरा पीत्वा विलासपत आसते ।
माल्ख्यं हि तत् । पाप्मा वै माल्ख्यम् । तस्माद् ब्राह्मणं सुरां न पिबेत् । पाप्म
नात्मानं नेत् संसृजा— इति ।

इत्येवं मैत्रायणीयश्रुत्यादिषु तत्र तत्र ब्राह्मणत्वप्रयोजकानां ब्रह्मादीनामाज्ञानाच्च ।
तदित्यमेतावानयमुक्तो ब्राह्मणसंस्कारः स स्मार्तो ब्रह्मण्य' ।

अयात् परम् अमे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि धायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि आदित्य
व्रतपते व्रतं चरिष्यामि इदमहममृतात् सत्यमुपैमि । इति वा व्रतोपासनं तावत्

स्वरूपसंपादनोद्देशेन सत्यक्षेत्रे देवव्रतरूपे गार्हपत्याहवनीयाग्निसमीपे वा संस्कार्यस्य संस्थापनम् । सोऽयं देवभावक संस्कारो द्रष्टव्यः । तथा च व्रतोपायनमग्न्याधेयं च पुरस्कृत्य कृतमग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, पिण्डपितृयज्ञ, आग्रयणेष्टि, चातुर्मास्यम्, निरूढपशुबन्ध, सौत्रामणी चेत्येते सप्तहविर्यज्ञसंस्था यजमाने देवत्वयोग्यतारूपातिशयाधायकत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति ।

‘आरब्धयज्ञो वा एष आरब्धदेवतो यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते’ इत्यैतरेयादिश्रवणात् ।

अथ गृह्याग्निपरिग्रह, पञ्चयज्ञानुष्ठानम्, अष्टका पार्वणम्, श्रावणी, आग्रहायणी, चैत्री, आश्वयुजीत्येता सप्त पाकयज्ञसंस्था । औपासनहोम, वैश्वदेवम्, पार्वणम्, अष्टका, ग्रहमासिकश्राद्धम्, वलि श्रावणी चेति वा सप्तपाकयज्ञा । औपासनम्, वैश्वदेव, स्थालीपाक, आग्रयणम्, सर्पवलि, ईशानवलि, अष्टकान्वष्टका चेत्येवं विभक्ता वा स्मार्तामिकृत्या सप्त पाकयज्ञा, यजमाने ऋणसंबन्धोपगतदोषमार्जकत्वाच्छोधकसंस्कारा भवन्ति ।

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवॉजायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य, प्रजया पितृभ्य । एष वा अनृणी, य पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च,’ इति श्रवणात् । ‘ऋणं ह वै जायते योऽस्ति, स जायमान एव देवेभ्य, ऋषिभ्य, पितृभ्यो, मनुष्येभ्य । स यदेव यजेत, तेन देवेभ्य ऋणं जायते, तद्धथेभ्य एतत्करोति । यदेनान् यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ १ ॥ अथ यदेवानुब्रवीत तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते । तद्धथेभ्य एतत्करोति । ऋषीणा निधिगोप इति ह्यनूचानमाहु ॥ २ ॥ अथ यदेव प्रजामिच्छेत । तेन पितृभ्य ऋणं जायते । तद्धथेभ्य एतत्करोति । यदेषा संतताव्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ३ ॥ अथ यदेव वासयेत तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते । तद्धथेभ्य एतत्करोति । यदेनान् वासयते, यदेभ्योऽशनं ददाति ॥ ४ ॥ स य एतानि सर्वाणि करोति स कृतकर्मा । तस्य सर्वमाप्तं सर्वं जितम् ॥”

इति शतपथादिश्रवणेभ्यश्च पञ्चयज्ञादीनामृणशोधकत्वेन प्रतिपत्ते ॥ सोऽयमेतावान् यजमानसंस्कारः सौम्यादिकाम्यसंस्कारयोग्यतासंपत्त्यर्थं । अत्र संस्कर्तृसंस्कार्ययोरेकत्वान्नाधिकारितावच्छेदकं भिद्यते ॥

अत परमग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम, उक्थ, षोडशी, वाजपेय अतिरात्र, आप्तोर्याम-श्रेति सप्त सोमसंस्था । महाव्रतम्, राजसूय, कुरुवाजपेय, सर्वतोमुखम्, पौण्डरीकम्, अभिजित्, विश्वजित्, अश्वमेधनरमेधगोमेधा, गवामयनाङ्गिरसामयनादित्यानामयनविश्वसृजामयनानि सत्राणि, वृहस्पतिसव, आङ्गिरस, अष्टादशविधानि चयनानीत्येवमनेकविधा उत्तरक्रतवस्ततोऽन्ये काम्यविधयश्चोपतिष्ठन्ते । तेऽप्येते संस्कारा भवन्ति । अदृष्टोत्पादनद्वारा फलसिद्धावङ्गभावात् । तदित्यमेतावानयमुक्तो दैवसंस्कारः स श्रौतो द्रष्टव्यः ॥

इद चात्रावधार्यते—सोमयागा द्विविधा—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । तत्रानावृत्ता

एकाहा । आवृत्ता अपि द्वेषा अहीनरूपा सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीना एव । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्वेषा—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च । त्रयोदशरात्रमारभ्योपरितनानि सर्वाणि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राणि अयनसत्राणि चेति । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । सवत्सरसत्रमारभ्योपरितनान्ययनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूत गवामयनमिति ॥

इत्थं च निरूपितो द्विविध संस्कारो ब्राह्मो देवश्चेति । तत्र ब्राह्मोणार्पा तनु क्रियते । देवेन देवी । तदुक्तं मगवता हारीशेन—

‘द्विविध एव संस्कारो भवति—ब्राह्मो देवश्च । गर्माधानादिज्ञानान्तो ब्राह्म । पाक्यज्ञहविर्महसौम्याश्चेति देवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां समानतां सायुज्यतां गच्छति । देवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां ताल्लोक्यतां सायुज्यतां गच्छतीति ।

तदित्य प्रतिपन्नेष्वात्मसंस्कारेषु कतिपयस्यैव छन्दस्त्वमिष्यते आहोम्विदविशेषेण सम्भस्येति विचार्यसे । किं चात । यदि कतिपयस्यैवोच्यते तर्त्तर्हि अर्धजरतीयत्वापत्ति । संस्कारत्वाविशेषेऽपि कस्यचिच्छन्दस्त्वमन्यस्य नेत्यत्र विनिगमकाभावात् ॥ अथ यदि सम्भस्योच्येत तर्त्तर्हि शूद्रस्यापि सच्छन्दस्त्वमापद्यते ॥

द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां द्वादशैव तु ।

पञ्च मिश्रकजातीनां संस्कारा कुलभर्मतः ॥

वेदप्रतीपनयनमहानाग्नीमहाव्रतम् ।

विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा नाममश्रतः ॥

इति शाङ्खरोके ।

क्रिया ज्ञातकर्म—नामकरणनिष्क्रमा—भप्राशन—धूढा—विवाहा पद । शूद्राणां तु पदेते, पञ्च महायज्ञाश्चेत्येकादशेति मदनरत्नोके —

गर्माधान पुसधन सीमन्तो जातकर्म च ।

नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशन धपनक्रिया ॥

कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधि ।

केधान्तः ज्ञानमुद्राहो विवाहामिपरिग्रहः ॥

प्रेताभिसंप्रहर्षैव संस्कारा षोडश स्मृता ।

नवैता कर्णवेधान्ता मश्रभर्म क्रिया क्रिया ॥

विवाहो मश्रतस्त्वस्या शूद्रस्यामश्रतो वशः ।

इति श्मासोके —

विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि कृमतां सदा ।

इति ब्राह्मोके च

कतिपयसंस्काराणां विवाहमात्रस्य वा तत्राप्यनुवर्तमानत्वात् ।

‘आर्षेक्रमेण सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिन ।

तस्माच्छूद्र. स्वयं कर्म यजुर्वेदीच कारयेत् ॥’

इति शूद्राहिकाचारतत्त्ववृत्तस्मृतिवचनेन शूद्राणामपि वेदसवन्धात् । उति चेत् । अत्रोच्यते । यथेच्छति तथास्तु । उभयवाप्येतच्छन्यते प्रतिपत्तुं कतिपयस्य वा सर्वस्य वा छन्दस्त्वमस्तीति । ननु चोक्तमुभयत्रापि नृपणमिति चेन्नतदस्ति । अस्ति पितृन्— यदारम्भे यदारम्भ, यदवगाये यदवसाय, यदभ्युषये यदभ्युगय, यदवचये यदवचय, तत्तदायतनमित्युच्यते । यदाश्रयेण वा यस्य प्रतिपत्ति सा तस्य प्रतिष्ठाभिज्ञायते । तथा चायं तावद् ब्राह्मसंस्कार माधात्परम्परया च ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्ववैश्यत्वानां प्रतिष्ठा भवति । तदधीनोपपत्तिकत्वात् । प्रतिष्ठायाम् च श्रूयते प्रमाणञ्च, तस्मात् संसिद्धं प्रमाळक्षणं छन्दस्त्वमेतस्य ।

तत्र योग्यात्मनि संस्कारविशेषेण ब्रह्माधीयते, योग्यात्मनि च संस्कारविशेषेण क्षत्रं, विड् वा । श्रोवस्यस्य चेदं ब्रह्म, गैत्रं क्षत्रम्, मारत्यो विश । आतश्चाग्नेयं ब्रह्म, ऐन्द्रं क्षत्रम्, वैश्वदेव्यो विश । अग्नेस्तु छन्दो गायत्री सा चाष्टवर्णा, इन्द्रस्य त्रिष्टुप्-दशवर्णा, विश्वेपा देवानां जगती द्वादशवर्णा । आतश्च गायत्र ब्रह्म, त्रैष्टुभं क्षत्रम्, जागती विट् । तदित्यमष्टवर्णनिबन्धनं ब्रह्माधेयमेकादशवर्णनिबन्धनं चेदं क्षत्रम्, द्वादशवर्णनिबन्धना त्वेपा विडिति वर्णछन्दोवद्धतया त्रयो वर्णा उच्यन्ते—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति । शूद्रस्यैवमवर्णत्वेऽपि वर्णत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यम् । अच्छन्दस्त्वस्यैव छन्दस्त्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च यथा हि वाग्दर्शा गायत्रीछन्दा, त्रिष्टुप्-छन्दा, जगतीछन्दा, विच्छन्दा वा भवति, एवमयं मनुष्यवर्णोऽपि चतुर्विधो भवति । सर्वोऽप्यय प्राणिवर्गोऽप्राणिवर्गो वा तैरेतैर्वर्णछन्दोभिरेव सच्छन्दस्कतया वर्णो भवति । ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इति । यथा च ग्राम्येषु पशुषु तावदजो ब्राह्मण, अवि क्षत्रिय, गौर्वैश्य, अश्व. शूद्र इति । यथावान्यत्र स्थावरादिषु । एवमयं मनुष्येषु संस्कारसिद्धो भूत्वा गायत्रीछन्दा ब्राह्मण, त्रिष्टुप्-छन्दा क्षत्रिय, जगतीछन्दा वैश्य, प्राजापत्यछन्दा विच्छन्दा वा शूद्र इति ॥

‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यं कृत । ऊरू तदस्य यद्वैश्यं पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥’ इति ।

‘प्रजापतिरकामयत—प्रजायेयेति, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवता अन्वसृजत, गायत्री छन्दो, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अज पशूनाम् । तस्मात्ते मुख्या—मुखतो ह्यसृज्यन्त ॥ उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत । तमिन्द्रो देवतान्यसृजत, त्रिष्टुप्-छन्द, वृहत्साम, राजन्यो मनुष्याणाम्, अवि पशूनाम् । तस्मात्ते वीर्यावन्तो—वीर्याद्धसृज्यन्त ॥ मध्यत सप्तदशं निरमिमीत । तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृजन्त । जगतीछन्दो, वैरूपं साम, वैश्यो मनुष्याणाम्, गाव. पशूनाम्, ।

तस्मात्ते आया —अश्वानामसृज्यन्त । तस्माद्भूर्वांसोऽन्येभ्यो भूमिष्ठा हि देवता
अन्वसृज्यन्त ॥ पत्त एकविंश निरनिनीत । तमनुष्टुप् छन्दोऽन्वसृज्यत । वैराज
साम शूद्रो मनुष्याणाम्, अश्व पशुनाम्, तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणायश्च शूद्रश्च ।
तस्मान्छूद्रो यज्ञेऽनवहृत्तो—न हि देवता अन्वसृज्यत । तस्मात्पादाद्युपजीयत पत्तो
सृज्येताम् । प्राणा वै त्रिवृत् अर्धमासा पञ्चदश प्रजापति सप्तदश त्रय इमे
लोका असावादित्य एकविंश । तस्मिन् वै एते धिता एतस्मिन् प्रतिष्ठिता य एव
वेदैतस्मिन्नेव त्रयते एतस्मिन् प्रतिष्ठिति ॥' इति (शतपथ० ७।१।१)

इति मन्त्रब्राह्मणान्यां तयान्नानात् ।

यत्तु एवंविचादेव मन्त्रब्राह्मणाद्यान्नानात् सृष्ट्यादौ मनुष्याकारपरमेश्वरस्य मुखा
यज्ञेभ्यश्चत्वार सृष्ट्यादिभूता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा उत्पन्ना इति उच्यते तस्यो
त्पत्तिरुच्यमेव ब्राह्मणत्वादिषु न संस्काररुच्यमित्याक्षिपन्ति तदज्ञानात् ।

'अर्थं वै प्रजापतेरात्मनो धैयमासीदर्धं मात्व्यम् । यदैर्यं—सोमो वै स । ततो
ब्राह्मणमसृजत । यन्मात्व्यं—शूरा वै सा । ततो राजन्यमसृजत ॥ इत्यादिभ्युत्ति
ष्विवेहापि मुक्ता ब्राह्मणमसृजत उरस क्षत्रियमित्यादीनामपेक्षितार्थविशेषपरत्वात् ।
तदित्य सिद्धमभ्यादिभक्तिरिद्धप्रविणसंयोगाद्ब्राह्मणादिसंस्कारविशेषोपाणामपि गायत्र्या
दित्त्वमिति दिक् ॥

निरूपयिष्यते चायमर्थो वैशयेन धर्मसमीक्षायामिस्ततोऽत्र विरम्यते ।

अथ द्रविणम्—

उत्र समिधमातिष्ठ । गायत्री त्वा छन्दसामवत् त्रिवृत् स्तोम रथन्तरं साम
अभिर्देवसा ब्रह्म द्रविणम् ॥ उग्रामातिष्ठ । त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवत् पञ्चदशस्तोम
धृहस्ताम इन्द्रो देवसा क्षत्र द्रविणम् ॥ विराजमातिष्ठ । जगती त्वा छन्दसामवत् ।
सप्तदशस्तोम वैरुपं साम मरुतो देवता विद् द्रविणम् ॥ उदीचीमातिष्ठ । अनुष्टुप्
त्वा छन्दसामवत् एकविंशस्तोम वैराजं साम मिश्रावरुणौ देवता वलं द्रविणम् ॥
ऊष्वामातिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवत् त्रिणवत्रयक्षिणौ स्तोमौ । शाङ्करैरवते सामनी ।
धृहस्ततिर्वैयता । वचो द्रविणम् ॥ इति तैत्तिरीयभ्रवणात्—

प्राचीमारोह । गायत्री त्वावत् रथन्तरं साम त्रिवृत् स्तोमो वसन्तश्चतु ब्रह्म
द्रविणम् ॥ दक्षिणमारोह । त्रिष्टुप् त्वावत् धृहस्ताम, पञ्चदशस्तोमो, ग्रीष्मश्चतु
क्षत्र द्रविणम् ॥ उदीचीमारोह । जगती त्वावत् वैरुपं साम सप्तदशस्तोमो वर्षा
श्चतु विद् द्रविणम् ॥ प्रतीचीमारोह । अनुष्टुप् त्वावत्, वैराज साम एकविंशस्तोम
शरश्चतु, फलं द्रविणम् ॥ ऊष्वामारोह । पङ्क्तिस्त्वावत् शाङ्करैरवते सामनी त्रिणवत्र
यक्षिणौ स्तोमौ । हेमन्तधिशिरावृत् । वचो द्रविणम् ॥

इति माय्यन्दिनीयध्रवणात्त्वामिमं द्रविणं ब्रह्म, इन्द्रमच्छ द्रविणं क्षत्रम्,

तथा मरुद्भुक्तं द्रविणं विट् प्रतिपद्यते । ब्रह्मशब्देन चात्र यज्ञ , क्षत्रशब्देन च राष्ट्रं विवक्ष्यते ।

‘ब्रह्म वा एष प्रपद्यते यो यज्ञं प्रपद्यते ।

ब्रह्म वै यज्ञ । क्षत्रं वा एष प्रपद्यते यो राष्ट्रं प्रपद्यते ।

क्षत्रं हि राष्ट्रम् ।’ इत्यैतरेयादिश्रवणात् ।

यज्ञशब्द पुनरत्र सोमसूर्याधिष्ठितत्रयीविद्यापर ।

‘अयं वै यज्ञं योऽयं पवते । तदिमं यज्ञं संभृत्य एतस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं सदधातीति । यज्ञं वा एष जनयति यो यजते । सैषा त्रयी विद्या यज्ञ । तस्या एतच्छिल्पमेष वर्णं ॥’ इति ।

‘प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम् । ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वय्य प्रजा असृज्यन्त । हुतादश्चाहुतादश्च । ब्रह्मैवानु हुताद । क्षत्रमन्वहुताद । एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणाः । अयैता अहुतादो यद् राजन्यो वैश्य शूद्र इति । यज्ञाद्वै प्रजा प्रजायन्ते । यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते । मिथुनात् प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते ॥’

इत्यैतरेयादिश्रुतिभ्य सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिक्रियापरिकरविद्याया एव यज्ञशब्दल-
व्यवस्थापनात् । ईदृशयज्ञार्थप्रतिपादनपरतयैव च सर्व एवैते वेदा प्रवर्तन्ते इत्यप्य-
वधेयम् । तथा च—विद्यादयो ब्रह्मप्रकारा ब्राह्मणस्य स्वम् । तच्चाग्निभक्तम्, गायत्री-
च्छन्द साध्यमतोऽग्निभक्त्या ब्रह्मणो गायत्रीत्वम् । राष्ट्रदयो हि क्षत्रप्रकारा राज-
न्यस्य स्वम् । तच्चेन्द्रभक्तम्, त्रिष्टुप्छन्द साध्यमत इन्द्रभक्त्या क्षत्रस्य त्रिष्टुपत्वम् ।
विडेव तु इषोर्जरयिपशुपुष्ट्यादिभेदभिन्ना वैश्यस्य स्वम् । तच्च वैश्वदेवभक्तम्,
जगतीछन्द साध्यमतो विश्वदेवभक्त्या विशो जगतीत्वमितीत्य द्रविणानामपि ससिद्धं
भक्त्या छन्दस्त्वमतो नातिरिक्तार्थत्व प्रसज्यते—इत्यवधेयम् ॥ तथा चागत्यप्रति-
गच्छदर्थेषु सस्कारेषु द्रविणेषु च छन्द शब्दप्रयोगेऽपि नार्थान्तरतेति ससिद्धम् ॥

स्यादेतत् । (१)—अथापि यदेतदाध्वर्यवे छन्दोभाषाम्नायते—

‘मा च्छन्द, प्रमा च्छन्द, प्रतिमा च्छन्द, अस्वीवयश्छन्द, पङ्क्तिश्छन्द,
उष्णिक् च्छन्द, बृहती च्छन्द, अनुष्टुप् छन्दो, विराट् छन्दो, गायत्री च्छन्द,
त्रिष्टुप् छन्दो, जगती च्छन्द ॥ १ ॥’

‘पृथिवीच्छन्दोऽन्तरिक्ष छन्दो द्यौश्छन्द समाश्छन्दो नक्षत्राणि च्छन्दो मनश्छन्दो
वाक्छन्द, कृषिश्छन्दो हिरण्य छन्दो गौश्छन्दोऽजाश्छन्दोऽश्वश्छन्द ॥ २ ॥

‘एवश्छन्दो वरिवश्छन्द शम्भूश्छन्द परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो वाच-
श्छन्द सिन्धुश्छन्द समुद्रं छन्द सलिलं छन्द संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो
रथन्तर छन्दो निकायच्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्द सन्तुप्छन्दोऽ-

मुष्टुप् छन्दः ककुप् छन्दः किकुप् छन्दः काम्यं छन्दोऽद्रुपं छन्दः पदपरिच्छन्दोऽक्षरप
 त्रिच्छन्दो यिथारपत्रिच्छन्दः क्षुरोभृज्वा छन्दः प्रच्छच्छन्दः पक्षच्छन्दः एयच्छन्दो
 वरियच्छन्दो वमरछन्दो वयस्त्र्यच्छन्दो विशालं छन्दो विष्पधाच्छन्दोऽङ्गीच्छन्दा द्रुगोहण
 छन्दस्तत्र छन्दोऽङ्गहं छन्द इति ॥ ३ ॥

(२)—यस्य धायवणे त्रयच्छन्दोविशेषा आख्यायन्ते—

“श्रीणि छन्दांसि ऋयो विद्येतिरे पुरुरूपं दद्यत विश्वचक्षणम् । आपो याता ओषध
 यस्तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि” ॥ १ ॥

इति । तेनातिरिच्यते छन्दःपदार्थं इति गम्यते—इति चत् । न । यथा हि गाय
 त्र्युष्णिगनुष्टुपादयो यिथारपत्रिसतोवृहतीकृपुपादयश्च पाथिकृच्छदाविशेषा उपदि
 श्यन्ते । एवमेव शन्ति गलु मात्राप्रतिमादय एवोरिष-शम्भ्वादयश्चाधिकृच्छन्दो
 विक्षेपास्तदर्थव्यवस्थापका इत्यत्रैव छन्दोभाषातात्पर्यायगमात् । तत्र च सिद्धं परिच्छे
 दलक्षण छन्दस्त्वमिति नाथान्तरत्वप्रसक्ति ॥

यत्पुनरायवणेऽषादीनां त्रयाणां छन्दस्त्यमुपदिश्यते तस्यायमाशयः—यदिदमने
 कुरूप विश्वधा देनाख्यातं किञ्चिद्दमते तदेतत्कार्यं त्रया म्ययच्छिद्य श्यते । आपध
 याताओषधयथेति । एतदेवान्यत्र तिष्ठ एष देयास्तेजोऽपमानायक देयताप्रकरणे
 नास्नातम् । भवति हि निषिद्धाययाक्षरत्वावयवा विरत्तावयवाश्च पदार्थभेदा
 लोके । न घितप्रविष्वापन्वारेण किञ्चिद्विद्विहोपसृज्यते । तत्र निषिद्धायया अत्रोषधि
 मृदादिघान्दै छरलावयवा अपृच्छदेन विरत्तावयवान्मु तेजोधास्यादिघादैर्यमपदिश्यते ।
 औषधादिघातादीनां स्थानुगतभावोपलक्षकरवात् त्रयोऽप्येते भाषा एषैकस्मिन्नर्थे प्रत्य
 पिता द्रष्टव्या । सवस्याप्यर्थजातस्य मृदमस्थया अयवस्थया, तेजोऽपस्थया च निमि
 त्तानुरोधेन विपरिणमनात् । एतेष्वेव त्रिषु भाषेणु विश्वमेतत्प्रतिष्ठितमित्यत सिद्धमेपां
 प्रतिष्ठास्त्वमिति नाथान्तरत्वप्रसक्ति ॥

यस्तु (१)—छन्दश्चन्द्रिकादौ छन्दःशब्दम् विशेषपरत्वम् —(२)—यस्य छन्दा
 नुष्टुप्छिद्यु साधा मुष्टुश्चो यिमनीकृता इत्यादी वा तस्य रह परत्वम् (३)—
 यदपि वा—

मयोच्यमान यदि ते धोतु छन्दो यिथारिणि ।

भूमतामभिधासामि श्रुत्वा वैतद्विधीयताम् ॥

(रामा ३।९।७)

इत्यादिषु ऋषिपरत्वम्

(४)—वरदानात् पितु काम्यं छन्दस्त्युरसि प्रभो । इत्यादिष्वभिष्ठापपरत्वम्,

(५)—दक्षिणं सरस्त्रेदारपरच्छन्दानुवर्तिषु । इत्यादिषु षष्ठापपरत्वम्,

(६)—‘स्वच्छन्दं प्रजसुन्दरीभिरमित प्रलङ्गमास्त्रिहित ।’ इत्यादिषु स्वैग्वार

परत्वम्,

(७)—खच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा' इत्यादिषु निष्प्रतिबन्ध-
परत्वम्,

(८)— त्वग्दोषी राजपुत्रस्तु ऋष्टिषेणसुतोऽभवत् ।
राज्येन छन्दयामासु प्रजा स्वर्गं गते गुरौ ॥

इत्यादिषु विरेचनपरत्वं वा प्रतिपद्यते । तावतापि नार्थान्तरत्वमापादयितुं युक्तम् ।
(१)—विषय नाडीमार्गावरोधकतया दैशिकावच्छेदलक्षणत्वात् ॥ (२)—छन्दा-
नुवृत्तीतिपदं तु द्वेधा व्याख्येयम्—छन्द शब्दस्येच्छापरत्वे यथा सुहृदामिच्छा स्यात्त-
थानुवर्तनीयमिति कृत्वा त एते दु खेन साधयितुं शक्या भवन्ति, सर्वथा परेच्छा-
नुवर्तनस्य दु खरूपत्वादित्येकोऽर्थः । छन्द शब्दस्य परिच्छेदपरत्वे तु वाच्यमवाच्यं
देयमदेयमित्येवं मर्यादया व्यवहारनियमेनानुवृत्तौ क्रियमाणाया सुहृदो दु साधा भव-
न्ति, मित्रताया परिच्छेदासहत्वादित्यन्योऽर्थः । तथा चेच्छापरत्वे वक्ष्यमाणलक्षणम्,
परिच्छेदपरत्वे तूक्तलक्षणं छन्दस्त्वं सिद्धमिति नार्थान्तरम् ॥

(३ । ४ । ५ । ६ ।)—अथ 'श्रोतुं छन्द', 'छन्दमृत्यु' इत्यादिषु तु सर्वत्रैवे-
च्छार्थकत्वं छन्द शब्दस्येति न तावदनैकार्थ्यम् । रुच्यादीनामिच्छाविशेषरूपत्वात् ।
इच्छा चाभिप्रायो मनसश्छन्द । तथा चाहु कोशकारा—'अभिप्रायश्छन्द आशय'
इति । यद्यपि च विषयविशेषाभिमुख्येन मनसः प्रवृत्तिरेवाभिप्रायस्तथाप्युपचारभेदा-
दसौ द्वेधा—मनोगृहीतविषयो वा विषयारूढमनो वा । अस्मिन् विषये कीदृशस्त-
वाभिप्रायः, केनाभिप्रायेणागतोऽसि, धनं नोऽभिप्रेतमित्येतत्सर्वं विषयाभिप्रायम्,
धनाभिप्रायेणागत, द्रष्टुं विज्ञातुं वा ममाभिप्राय, किमत्राभिप्रेषीति, मनोऽभिप्रायम्
इतीत्थमुभयथा व्यवहारदर्शनात् ॥ तत्र मनोगृहीतविषयस्य मनोऽवच्छेदकत्वान्मन-
श्छन्दस्त्वं भवति । अभिप्रायानुसारेणैव मनसः स्वरूपलाभात् तत्रैव तत्प्रतिष्ठानात् ।
अथ विषयसंक्रान्तमनसः खलु मनुष्यावच्छेदकत्वान्मनुष्यच्छन्दस्त्वं भवति । स्वस-
युक्तमनोऽनुरोधेन प्रवर्तमानस्यात्मन एव मनुष्यत्वात् तत्रैव तत्प्रतिष्ठानात् । अत
एव यावानस्य देह सायौगिका वार्थास्ते सर्वे दीनमनसो दीना, उदारमनसस्तूदारा
भवन्ति, नीचमनसो नीचत्वम्, महाशयमनसस्तु महाशयत्वं प्रतिपद्यन्ते । अद्भुत्य
उत्तिष्ठन्तामित्यभिप्रयत एवास्याद्भुत्य उत्तिष्ठन्ते । हस्त उत्तिष्ठतामित्यभिप्रयतश्च हस्त ।
गच्छति तिष्ठेयमिति तिष्ठत्यव्यतिरेकेण ॥ यत्र तु गच्छेयमिति न गच्छति, तत्रे-
यता कालेन गच्छेयमिति कालविशेषस्य विशेषणविधया विषयीभावो वा, न गच्छेय-
मित्येवमभिप्रायविशेषस्य नान्तरीयकसंश्लिष्टस्य प्रतिबन्धकाविषयीभावो वा, साम-
र्थ्यापचयादिप्रतिबन्धकसद्भावो वा, हेतु समीक्षणीय । अत एव, 'आकूत्यै प्रयुजे-
न्नये खाहा' इति । 'आत्मना वा अग्ने आकुवते यजेयेति । तमात्मन एव प्रयुक्ते यत्त-
नुते । ते अस्यैते आत्मन् देवते आधीते भवत —आकूतिश्च प्रयुक् च । मेधायै

मनसेऽमये स्वाहेति । मेघामां वा मनसाभिगच्छति—यजेयेति । ते अस्यैते आत्मन्
 देवते आधीते भवत—मेघा च मनस—इत्यादिना, तथा इमे वै प्राणा मनोजाता
 मनोयुजो दक्षकृतव षागेवामि, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्य, धोत्र विश्वे
 देवा' इत्येवमादिना च सर्वव्यवहारप्रयोजकस्य मनस समाम्नायते ।

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिन ।
 दद्यालक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवतकम् ॥'

इति मनुना स्मरते च । एतदभिप्रायेणैव पुरुषेषु मनुष्यमानुपमानवमनुजा शब्दा
 प्रवतन्ते । मनुमनुर्मनसामैकार्थ्यात् ।

अत एव—

पुनन्तु मा देवजना पुनन्तु मनसा धिय' ।
 पुनन्तु विश्वामृतानि ज्ञातयेद पुनीहि मा ॥'

इति मन्त्रस्याधर्षणे पुनन्तु मनसो धिय' इति पाठः संगच्छते । मनस्वीत्यादिश
 शब्दानां व्यक्तविशेषनिस्त्वानां मन संयुक्तयावदर्शपरत्वाभावबन्धमनुष्यादिशब्दानामपि
 पशुपक्ष्यादिव्यनुपचारः प्राद्यस्त्वामिप्राय । प्राद्यस्त्वं च वृत्त्यष्टकषीजाङ्कुरयोग्यक्षेत्र
 रूपस्यास्य मनुषः संपूर्णात्मत्वेन द्रष्टव्यम् । अत एव मनुष्यवर्गेषु त्रिसंयोगेषु
 वृत्तयोऽष्टविधा उत्पद्यन्ते । तदुत्पत्तिक्षेत्रस्य मनुष्येण विस्तररूपेणैवानुवर्तमानत्वात्तद्
 नुसारेण यत्किञ्चिद्दृतेरेव तत् समुदयात् । वृत्त्यष्टक चेतसाधर्वणे समामनन्ति—

'मनसे चेतसे धिय आकृतम उत चित्तये ।
 मल्लै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥' इति ।

एतदन्वितेव मनुषि प्रयोजकादितादात्म्याभिप्रायेण कृतिपये शब्दा प्रवर्तन्ते । तथा
 च मनुष्य—

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
 रुक्मामं स्वप्नधीगम्य विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
 एतमेके वदन्त्यामि मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके पर प्राणमपरे ब्रह्म धाम्बतम् ॥' इति ।

अथैतस्मिन् मनुष्यसामान्ये स्वस्वद्विषाण्यप्यायनसमर्थकसंस्कारविशेषोत्पादन्यथा
 म्ययाचारग्राही भवतीति कस्यचिद्ब्राह्मणत्वमन्यस्य क्षत्रियत्व वैश्यत्वं शूद्रत्वं वा प्रव
 तते । तदेतदेव तत्तद्विमिश्रणप्रवृत्तिप्रयोजकानां तत्तदाद्यव्यगतसम्पन्नविशेषाणां ब्राह्मणा
 दिच्छन्दस्त्वनाख्यायते । दुराचाराजुमितेन तादृशसंस्कारअद्येनोन्मर्यादो ब्राह्मण
 स्वरूपात् पततीति तादृशपातित्वप्रतिबन्धद्वारा यथास्थितस्वरूपसरसकस्य तादृशसंस्का
 रस्य ब्रह्मादिब्रह्मिण्य वा ब्राह्मणादिच्छन्दस्त्वोपपत्तेः । ब्राह्मणादीनां तत्रैव प्रतिष्ठि
 तत्वाच्चेति । तथा च न तत्राप्यर्चान्तरतेति सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यम् ।

जडेष्वप्येवं स्वस्वप्रवृत्तिप्रयोजकस्य स्वस्वासाधारणधर्मस्य स्वस्वच्छन्दस्त्वमिति सर्वे एव स्वकर्मणि स्वच्छन्दसो भवन्ति । बलवत्परधर्मसंक्रमे तु परच्छन्दसो जायन्ते । अन्याधीनप्रवृत्तिकत्वात् । यथा हि कपाटादिषु समवायिनो काष्ठखण्डयोर्जटितयोरालम्बनस्य कीलितलौहादिशकलस्य कपाटच्छन्दस्त्वमन्यथा काष्ठखण्डद्वयविभागात्कपाटस्वरूपहानि. प्रसज्यते । एवं पादद्वयावसक्तरश्मिना आच्छन्दित पशुस्तदधीनवृत्तिको भवतीत्यसौ रश्मिच्छन्द स्यात् । एवमेवान्यत्रान्यत्र सर्वे एव जडश्चेतनो वा धर्मा स्वगतेन धर्मविशेषेण छन्दितस्तदधीनवृत्तिको भवतीत्यतस्तस्मिन् स्वधर्मे प्रतिष्ठानादस्य स्वच्छन्दस्त्वम्, स्वरूपानुगतेन च केनचिद्धर्मेणाच्छन्दने तस्य परच्छन्दस्त्वं भवतीति पर्यालोच्यम् । (७) एतेन स्वच्छन्दोच्छलदच्छेल्यादयः प्रयोगा अपि सुव्याख्याता ॥ (८) 'राज्येन च्छन्दयामासु' इत्यादावपि विरेचनस्य व्यावर्तनापरपर्यायस्य संवित्परिच्छेदानतिरेकान्नार्थान्तरत्वमापद्यते । तदित्थमनेकधा निर्दिष्टं संस्कृतं छन्द प्रतिष्ठानतत्त्वम् ॥

अथात प्राकृतां छन्द प्रतिष्ठामनुवर्तयाम । अस्ति हि—सर्वेषामेवार्थजातानां काचिदाकारनिबन्धना मात्राभूमि, ज्ञानदर्शनचारित्र्यशक्तिनिबन्धना च वृत्तभूमि-प्रातिस्विकभावेन प्रकृतिसिद्धा, या भूयोदर्शनेन परीक्षकबुद्धिनिरूढा भवति । तां तामेव भूमिं बुद्धिनिष्ठा छन्द प्रतिष्ठामालोचमान शिल्पी तत्साम्येन बहिरर्थमुत्पादयति । इमा च दार्शनिका यद्यप्यनुभवाहितसंस्काररूपा विषयाकाराकारितान्त करणवृत्त्यनुशयरूपा वाचक्षाणा विषयोत्पत्त्यनन्तरभाविनीमेवाभिप्रयन्ति । अथापि तद्वस्तूपपत्तेस्तच्छन्द प्रतिष्ठानिघ्नतया वस्तुतस्तस्या औत्पत्तिकत्वसंसिद्धिः । नहि खलु ह्रस्वचिकीर्षया काश्यं गमितस्यापि हस्तिन प्रोक्तुञ्चिकीर्षया वा पोषं गर्गिनस्यापि कीटस्य कपिशरीरमर्यादानुगमः शक्यते कर्तुम् । न वा तरुणकपिसमशरीरानां मनुष्यशिशोर्महतापि प्रयत्नेन मुग्धत्वमपनोद्य तरुणकपिवद्गमनागमनप्रौढिं कर्तुं पारङ्गामः । पञ्चविंशतिवर्षाणि यावददृष्टवर्धनभावस्यापि नरशरीरस्य तदुत्तरमुपायपरम्परयापि वृद्धियोग्यत्वं न दृश्यते । एते चान्ये चैवंविधास्तस्या एव सृष्ट्यादौ परमेश्वरेच्छानियमिताया प्रतिष्ठायामहिमानो भवन्ति ।

सा चेयं छन्द प्रतिष्ठा द्वेषा—मात्राप्रतिष्ठा वृत्तप्रतिष्ठा च । अवयवपिण्डपरिवृत्तिसहत्वे आधाया, तदसहत्वे चान्याया व्यवस्थिति । एतदव्यक्तप्रतिष्ठानव्यञ्जका एवावयवकृता प्रतिष्ठानुलितकेन सनिविष्टाश्छान्दसिकनयेऽक्षरशब्देन संज्ञायन्ते वर्णशब्देन च । तथा च श्रूयते—

'स बृहतीमेवास्पृशद् द्वाभ्यामक्षराभ्यामहोरात्राभ्यामेव । तदाहुः—कतमा सा देवाक्षरा बृहती यस्या तत्प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादशाष्टका, द्वादशामावास्याः, एषा वाव सा देवाक्षरा बृहती, यस्या तत्प्रत्यतिष्ठदिति ।'

अत्र हि पौर्णमास्यष्टकामाषास्थानामहोरात्रमोषाक्षरस्यमाभ्यामते छन्द परिभाषायाम् ।

तथा दशतपयश्रुती—

‘पञ्चदश वा अधमासस्य रात्रयः । अधमासशो वै संवत्सरो भवति तत्राश्राण्या प्रोति । पञ्चदशानामु वै गायत्रीणां त्रीणि च दशानि पष्टिधाक्षराणि, त्रीणि च वै दशानि पष्टिध संवत्सरस्याहानि तदहान्याप्रोति । तद्वयं गंवरमाप्राति ।’

इत्येषमहोरात्राभ्यां संवत्सरातिं प्रदधयता भगवता महर्षिणा पञ्चदशानि पञ्चदशभिर्दशैः प्रकल्पितघरीराणां वैदिकपद्याये संवत्सराभ्याप्रतिपत्तम्यान्तिवृत्तप्रश्नानामथ मासाभ्यानां छन्द-परिभाषायामक्षराभ्याया प्रतिपत्तम्यानां चतुर्विंशत्या गंवरस्य गायत्रीस्य मुप्रतिपादितं भवतीति द्रष्टव्यम् ।

एतदभिप्रायेण च—

‘अग्निं दूतं शृणीमहे होतारं विभवेदसम् । अस्य यज्ञस्य मुक्तुम् ।’

इत्येतन्मन्त्रविवरणप्रक्रमे दशतपये—

‘देवाश्च वा असुराद्योभये प्राजापत्या पस्पृधरे । तान् स्पधमानान् गायत्र्यन्तरा तस्या । या वै सा गायत्र्यासीद् इयं वै सा पृथिवी । इयं ह्येव तदन्तरा तस्या । त उभय एव विदांचक्रुः यतरान् वै न इयमुपामस्यति ते भविष्यति परेतरे भविष्यन्तीति । तामुभय एवोपमन्त्रयांचक्रिरे—अग्निरेव देवानां दूत आस महृक्षा इत्यमुररक्षसमसुराणाम् । सामिमेवानुप्रेयाय । तस्मादन्वाह ‘अग्निं दूतं शृणीमहे’ इति ॥

इत्यनेन प्रत्येन संवत्सरवत् पृथिव्या अपि गायत्रीत्वमाभ्यामते । तत्राप्यघानां पष्टपुत्रत्रिंशतीमितानां स्वस्थिततया ‘अधमासशो वै संवत्सरो भवति’ इति न्यायेन पञ्चदशदश परिच्छेदे चतुर्विंशत्यक्षरत्वोपलभ्ये ॥

अपर आह—

“यत्पयपदमत् सरिरस्य मध्य उर्ध्वमपदमञ्जगत प्रतिष्ठाम् ।

तत्पुष्करस्यायतनादि जातं पर्णं पृथिव्या प्रयनं हरामि ॥

याभिरददृश्वगत प्रतिष्ठामुर्ध्वमिमां विश्वजनस्य भर्त्राम् ।

ता न शिवा शकरा सन्तु सवा ॥”

‘आपो वा इदमग्रे सत्किञ्चमासीत् । तन प्रजापतिरभ्यामत्—कर्मर्षिं स्वादिति । सोपडयत् पुष्करपण तिष्ठत् । सोऽमन्यत—अस्ति च तत्—यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमञ्जत् । स पृथिवीमथ आच्छत् । तस्या उपहृत्वोदमञ्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वम् ॥ अभूद्वा इदमिति तद्वर्ण्यं भूमित्वम् ॥ तां दिशोऽपु वातं समवहत् । तां शकराभिरददत् शं वै नोऽमूदिति । तच्छकराणां शर्करत्वम् ।

इत्येवं मन्त्रब्राह्मणाभ्या तैत्तिरीयके जगत प्रतिष्ठाया शर्कराभिरक्षरस्थानीयाभि संभृतत्वादस्याश्छन्द सामान्यलक्षणे प्राप्ते छन्दोविशेषप्रतिपित्सायाम्—

“स वै खलु प्रथमं यजति । तद्वै कनिष्ठं छन्द सद् गायत्री प्रथमा छन्दसा यु-
ज्यते । अयं वै लोको वहिं । ओषधयो वहिं । अस्मिन्नेवैतल्लोके ओषधीर्दधाति ।
ता इमा अस्मिन्लोके ओषधय प्रतिष्ठिता । तदिदं सर्वं जगदस्याम् । तेनेयं जगती,
तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् । अथ नराशंस द्वितीयं यजते । अन्तरिक्षं वै नराशंस । अन्त-
रिक्षमु वै त्रिष्टुप् । तत्रिष्टुभं वै द्वितीयामकुर्वन् ।”

इति शतपथोक्तप्रकारेण द्युलोकान्तरिक्षापेक्षया कनिष्ठया पृथिव्या कनिष्ठत्वसाध-
र्म्याद्गायत्रीत्वं सर्वजगदाश्रयत्वाद्वा जगतीत्वमित्यादि तत्तत्प्रकरणप्राप्तं द्रष्टव्यमिति ।
क्वचित्त्वस्य श्लोकस्य स्रग्धराछन्द, त्रैष्टुभमिदं पद्यमित्यादिवदिहापि भेदेन व्यप-
दिशन्ति—‘गायत्री वै पृथिवी, त्रैष्टुभमन्तरिक्षम्, जागती द्यौ, आनुष्टुभीर्दिश ।’
इत्यादि ।

एवं यत्र गार्हपत्यात्प्राञ्चं सन्तमाहवनीयमुद्धर्तुं विक्रमाधानं विधीयते तत्र—

“तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत, अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्र्यैवैतद्विमुपोत्क्रा-
मति । एकादशस्वादधीत, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभैवैतद्विमुपोत्क्रामति ।
द्वादशस्वादधीत, द्वादशाक्षरा वै जगती । जगत्यैवैतद्विमुपोत्क्रामति ॥ नात्र मात्रास्ति
यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तदादधीत । स यद्वा अप्यल्पकमिव प्राञ्चमुद्धरति । तेनैव
द्विमुपोत्क्रामति ।”

इत्येवं विक्रमाणा छन्दोनिदानसख्यया संख्याताना छन्द परिभाषायामक्षरत्व छन्द-
सा मात्रानिवन्धनत्वं च सुव्यक्तमाख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ एवमग्निष्टोमप्रशंसायामैत-
रेयके—

“स वा एषा गायत्र्येव यदग्निष्टोम । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री, चतुर्विंशतिर-
ग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि । स वा एष संवत्सर एष यदग्निष्टोम । चतुर्विंशत्यर्धमासो वै
संवत्सर, चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि ।”

इत्येवमग्निष्टोमस्य गायत्रीत्वसंवत्सरत्वोपचारप्रसङ्गेन स्तुतशस्त्राणामक्षरत्वमवगतं भ-
वति । यत्तु स्तोत्रशस्त्राणामर्धमासत्वानवगमवदक्षरत्वमपि नावगतं स्यादिति ब्रूयात्
तदपवादम् । स्तोत्रशस्त्रयोरर्धमासत्वासिद्धौ चतुर्विंशत्यर्धमासत्वरूपसंवत्सरत्वस्याप्य-
ग्निष्टोमनिष्ठत्वेनाप्रतिष्ठानापत्ते ।

यत्तु—“सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दासि—“रथो मे भवत्, युष्माभिरहमेतमध्वानम-
नुसंचराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभवताम् । उष्णिक् च त्रिष्टुप् च
प्रष्टयौ । अनुष्टुप् च पङ्क्तिश्च धुर्यौ । वृहत्योवोद्धिरभवत् । स एतं छन्दोरथमास्थाय एतम-
ध्वानमनुसमचरत् ॥”

इति तैत्तिरीयके छन्दसां रथत्वम् ।

यथ— 'पद्यबो धं देवानां छन्दांसि, तद् अपेद पद्यो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति ।
 तथ छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यः यज्ञ वहन्ति ॥' इति सप्तपथे छन्दर्गा पत्रुग्मम् ।

यदपि—'अयुक्तं सप्तं ह्युच्यते सूरौ रथस्य नस्यः ।

ताभियानि स्वयुक्तिभिः ॥ १ ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूमः ।

शोभिकेद्य विचक्षण ॥ २ ॥'

भद्रा अभा हरितं सूयस्य चित्रा एतन्वा अनुमाषासः ।

नमस्यन्तो दिव आ वृष्टमस्यु परित्वावावृधिर्वी यन्ति तद्य ॥ ३ ॥

सप्त स्वसारं सुपिताय सूर्ये वहन्ति हरिता रथ ॥ ४ ॥'

सप्त मुञ्चन्ति रथमकचक्रनका अभो वहन्ति सप्तनामा ।

त्रिनामि षष्ठमजरननये अश्रमा विधा भुवनाऽधि तस्यु ॥

इम रथमधि य सप्त तस्यु सप्त पथं सप्त वहन्त्यभा ।

सप्त स्वसारो अमिसनबन्ध अश्र गवां निर्दिता सप्तनाम ॥

(१ । २० । १६४ । २ ॥, ३ ॥)

इत्येतेषु मन्त्रेषु छन्दसामभारवम् ।

वेऽश्रुवभक्तिरस आदित्वान् । इ म्थ ष य सत्तया ह्यस्य षक्ष्याम इति । छन्द मु
 इत्यश्रुपन् । मायत्रियां त्रिष्टुभि जगत्यामिति तन्माच्छन्द मु सत्तया आदित्यस्य आक्ति
 रसी प्रजा ह्यस्य वहन्ति ।'

इति ब्राह्मणे छन्दर्गा सदनत्व म्यात्प्रायसे तपामयमाशय —

सूर्यो हि दिवि गच्छन् त्रिशात्युत्तरपदपठितम दिवसं पुन प्राक्कन स्थान
 मागच्छन् य पन्थानमाश्रमति तदयनपृत्त त्रिशात्युत्तरपदपठपरहितं साम्योत्तरतथ
 कोशेन विपुलं द्रष्टव्यम् । तदीययाम्यरराता दक्षिणतो द्वेषान्तरेऽपरा रेखा ताव
 दशाङ्गिता तताऽपि दक्षिणत श्र्वेषान्तरस्या तत पन्थाऽन्तरेऽपन्थ्या काया ।
 एवमुत्तररेखाया उत्तरताऽपि त्रिधा रेखा काया । तदित्थमष्टरेखाभि सप्तपथा
 सूर्यमाग । तत्र सर्वदक्षिणे पवणि पयदशमि पञ्चदशभिरंशं विभागे कृते षतु
 विंशतिर्बिभागा उभयन्त तदतत्षतुर्बिंशत्यक्षरेयं गायत्री द्रष्टव्या ॥ १ ॥ तदुत्त
 रपथणि च पादाधोनक्षयोदशभिः नक्षयोदशभिरंशरथाविंशतिर्बिभागाः स्युस्तत्स्वावदक्षरा
 सेयमुष्णिक् संसिद्धा ॥ २ ॥ ततोऽप्युत्तरपथणि सपादंकादशान्शं कृत्वा द्वात्रिंशदि
 भागछामात्तावदक्षरा सेयमनुष्टुप् सिध्यति ॥ ३ ॥ अथ मध्यमपथणि सूर्यबिम्बाधि
 शिते दशभिर्दशभिरंशं मादायां पट्टं त्रिंशदिभागविद्धं तावदक्षराया षड्दश्या सिद्धि-
 ॥ ४ ॥ एवं तदुत्तरपथणि नवांशं कृत्वा चत्वारिंशदक्षराया पट्टे ॥ ५ ॥ तदुत्त
 रतथ पादोनपादेन सपादंकादशकलात्मकेन सद्दितैरर्थंशं कृत्वा षतुष्वत्वारिंश
 दक्षरायाबिष्टुम् ॥ ६ ॥ तथा सर्वोत्तरपथणि साधसत्तांशं कृत्वा अष्टाचत्वारिंशदक्ष
 राया जगत्साध ससिद्धिद्रष्टव्या ॥ ७ ॥ तथा हि न्यास—

१	२४	१५°		--गायत्री
२	२८	१२°५२'३०"	प्रतिभागे सार्धसप्तविंशत्युत्तरशतकलापचये	उष्णिक्
३	३२	११°१५'	प्रतिभागे सार्धसप्तनवतिकलापचये	अनुष्टुप्
४	३६	१०°	प्रतिभागे पञ्चसप्ततिकलापचये	वृहती
५	४०	९°	प्रतिभागे षष्टिकलापचये	पङ्क्तिः
६	४४	८°११'१५"	प्रतिभागे पादोनोनपञ्चाशत्कलापचये	त्रिष्टुप्
७	४८	७°३०'	प्रतिभागे सपादैकचत्वारिंशत्कलापचये	जगती

अस्मिंश्च निर्दिष्टे संवत्सरचक्रे यद्यपि निर्देशलाघवाय एकस्मादेव स्थानादारब्धानि तानि सर्वाणि छन्दासि अथापि तेषामारम्भणीयस्थानानि देवताविशेषै प्रतिपत्तव्यानि । अमितारातो गायत्र्या (१), सवितृत उष्णिह (२), सोमादनुष्टुभ (३), वृहस्पतेश्च वृहत्या (४), वरुणात् पङ्क्ते (५), इन्द्रादेव त्रिष्टुभ. (६), अथ विश्वेभ्यो देवेभ्यो जगत्या (७) उपक्रमणात् । एतदभिप्रायेणैवैतेषां देवानाम्—

‘अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता संबभूव ।

अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् वृहस्पतेर्वृहती वाचमावत् ॥

विराण् मित्रावरुणयोरभिश्चिरिन्द्रस्य त्रिष्टुविह भागो अह ।

विश्वान् देवान् जगत्याविवेश तेन चाऋप्र ऋषयो मनुष्या ॥’

इत्यस्मिन् मन्त्रे तत्तच्छन्दोभि सयुक्त्वं तत्तच्छन्दोऽधिष्ठातृत्वं च महर्षय आम-
नन्ति ॥ तथैव जगदुपभोगाच्च ।

एतेषामेव तत्तच्छन्द सयुजा देवानामंशुभिराप्यायितस्य सूर्याशोस्तत्तदधिष्ठाने शुक्ल-
सारङ्गादिरूपवत्त्वमुपदिश्यते । छन्द स्थितिनिदर्शनायामवगमसौकर्याय वा तदिदं यथा-
यथमुपेक्ष्यम् ॥

तथा च प्रकृते सूर्यप्रकाशात्मकस्य प्रजापतेर्वृहतीपदव्योपक्रममाणस्य वृहतीमुभयतो-
भागा रथोपकरणवत् सचारसाधनान्येव भवन्तीति यथेच्छं रथवद्यानत्वमश्वद्वद्वा वाह-
नत्वमत्रैव सर्वदावस्थानात्सदनत्वं चोपचर्यते । सूर्यप्रकाशस्य प्रजापतित्वं चैतरेयशतप-
थयोराम्नायते—

‘तदु तदिमाल्लोकान् समासृह्य अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति । तस्य ये
रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्पर भा प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोक तदेवमिमाल्लोकान् समा-
सृह्य अथैता गतिमेता प्रतिष्ठा गच्छति । तदेता गतिमेता प्रतिष्ठा गत्वा एतस्यैवानृतम-
न्वावर्तते ।’

‘असावादित्य एकविंश उत्तमा प्रतिष्ठा, तद्वैवं क्षत्रम्, सा श्री, तदाधिपत्यम्, तद्
ब्रह्मस्य विष्टपम्, तत्प्रजापतेरायतनम्, तत्स्वाराज्यमृषोति ॥’ इति च ॥

तत्रैतस्य विशिष्टस्य रथत्वाभ्युपपत्तौ तदपेक्षिते रथचक्रे यथेच्छं छन्दोमर्यादानृत्ता-
भिप्रायेण कदाचित्सप्तचक्रत्वम्, कदाचिच्च रथपार्श्वत्वसाधर्म्याद्गायत्रीजगत्याभिप्रायेण

द्विचक्रम्, अप फदाशितुन फालकपरिपृश्यभिप्रायणैकचक्रस्य च सप्त सप्त म्य
पेक्षन्ते ।

एष म्य मानुसदिवसि युज्यते रथ परि उमा दिवो धम्य सानधि ।

दमं रथमधि ये रास सस्युः सप्त चक्र सप्त पदन्त्यथा ।

सप्त म्यमारो अभिधनवत् यत्र गवां निहिता सप्तनाम ।

इत्यादियु सप्तचक्रत्वस्य,

तस्य गामत्री च जगती च पदाबभयताम्

इत्यादियु द्विचक्रत्वस्य,

उदूनि प्रसर्वाता जनानां महान् फतुर्णय स्यस्य ।

समान चक्र पयावियुत्सन् मदेनघा महनि धूपु युष् ॥

गस्य युञ्जन्ति रथमेकचक्रमन्त्रो धभो महति सप्तनामा ।

त्रिनाभियक्रमजरमनर्थ यत्रेमा विभा भुवनाधितस्युः ॥

द्वादशारं नहि तच्चराय यथेति चक्र परिणामृतस्य ।

आ पुत्रा अत्र मिथुनासो अत्र सप्तघतानि विंशतिथ तस्यु ॥

पथार चक्र परियतमाने तस्विष्मातस्युभुपनानि विभा ।

सस्य नाक्षत्राप्यत भूरिभार गनाद्य न दीयते सनाभि ॥

इत्येवमादिप्येकचक्रत्वस्य च प्रतिपादनात् । एयमेवाभस्वान्भ्युपपत्तावधि सप्ताश्र्वे

काश्र्वत्वाभ्यां कल्पनाभेदोऽपि यवथा संभवादुपपद्यते सिद्धो माणयक इत्यादिषुगुण

शब्दतया तत्तात्पर्यविषयमूढ बलुनि बाधादक्षनात् । विधीयत हि प्रकृते रथाश्चादि

शब्द रथाश्चादिगुणदण्डसि धलुमूढ । स च स्याधिष्ठितत्वस्वम्यापारप्रयाजकम्यापा

रवर्त्यतदुभयसंयथन स्वविशिष्टं यत् तन्निष्ठप्रकृतिजनकप्रकृतिमत्स्वरूप । एतदेव हि

दमनाच्छन्दसो सयुक्तमित्यवधयम् ॥

एतदभिप्रायेणैव ।

‘एते वाक् देवाः प्रातयावापो यदमिरुपा अश्विनी—त एते सप्तभिः सप्तभिदछन्ते

भिरागच्छन्ति ।’

इत्येवमादय धातुम्यवहारा सगच्छन्ते । तदित्यभूतस्य स्वत्वप्यस्य सप्त च्छन्दोम

ण्डरूपस्य सूयमागस्य

सार्धातिमण्डलगत काष्ठयोरन्तरं द्वयो ।

आरोहणावरोहान्यां मानारब्देन या गति ॥

स रथोऽधिष्ठितो ऋषैराश्रित्यैऋषिमिक्षया ।

गच्छन्तैरप्सरोग्भिष्य प्रामणीसर्पराक्षसै ॥

इत्येव विष्णुपुराणादियु गतिप्राधान्येन रथस्वम्यवहारवदेव ऋतसत्यमयत्वादिप्रा

धान्ये यज्ञशब्देन, आदित्यप्राधान्ये प्रजापतिशब्देनाथ कालप्राधान्ये संवत्तरशब्देन च
भूमसा वैदिकम्यवहारा इत्यन्ते ।

अत एव—

‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमान सचन्त यत्र पूर्वं साध्या सन्ति देवा ॥’

इत्येतन्मत्रविवरणप्रक्रमे—

‘यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञमयजन्त, यदग्निना अग्निमयजन्त, ते स्वर्गं लोकमायन् ।
छन्दासि वै साध्या देवा तेऽग्नेऽग्निना अग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन् ॥ आदि-
त्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च । ते अग्ने अग्निमयजन्त, ते स्वर्गं लोकमायन् ॥’

इत्येवमुक्तमैतरेयके ।

अत एव च—

‘त्रीणि च शतानि षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य, त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च सव-
त्सरस्याहानि तावान् सवत्सर, सवत्सर प्रजापति प्रजापतिर्यज्ञ ॥’ इत्यादि श्रूयते ।

एतदभिप्रायेणैव चैतेषा छन्दसामग्ने प्रजापतेश्च तनुत्वमपि तत्र तत्रोपचर्यते ।

तथा हि

‘विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजग्यमभ्यजयन् । यद्विष्णुक्रमान् क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजग्यमभिजयति ।’

इत्येवं विष्णुकमपरिक्रमणविधौ—

“अथावर्तते—“सूर्यस्यावृतमन्वावर्त इति । एवमिमाँल्लोकान् समारुह्य, अथैषा
गतिरेषा प्रतिष्ठा—य एष तपति, तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भा प्रजाप-
तिर्वा स स्वर्गो वा लोक, तदेवमिमाँल्लोकान् समारुह्य, अथैता गतिमेतां प्रतिष्ठा
गच्छति, तदेता गतिमेता प्रतिष्ठा गत्वा एतस्यैवावृतमन्वावर्तते ।”

इति माध्यन्दिना आहु ॥

तैत्तिरीया अप्येवं—

“ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्तते—इत्याह । असौ वा आदित्य इन्द्र । तस्यैवावृतमनु
पर्यावर्तते । तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्या-
वर्तते ।”

इत्युक्त्वा,

“चतस्रभिरावर्तते—चत्वारि च्छन्दासि । छन्दासि खलु वा अग्ने प्रिया तनू-
प्रियामेवास्य तनुवमभिपर्यावर्तते ।”

इत्याद्यामनन्ति सप्त छन्दासि ऋतुमेकं तन्वन्तीत्याद्या स्मृतयश्चैतदर्थपरा द्रष्ट-
व्या । एवं हि भूयासो याज्ञिकाना यज्ञानुबन्धिनो व्यवहारा एतदेव छन्दोमयमण्डल-
मनुसृत्य प्रवर्तमाना सन्तीति तत्र तत्रान्वीक्षितव्यम् ॥

एवमेवादित्यप्राधान्यात् प्रजापतिशब्देन व्यवहारे प्रवर्तमाने मुख्यमादित्यविम्बं
तदुपलक्षितरेखा बोभयतो दश दश रेखा आक्रम्य कृतशरीरस्यैकविंशस्य प्रजापति-
पुरुषस्य याम्यसौम्यभेदेन द्वैधे प्रतिपन्ने—

‘ता उत्तरेणाहयनीयं प्रणयति । योषा वा आपो वृषामि । मिथुनमेवैतरप्रजनन क्रियते । एवमिय हि मिथुन ह्यसम् । उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमतिशेत् ।’

इति दशतपथोक्तयोषावृषन्यानेन सौम्याया अपां दिशो योषात्वं माम्याया अग्निं दाध वृषस्य प्रतिपद्य तत्रांशानुरोधिदशरेगाभिप्रायेण विराट्स्वमाम्यात्वं दृश्यते धुनि स्मृत्यापि । तथा च विपुयदह—संस्थानाभिप्रायेण तावत्—

‘यथा वै पुण्य एव विपुवान् । तस्य यथा दक्षिणाऽधः एव पूर्वोऽधो विपुवत् । यथोत्तरोऽधः, एवमुत्तरोऽधो विपुवत् । तस्मादुत्तरं दक्षाचक्षते । प्रबाहुकं सतं गिर एव विपुवान् । विदत्सहित एव वै पुण्य । तदापि स्यूमेव मय्ये जीष्वां विज्ञायते ।’

इत्युत्तरेयके ।

तैत्तिरीयकऽपि—

“एकविंश एव भवति । एतेन वै दद्या एकविंशोनादित्यमित उत्तमं सुवर्गं शोकमा रोहयन् । स वा एव इत् एकविंशः । तस्य दद्यापरम्यादहानि दश परम्यात् । स वा एव विराज्युभवत् प्रतिष्ठितः । विराजि हि वा एव उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेर्मां श्लोका यन् सर्वेषु सुवर्गेषु लक्ष्यमितपप्रेति”

इत्युक्त्वा,

देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लक्ष्यस्य पराचोऽतिपातादभिभयु । तं छन्दोभिररं हन् भूलैः । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य श्लोकस्यापाचोऽवपातादभिभयु । त पयमी रक्षिभिरुदवयन् ॥’ इत्याद्यान्नायत् ॥

‘सहस्रशीपा पुरुष सहस्रास सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्षत् सृत्वा अत्यतिष्ठद्गद्गत् ॥’
‘ततो विराट्त्रायत् विराजाऽपिपूर्य ।
स जातोऽस्वरिच्यत् पथात्प्रमिमथो पुरः ॥’

इत्येषमाद्यो मन्त्रवणा अप्यमुमर्ष इत्यन्ति । स्मर्यते चायमर्थो मन्यादिभिरपि—
‘द्विधा कृत्स्नारमनो देहमर्षेन पुरुषाऽभवत् ।
अर्षेन नारी तस्मां स विराजमस्रत् प्रभु ॥’

इत्यादिना ।

तन्निष्ठ तावदंशानां दशकस्य दशकस्यैकैकमक्षरत्वमभिप्रेत्य वृहतीत्यमाख्यातम् । अन्यत्र पुनः इयं वै मा अन्तरिक्षं प्रमा, असां प्रतिमा द्वादश द्वादशाभिता पठ-
दधाति । तत् पदत्रिंशत् । पदत्रिंशदक्षरा वृहती’ इत्येषमान्नक्षत्रेण पौर्णमास्यष्टकामावा
स्यानां देवानामेवाक्षरत्वमभिप्रेत्य वृहतीत्य संसाध्यते । एवं द्वादशाहस्तुतौ—

‘तदाहुः—यदन्यानि च्छन्दांसि वर्षीर्मांसि भूयोऽक्षरतराणि अथ कृसादेतां वृह-
तीत्याचक्षते इति । एतया हि देवा इमोन्नोक्तानामवत् । ते वै दद्यामिरेवाक्षरैरिमं शोक-

माश्रुवत, दशभिरन्तरिक्षम्, दशभिर्दिवम्, चतुर्भिश्चतस्रो दिग्, द्वाभ्यामेवास्मिल्लोके प्रत्यतिष्ठन् । तस्मादेता बृहतीत्याचक्षते ।”

इत्यैतरेयश्रुत्या सवत्सरवल्यात्मकवृहतीव्याप्यैकपदा—विराजोऽक्षरत्वमाख्यायते । विराजोऽपि भूयस्य ऋषयो भवन्ति । तैत्तिरीयके तावत्—

“नव प्रयाजा इज्यन्ते नवानुयाजा, अष्टौ हवींषि, द्वावाधारौ, द्वावाज्यभागौ । त्रिंशत्सपद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् ।”

इत्येवं प्रयाजादीनामक्षरत्वमाह ।

मैत्रायणीयकेऽप्येवम्—

‘प्राणेभ्यो वै ता प्रजा प्राजायन्त । प्राणा वा एतानि नव हवींषि । नव हि प्राणा । आत्मा देवता । तत प्रजायते । नव प्रयाजा, नवानुयाजा, द्वा आज्य-भागा, अष्टौ हवींषि, अग्रये समवद्यति । वाजिनो यजति । तत्रिंशत् । त्रिंशदक्षरा विराट् । विराज्येव प्रतितिष्ठति । विराजो वै योने प्रजापति प्रजा असृजत । विराजो वा एतद्योनेर्यजमान प्रजायते । त्रिंशत् । त्रिंशद्वै रात्रयो मास । यो मास स सव-त्सर । सवत्सरः प्रजापति । तत्प्रजापतेश्च वाए तद्विराजश्च योनेर्मिथुनाद् यजमान प्रजायते’—

इति प्रयाजादीनामिव त्रिंशद्रात्रीणां विराडक्षरत्वमुच्यते ।

अथ माध्यन्दिनीयके—

‘शूर्पं चाग्निहोत्रहवर्णीं च, स्फ्यं च कपालानि च शम्या च कृष्णाजिनं च, उल्खल-मुसले, दृषदुपले । तद्दश, दशाक्षरा विराट् । विराट् वै यज्ञ ।’—

इति शूर्पादीनामक्षरत्वमुक्तम् ।

ऐतरेयके च—

‘यदु गायत्री च, पङ्क्तिश्च—ते द्वे अनुष्टुभौ । यदुष्णिक् च, वृहती च—ते द्वे अनुष्टुभौ । यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा, त्रिष्टुप् च, ते द्वे अनुष्टुभौ । यदु द्विपदा च षोडशाक्षरा, जगती च—ते द्वे अनुष्टुभौ ॥’

इत्येवं कृत्वा द्वयोर्द्वयोरनुष्टुप्त्वम्, तथा अनुष्टुप्पङ्क्तोरुष्णिक्त्रिष्टुभोर्गायत्रीजगत्योश्च बृहतीत्वमिति विजातीयच्छन्दोद्वयाक्षराणां सजातीयच्छन्दोद्वयाक्षरत्वमाख्यायते । तदेतदेवमन्यत्रान्यत्र भूयसा तत्तच्छन्दस्वरूपनिर्वचनपरतत्तच्छ्रौतवचनपरिशीलनया चत्वारोऽर्था निष्कृष्य सिध्यन्ति—

(१) छन्दस्वरूपनिरूपकतयाभिप्रेतस्य यथेष्टसमुदायावयवता गतस्य यस्य कस्यापि द्रव्यजातस्य गुणजातस्य वा छन्दपरिभाषायामक्षरसज्ञा । इत्येक ॥

(२) क—तादृशैश्चाक्षराख्यैर्द्रव्यगुणैश्चतुर्विंशतिसख्यापूरणे च सा मर्यादा गायत्री, अष्टाविंशतिसख्यापूरणे च सा मर्यादा उष्णिगित्येवं चतुरहतराणि तानि तानि छन्दासि वेदितव्यानि । उत्तरोत्तरमेकैकाक्षरवर्धितपादत्वात् ॥

(२) स—पादप्राधान्येन चाग्रभिरर्धरे कृता मयादा गामत्री, दशभिर्विराद्, ण्कादशभिस्त्रिष्टुप् द्वादशभिर्जगतीत्यपीच्छन्तीति द्वितीय ॥

(३) एव पयायमुक्तिफाम्या शिल्पाद्युपयोगिनी मितिदछन्द इति तृतीय ।

(४) मितेरपि न मितिरथेन रूपेण छन्दस्त्वमपि तु कारणतापक्षितस्वरूपविक्षेपजनकतायच्छेदकत्वेनति चतुर्थ ।

एतमेष निष्कपमनुसृत्य सौकिका, वैदिका धानिका आर्षिकाद्य रथे छन्दाप्यय द्वारा मयायय प्रवतमाना सतीति तत्र तत्रोपक्षयम् ॥ तदित्यमार्षिकपु छन्दोप्यवहा रुपु छन्दःप्रतिष्ठातत्त्व वैशयेन प्रदर्शित भवति ॥

वाभिकेष्वपि छन्द म्यर्णसामिबाद्यसाम्येनाणानामपि निमतसंख्यावच्छिन्नानां सवसोपवेशान्मां गायत्र्यादिछन्दोपिज्ञेपस्यरूपोपलब्धस्वत्सर्वेशापवेशाधिष्ठानस्य प्रस्ता रादिक्रियामिनेयस्यामूर्तस्य छन्द प्रतिष्ठात्वमयतिष्ठते । सा च मात्रासंख्याप्रधाना अक्षरसंख्याप्रधाना, निमतमात्राक्षरस्थानप्रधाना चेति त्रिभिर्भाष्यनिष्ठकृष्टमूपा गायत्र्यादिशब्दैरुच्यते । सस्याभाक्षराणि घमा । अक्षरेषु चयमनुगतेति कृत्वा तस्यादछन्दःप्रतिष्ठाया ब्रह्मत्वम् । तन्माच्छन्दस्वत्त्वयिज्ञानेन सर्वमिद पिज्ञात भवतीति विज्ञेयम् ।

अथान्य प्रत्ययतिष्ठते—

धोत्रियदछन्दोऽधीते ॥ पाणिनि सू ५ । २ । ८४ ॥

‘बहुल छन्दसि ॥’ २ । ४ । ३९ ॥ इत्येवमादिमि सूत्रजातेषु

‘युक्तदछन्दांमधीयीत मामान् विप्रोऽधपथमान् ।’

‘कामात्मकादछन्दसि कर्मयोगा एभिर्विशुक्तः परमभुवीत ।’

इत्येवमादिमि स्पृतिजातेषु

‘भासीन्महीक्षितामाय प्रणवदछन्दसामिब ।’

इत्येवमादिमि काव्यजातेषु एवमन्यत्रान्यत्र च वेदविषयतया छन्द शब्दः प्रयुज्यते । अनन्ताय वेदा भूयन्ते—इत्यनवच्छिन्नभवेऽवच्छेदत्वानुपपत्त्या सिद्धमतिरिक्तवृत्तिस्त्वं छन्द शब्दस्य इति चेत् । अप्रोच्यते—पद्यगद्यगोसात्मकैस्त्रिभिर्वा यिकच्छन्दोभिरेव सवस्य वेदस्य छन्दनात्तद्भेदादेव च भेदेन तत्प्रतिपत्तेस्वात्स्म्यात्ताच्छान्यन्मानेन तत्र तदुपचार इत्यते । किं च पृथिव्यादिषोकाणामाम्यादिदेवानां च तत्तच्छन्ददछन्दितानामेव स्वरूपलाभात् कायकारित्वम्यवस्थापनाबेह धावापृथिवीधर्मनिरूपणे यद्भवदे भूयसा छन्दसामाभेदनाच्छन्दःआधान्याच्छन्दःशब्दोपचार इत्यते ।

उक्त च सर्वेषां कायजातानामाधारमूर्तं प्राकृत छन्दो ब्रह्मास्त्वम् । तदनुगतधर्मप्रतिपादनपरो प्रणवदछन्द उच्यते इति युक्तम् । सांख्यन्यायवेदान्तादिधर्मप्रतिपादनप-

रेषु ग्रन्थेषु साख्यादिशब्दवत् । तथा च गौणवृत्त्या क्वचिदन्यत्र प्रयोगेऽपि मुख्यवृत्त्या-
वच्छेद एव छन्द इति संमिद्धम् ॥

अथ छन्दोवादः ।

ननु किमिदं वाक्छन्द इति जिज्ञासाया गतियत्याध्वपरिच्छित्यतिरेकेण छन्द स्वरूपं
निरूप्यते तत्रावकल्पते । गतियत्याध्वपरिच्छित्तिच्छन्दसामनर्थान्तरत्वात् । न च वृत्ति-
र्ल्यो ध्वनिरिति गतेस्त्रयो भेदा , अवसायो विच्छेदो विरतिर्यतिरण्यतिरिति यते पञ्च
भेदा , लिप्यध्वपरिच्छित्तिर्गत्यध्वपरिच्छित्तिरित्याध्वयोगस्य द्वौ भेदा, वर्णच्छन्दो गण-
च्छन्दो मात्राच्छन्दश्चेति छन्दसस्त्रयो भेदा,—इतीत्यमेषा चतुर्णां नितान्तवैपम्यं
प्रतिपद्यत इति वाच्यम् । आपाततस्तेषा भेदकल्पनायामपि वस्तुतः स्वरूपानतिरेकात् ।
तथा हि—गतित्रैविभ्ये वृत्तिध्वन्योर्वर्णवेदीयपदार्थत्वाच्छन्दसश्च वर्णोपलक्षितत्वेऽपि
वर्णानात्मकत्वात्तत्र यद्यपि वृत्तिध्वन्योरप्रवेश प्रतिपद्यते । अथाप्येष लय खलु यति-
तारतम्यनिबन्धनो न यतेरतिरिच्यते । अयमेव तु लयो गत्यध्वपरिच्छित्तिशब्दान्त-
रेणाप्याख्यायते । नयोर्विवेकानुपलम्भात् । मसजसततगेषु हि वर्णैरभिनीयमानेषु
च्चारयितुरुच्चारणसामञ्जस्यमनुभूयते । जसयो स्थाने तभयो संनिवेशे त्ववश्यमुच्चा-
रणक्लिष्टता भवति । तत्र चार्यं द्वितीय सगणोऽवष्टम्भी विष्टम्भमजानताप्यभिनीय-
मानः स्वयमवष्टम्भमुपस्थापयति स्वान्ते । तदिदमवष्टम्भित्वं तत्र केन रूपेण—
द्वादशाक्षरत्वेन वा, शार्दूलविक्रीडितसंबन्धित्वेन वा, तथाविधसत्त्वेन वा गणतुरी-
यत्वविशिष्टसत्त्वेन वा, मगणोत्तरत्वविशिष्टसगणोत्तरत्वविशिष्टजगणोत्तरत्वविशिष्टसत्त्वेन
वा ? । नाद्य —मरभनयययेषु नगणघटकस्य द्वादशाक्षरत्वेऽप्यवष्टम्भानपेक्षणात् । न
द्वितीय —तत्र मगणजगणादीना विष्टम्भनिरपेक्षत्वात् । न तृतीय —तत्रैव द्वितीय-
सगणस्थानवष्टम्भित्वात् । न तुरीय —सजससगेषु तुरीयस्यापि तस्य तदनपेक्षणात् ।
तस्मान्मसजोत्तरसगणघटकत्वेनैव रूपेण तस्य द्वादशाक्षरस्यावष्टम्भित्वं वाच्यम् । तथा
च मस्य सगणाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वेनावस्थान सस्य मगणोत्तरवृत्तित्वजगणपूर्ववर्तित्वाभ्या
जस्य च सगणद्वयमध्यवर्तित्वेन, सस्य पुनर्जगणोत्तरवर्तित्वतगणप्रागवर्तित्वाभ्यां चेत्से-
वमवस्थानक्रम एवाध्वपरिच्छित्ति स्यात् । तत क्रमात्प्रच्यवमानानां तेषामुच्चारणे
क्लिष्टतानुभवात् । अथेत्यं पौर्वापर्येणोच्चारणमेवैषा लयगतिविशेष स्यात् । निर्दिष्ट-
रीत्या तेनैव रूपेणावष्टम्भसापेक्षत्वात् । अवष्टम्भापेक्षाप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यामेव
च लयगतिप्रत्यवमर्शात् । तदिदं पौर्वापर्यं च मसजसाना प्रत्येकस्य क्रमिकावस्थान-
लक्षणान्नातिरिच्यते—इति लयगतेरनतिरिक्ताध्वपरिच्छित्तिः । यतश्च मसजोत्तरस-
घटकत्वेन यतिमत्त्वं दृश्यते ततो यतिमत्त्वव्याप्यतया मसजोत्तरसघटकत्वरूपाया लय-
गतेरध्वपरिच्छित्तेर्वा यद्यप्यर्थान्तरत्वमापातत प्रतिभाति, अथाप्यवष्टम्भप्रयोजक-
त्वाप्रयोजकत्वोपलक्षितपौर्वापर्यस्यैव गतिरूपत्वप्रतिपत्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्या-

वष्टम्भस्य गतिस्वरूपसंपादकत्वमाश्च गतिप्रहणे तद्वहणसमय । तस्मादाद्यां गति
 यतिपरिच्छिन्तीनां निरान्ततोऽपान्तरस्वमुपद्रुभामहे—इति सिद्धमात्मानैकाम्यम् ॥ एषमे
 वाषष्टम्भप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वोपलक्षितपांवापर्येणायस्थितानां मसजादिगणानामेव
 छन्दस्त्वादस्य छन्दसो यद्यप्यपान्तरस्वमापातत प्रतिभाति अथापि 'स राजा स्रष्ट' ।
 स पाचको जात 'स नेदानीं कुण्डली न दण्डी' इत्यादिषु विधिनियेषधयोर्विशेष्यम्यप
 दिष्टयोरपि विशेषणमात्रविधान्तिबदिहापि लापनामसजादिगणसमवेतस्य तापो
 बांपयस्यैव छन्दस्त्वसिद्धा छन्दसो गतियतिपरिच्छिद्यनतिरिक्तरत्न फलसीत्यलं छन्द
 सोऽपान्तरस्वपरिष्कारेण, इति चेद्—अत्रोच्यते—मसजोत्तरसगणचरनामयसोत्तर
 स्वावच्छेदेन गतताप्यवहितपूर्वत्वावच्छेदेन च वर्तमानोऽयमवष्टम्भस्त्वावप्र गतिन चा
 प्यपरिच्छित्तन वा छन्द । गत्यादीनामवष्टम्भवद्देशविशेषे नियतस्वामावात् ॥ १ ॥
 अथ गतिन्वावघ्रावष्टम्भ । अथष्टम्भप्रयोजकत्वोपलक्षितपांवापयस्य गतिरूपतया
 तस्य गतिरूपसंपादकत्वेऽपि तस्यासंभवात् ॥ न चाप्यपरिच्छित्तः गतेर्हि स्वमागात्
 प्रष्यवमानाया ह्यिष्टत्वं पुरूपत्वमनुभूयते । यतश्च तस्या सौकर्यं सौन्दर्यं वा सिप्यति
 साप्यपरिच्छित्तिरिति गत्यवयवसनिवेशविशेषरूपायाद्यस्या गतित्यासभवात् । यथा
 स्मृतत्वकृशतसाम्येनानुषायचशीर्षपादादिसाम्येन त्रिसाम्येन च वर्णादिलिपीनां
 सौन्दर्यं वाचनसौकर्यं शानुभूयते तदभायेन च षालकादिलिपीनां पुरूपस्यं वाचन
 क्लिष्टत्वं च । तथा च सत्र त्रिप्यप्यपरिच्छित्तैर्लिप्यतिरिक्तत्वबदिहापि गत्यप्यपरि
 छित्तोगत्यतिरिक्तत्वं मुखचमिति द्रष्टव्यम् ॥ न वा छन्दः—विलक्षणगणपांवापर्यनि
 बन्धनायां गतौ मात्राव्यवस्थानियन्धनच्छन्दस्त्वासंभवात् ॥ २ ॥ अथेवमप्यपरि
 छित्तिर्नावष्टम्भो न वा गति । विशेषस्य संसाधितत्वात् । न वा छन्दः—गत्यवय
 वसनिवेशविशेषरूपायामप्यपरिच्छित्तीं मात्राव्यवस्थानियन्धनच्छन्दस्त्वस्याप्यसप्राप्ते
 ॥ ३ ॥ अत एव चेद छन्दो गतियतिपरिच्छित्तित्त्वोऽतिरिप्य प्रतिपद्यते—इतीत्यमेपा
 मपान्तरत्वं संसिद्धम् ॥ अत एव न पृत्तदोपात् पृथग् यतिदोपो पृत्तस्य यत्सारमकत्वा
 दिति पूर्णपक्षीकृत्य—न सक्षणस्य पृथयत्वादिति समाहितं वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रेषु ।
 यत्तु केचिदन्वेषामर्थान्तरत्वेऽपि छन्दोगत्स्योरैकार्थ्यमेवानुपगच्छन्ति तदसत् । गते
 इच्छन्दो धर्मिकत्वसंभवेऽपि छन्दस्त्वासंभवादित्यसम् ॥

इति छन्दसोऽपान्तरसावाद् ।

अथ छन्दोविमक्तिवादः—

अथेद छन्द पञ्चधा—अनादिष्टच्छन्द गृहच्छन्द अतिष्ठच्छन्द कृतिच्छन्द,
 प्रथितिष्ठच्छन्दयेति भेदात् । तत्र पञ्चानादिष्टच्छन्दासि—उक्तमत्युक्तं मर्ष्यं प्रतिष्ठा सुप्र
 तिष्ठा चेति । अथ सप्त गृहच्छन्दासि—गायत्री उष्णिक् अगुष्टप् गृहती, पङ्क्ति,
 त्रिष्टुप्, जगती चेति । तथा सप्तातिष्ठच्छन्दासि—अविजगती, सक्ती, अतिधक्ती,

अष्टि, अत्याष्टि, धृति, अतिधृतिरिति । एवं सप्तैव कृतिच्छन्दासि—कृति, प्रकृति, आकृति, विकृति, सकृति, अभिकृति, उक्तकृतिश्चेति भेदात् । अथात ऊर्ध्वं प्रचि-
 तिच्छन्दस्तत्र संख्यायते । नन्वेतद्बृहच्छन्दोभिप्रायेण सप्तैव छन्दासि भवन्तीति भूय-
 सा श्रूयते तत्कथमेतावान् प्रपञ्चश्छन्दसामाख्यायते । उच्यते । षोडशीप्रक्रमे—
 'छन्दसा यो रसोऽत्यक्षरत्—सोऽतिच्छन्दसमभ्यक्षरत् । तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्द-
 स्त्वम् । सर्वेभ्यो वा एष छन्दोभ्यः सनिर्मितो यत् षोडशी' इत्याश्रायते । तत्र छन्द-
 सां रसश्चतुरक्षररूप । 'चतुरक्षराप्येव छन्दास्यासन् ।' इति छन्दोव्यूहनश्रुत्युक्तेः ।
 तथा हि छन्दोव्यूहने तावत् चतुरक्षरा गायत्री त्रिष्टुप् जगती च । तत्र जगत्यास्त्री-
 ष्यक्षराणि, त्रिष्टुभ एकमक्षर च समादाय गायत्री तावदष्टाक्षरा क्रियते । इत्थं कृते
 अष्टाक्षरा गायत्री, त्र्यक्षरा त्रिष्टुप्, एकाक्षरा जगती सिद्धा । अथैवंरूपा गायत्री
 स्वयं संयुज्य त्रिष्टुभं संपादयति सा त्रिष्टुवेकादशाक्षरा संपद्यते । एवं संपन्ना च त्रिष्टुप्
 स्वयं संयुज्य जगतीं संपादयति सा जगती द्वादशाक्षरा संपद्यते । गायत्री, त्रिष्टुप्,
 जगती चेति त्रीण्येव छन्दासि सर्वाणि छन्दासि भवन्ति गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहती-
 पङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्याख्यानि । तत्रानुष्टुप्पङ्क्ति, उष्णिक्त्रिष्टुभौ, गायत्रीजगत्यौ, चेत्येवं द्वे द्वे
 संयुज्य द्वे द्वे बृहत्यौ संपादयत—इत्येतेषां बृहतीरूपतया बृहच्छन्द शब्देनाख्यानम् ।
 तथा च श्रूयते—'बृहती वै छन्दसा स्वाराज्यमानशे' इति । तदित्थं छन्द सिद्धौ
 तस्यैव चतुरक्षररूपस्य रसस्य जगत्यामत्याधाने षोडशाक्षर भवति । तदत्याधानादति-
 च्छन्द इत्युच्यते । अथ पञ्चदशीसप्तदश्यौ, चतुर्दश्यष्टादश्यौ, त्रयोदश्यूनविंश्यौ,
 चेत्येवं द्वे द्वे संयुज्य द्वे द्वे षोडश्यौ संपादयत—इत्येतेषामतिच्छन्दोरूपतया अति-
 च्छन्द शब्देनाख्यानम् । एवमूनविंशत्युत्तर पुनश्चतुरक्षराधाने त्रयोविंशल्यक्षर भवति ।
 तत्र कृतिशब्द । तत्क्रियोत्तर तज्जातीयक्रियान्तरसंनियोगे कृतिशब्दो दृष्टो वर्गवत्
 तथा चेहापि द्वाविंशीचतुर्विंश्यौ, एकविंशीपञ्चविंश्यौ, विंशीषड्विंश्यौ चेत्येवं द्वे द्वे संयुज्य
 द्वे द्वे त्रयोविंश्यौ संपादयत इति कृतिच्छन्दोरूपतया कृतिच्छन्द शब्देनाख्यायन्ते ।
 तदित्थं सति कृतिच्छन्दसामतिधृतावतिच्छन्दसा च जगत्यामन्तर्भाव सुवच । प्रचि-
 तिच्छन्दासि तु छन्द समुच्चयरूपाणीति नातिरिच्यन्ते । अथानादिष्टच्छन्दसा गायत्र्याम-
 न्तर्भाव । भुरिगदैव्या चतुरक्षरवृद्ध्या याजुष्या, तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या साम्या,
 तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या आर्च्या, तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या आर्ष्या स्वरूपा-
 धानात् । तदुक्तम्—

'उक्तादिपञ्चकं कैश्चिद्गायत्रीत्येव कथ्यते ।

यथा ह्यतिजगत्यादि त्वतिच्छन्द प्रवर्ण्यते ॥' इति ।

तथा चातिजगत्यादीनां जगत्याम्, उक्तादीनां तु गायत्र्यामन्तर्भावसमवात्
 सप्तैव छन्दासीति याज्ञिकानामभिमान । तदिदं छन्द पुनर्द्वेषा—मात्राछन्दो वृत्तच्छ-
 न्दश्च । तत्र मात्राछन्दांस्युक्तानि गायत्र्यादीनि सप्तैव । तानि जातिभेदेन पृथग्

व्यपदिश्यन्ते । अथ मात्राछन्दसां गायत्र्यादीनामेकैऽयान्तरविशेषा वृत्तच्छन्दांसि । तानि वृत्तिभेदेन पृथग् व्यपदिश्यन्ते । यथा मनुष्यविभाजिकाद्यतस्रो ब्राह्मणादिजातय ब्राह्मणादिविभाजिकासु तत्तद्ब्राह्मणादिगता अथान्तरविशेषरूपा वृत्तय इत्येवमाद्युक्तमिति याज्ञिकानां प्राञ्चामनुसारेण व्याख्यातम् । नभ्यासु छान्दसिका पुनरन्यथान्यथा विभज्य ध्याचक्षते ।

(१) तत्र पद्यजातं द्वेषा—वृत्त जातिश्च । यत्र नियतवर्णव्यवस्थया छन्द सिद्धिस्त वृत्तम् । यत्र तु नियतमात्राव्यवस्थया छन्द सिद्धि सा जाति । तथा चाह नारायण —
 'पद्यं चतुष्पदी तत्र वृत्त जातिरिति द्विधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्यात जातिमात्राकृता भवेत् ॥'

हलानुघोऽप्याह—

'पद्यं चतुष्पद तत्र वृत्त जातिरिति द्विधा ।
 एकदेशस्थिता जातिवृत्त लघुगुरुस्थितम् ॥

(२) परे तु वृत्तिजातिरिति द्वेषा विभज्य तयोरोभयोरेव वृत्तशब्देन छन्द शब्देन च सामान्यतो व्यपदेशमिच्छन्ति । वर्णवृत्त वर्णछन्द , मात्रावृत्तं मात्राच्छन्द इति । तथा चैषां मते छन्दोवृत्तशब्दयो पयामवाचितवम् ।

(३) छन्द परिमलकारसु तयो पयामार्यस्य प्रत्याख्याय—मात्राक्षरसंख्यया नियता वाक् छन्द गद्यसमवतस्वरूपेण नियता वाक् वृत्तम् । इत्येवं व्यवस्थापयति । तथा च तन्मते—

'उक्तात्पुक्ता तथा मप्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिता ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च यूहतीपश्चित्रिष्टुम ॥
 जगती चातिजगती दाहरी चातिदाहरी ।
 अश्वत्यष्टी धृनि साति वृत्ति प्रकृतिराकृति ॥
 विकृति संकृतिव्यातिकृतिरकृतिदण्डिका ।
 एतानि वर्णच्छन्दांसि तद्वेदानां तु वृत्तता ॥
 एवमेव ऋषादीनां मात्राच्छन्दस्त्वमिष्यते ।
 तद्वान्तरभेदानां जातित्वमिति सिञ्जति ॥'

(४) अपरे तु पुनरन्यथा विभज्य ध्याचक्षते । तथा हि—पद्यच्छन्दस्त्वावब्रेषा—
 वैदिकं च सौक्तिकं च उभयसाधारणं च । तत्र सौक्तिकं पुनर्ब्रेषा—गणच्छन्द , मात्रा-
 च्छन्द अक्षरच्छन्दयेति । तथा चोक्तम्—

'आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्तत परम् ।
 तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दब्रेषा तु सौक्तिकम् ॥
 आर्याद्युद्धीतिपर्यन्तं गणच्छन्द समीरितम् ।
 मात्राच्छन्दद्यूष्टिकान्तमापच्छन्दसिकादिकम् ॥
 समान्याद्युक्तं यावदक्षरच्छन्द एव च ॥ इति ।

१) पर तु पद्यच्छन्दश्चतुष्पा—अक्षरच्छन्दः, मात्राच्छन्दः, अक्षरगणच्छन्दः, अणच्छन्दश्चेति भेदात् । यत्र मात्राणां न्यूनातिरेकेऽप्यक्षरसंख्यानं तत्र तदक्षर-
 । यथा वेदे बहुलं प्रयुक्तं गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यादि । यत्राक्षराणां न्यूनातिरेकेऽ-
 त्रासंख्यानं तत्र तन्मात्राच्छन्दः—यथौपच्छन्दसिकवैतालीयादिकम् । यत्र पुन-
 णानां क्रमसंनिविष्टानां व्यवस्थया स्वरूपसिद्धिस्तत्राक्षराणां गुरल्लघुस्थानानां च
 त्वादक्षरगणच्छन्दस्त्वेन व्यवहारः । यथेन्द्रवज्रास्त्रगंधरावसन्ततिलकामन्दाक्रा-
 । अथ यत्र मात्रागणानां क्रमसंनिविष्टानां व्यवस्थया छन्दसिद्धिस्तत्राक्षरनिय-
 वान्मात्रागणच्छन्दस्त्वेन व्यवहारः । यथा आर्यादोहाकुण्डलिकादि—इत्येवं
 त् । अर्थजातेष्वप्याकाशवाद्वादिष्वेवामेव चतुर्णां छन्दसां भेदान्नानाविध्यम् ।
 एवैक एव भावो द्रव्यगुणकर्मरूपैस्तेजोऽवन्नरूपैस्तद्वान्तरानेकरूपैर्वा भेदेन समु-
 नानात्वं प्रतिपद्यते । तदेतदेया विभिन्नछन्दस्कानामर्थजातानां छन्दोनिबन्धन-
 त्रेक इति यज्ञस्वरूपनिरूपणप्रकरणे वेदसमीक्षायां वैशद्येन प्रदर्शितम् ॥

दित्यं कंचिद्विशेषमाश्रित्य त्रेधा चतुर्धा वा विभक्तानामप्येषां मात्रागणव्यवस्थानि-
 षु गणवृत्तेषु वर्णव्यवस्थासामान्याद्वर्णवृत्तानतिरेकं पश्यन्ति दीर्घदर्शिनः ॥
 व सिद्धम्—वृत्तशब्देन व्यपदेश्यं वर्णवृत्तमेकम्, जातिशब्देन व्यपदेश्यं तु मात्रावृ-
 रमितीत्यं द्वेधा पद्यच्छन्दो भवतीति ॥

त्र यद्यपि मात्रानियताक्षरव्यूह एव छन्द इत्युच्यते—यद्यपि च मात्राप्रस्तार-
 णां वर्णप्रस्तारेषु वर्णप्रस्तारस्वरूपाणां च मात्राप्रस्तारेषु यथायथमन्तर्भावो दृश्यते ।
 एव तु द्वासप्ततिमात्राप्रस्तारस्वरूपविशेषात्मिकाया अष्टादशमात्राप्रस्तारस्वरूपविशे-
 षाकाया वेन्द्रवज्रायां मात्रावृत्तत्वमनभ्युपगम्य यथा वर्णवृत्ततयाभ्युपपत्तिर्दृश्यते न
 'खिं खिं खिं खाग प्रमोदा' इति लक्षिताया, प्रमोदाया, 'डुजं डुजं डुजं डुकः
 ' इति लक्षितप्रमोदाजातिविहिर्भावेनाभ्युपगमः क्रियते । ततो वर्णवृत्तमात्रावृत्तेति-
 रणमापाततो निर्मूलं प्रतिभाति । अथापि पिण्डापेक्षोपेक्षानियमद्वैविध्याद् वर्णवृत्त-
 त्रावृत्तत्वाभ्यां विभज्य तद्व्याख्यायते । तस्य चैतस्याक्षरव्यूहस्य यथेच्छं विवक्षित-
 नेकधात्वाद्बहुवश्छन्दप्रकारा प्रचरन्ति । तथाहि—प्रस्तारप्रतिपन्नानां स्वरूपाणां
 यानि यानि गतिसपन्नानि स्युस्तानि क्वचिदेकैकान्येव प्रयुक्तानि छन्दासि भवन्ति ।
 तु सजातीयानां विजातीयानां वा तेषां द्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन पञ्चकेन षट्पादिना
 यथेच्छं कृतेन गतिसपन्नेन तत्र तत्र छन्दोव्यवहारः । तदुक्तं भगवता पिङ्गलेनापि—
 द्वैत्रिचतुष्पादुक्त्पादम्' इति । शाङ्खायनोऽप्याह—'पञ्च पङ्के, षट् सप्तेत्यतिच्छ-
 म्' इति । अतएव—'आयाहि मनसा सह' इति (ऋक् १०।१७२।१),—'द्विपदाः
 'लैतरेयब्राह्मणे (५।१७।१०), । 'आयाहि मनसा सह' (१०।१७२।१) 'इमानुक्तं'
 १।१५।१) 'बभ्रुरेक' (८।२९।१)—इति द्विपदासूक्तानीत्याश्वलायनसूत्रे (८।७।
 ), 'आयाहि सवर्ते उपस्यं द्वैपद'मिति—सर्वाणुक्रमण्यां च द्विपदात्वेन व्यवस्थि-

ताया अपि 'पितृवृत्तो नै'स्यसा' (१०।१७२।३) ऋचश्चतुष्पात्संस्वारपङ्कपुदाहरणस्य
माह्व्यात् वेदार्यदीपिकायाम् ।

द्वादशाक्षरयोर्मध्ये पादावध्याक्षरौ यदि ।

यस्या संस्वारपङ्क्तिं स्यात् पितृवृत्तो न तन्नुमित् ॥ इति ।

द्विद्विपदास्त्वच-समामनन्तीति सूत्रयता भगनता काव्यायनेनापि द्विपदात्वेना
भिप्रेतानां सर्वासामेव ऋचां शसनकाले ताभ्यां द्वाभ्यामेव पादाभ्यां छन्द-पूर्तिं
अथाप्ययनकाले तु द्वयोर्द्विपदयोश्चतुर्भिं पादैश्छन्द-पूर्तिरभिप्रेयते । तेन यासां शसने
दर्शार्थत्वं तासामेषाप्ययने पुन पञ्चार्थत्वमिति सुप्रसिद्धं भाषिकानाम् । एवं पङ्क्तिर्गाय
त्रैर्जगतीकारतया एकमेव महापङ्क्तिच्छन्द इष्यते न तु गायत्रीद्वयसमुच्चय । आनुष्टुभे
प्रगाथे तु दशभिर्गायत्रैरनुष्टुभो गायत्रीद्वयस्य च समुच्चयेन तृच- प्रगाथ इष्यते न
स्वेवैकं छन्दो नवानुष्टुभमहापङ्क्तिसमुच्चय इत्यप्यवधेयम् ॥ अथापि च अत्रैवं द्वयोस्त्रयाणां
चतुर्णां षाधिकानां वा समुच्चयस्यत्र द्विपात्, त्रिपात्, चतुष्पादिस्येव पादस्यवस्थामि
च्छन्ति । सेय पादस्यवस्थापि नून विवक्षाधीनैव । उरारोत्तरप्रस्वारस्वरूपे पूषपूर्व
प्रस्वारस्वरूपाणामन्तर्मावाचतुष्पादामेकपात्त्वस्य एकपथां चतुष्पात्त्वस्य च वक्तुं शक्य
त्वात् । यथा द्वाभ्यां पङ्क्तिभ्यामेका चम्पकमाळा भवति यथा षा प्रमाणिकाध्यधेन
पञ्चामरम् प्रमाणिकाद्वैगुण्येन गीतिका च जायते । इत्यमम्यदपि द्रष्टव्यम् ।

अत एव—

'सुरसुमबाके नहि गुणवोपौ

जगुरिति केचिन्न च पुनरन्मे ।

सुममसुमं यत्फरमिदमुक्तं

नृपवर युक्तं प्रथमगणे तत् ॥

इत्यत्र यदि विवक्ष्यते—द्वौ श्लोकौ संभवतः । यद्वा विवक्ष्यते—एक एव श्लोकः
स्यात् । अथ विवक्ष्यते—श्लोकार्धमेवेद संभवतीति पश्यन्ति ॥

अथ यत्तद्वैकपादपि छन्दो भवति । तस्मात् पादविद्विश्छन्द-विद्वौ विशिष्योपयु
ज्यते किंत्वच्छेदसिद्धैश्च छन्द-स्वरूपसिद्धिर्भवतीति विज्ञेयम् । यस्य कस्याप्यर्थस्य
शब्दस्य वा यथाकथञ्चित्किसमाणोऽवच्छेद एव तदर्थस्य शब्दस्य वा छन्दः । सर्वोऽ-
प्यर्थ स्वच्छन्दसावच्छिन्नो भवति । यत्तु विशिष्टसिद्धिसेयोऽप्यत्रान्यदान्तरं छन्द-
शिल्पापरपर्यायमाह्वयते । शिल्प-छन्द इति श्रुते । तदप्यवच्छेदरूपत्वादेव । यदि
ह्ययमवच्छेदो नाम धर्मो जगति न स्यात्तर्हि अगदेवेदं न स्यात् । अगदन्तर्गतं वा य
त्किञ्चित् । एकमेव हीद सत्यं ब्रह्म तदवच्छेदमाहात्म्यादनेकधात्वेन प्रतिपद्यमानं जगद्भू
वति । तदन्तर्गतं वा यत्किञ्चित् । ऊरुवरोरोप्रीवाशिरोहस्तपादाद्यवच्छेदान्मनु
ष्यवत् । यथा श्लोकसिन्धु-श्वेतपत्रे शिल्पिकृतानेकभङ्गिरेखावच्छेदमाहात्म्याद् गौरश्व
पुरूपो हस्तीत्येवमावसोऽनेकभावा- प्रादुर्भूय पृथक्त्वेन प्रतिपद्यन्ते न ते श्वेतपत्रा

रिच्यन्ते । एवमेवैकस्मिन् सत्ये ब्रह्मणि विश्वकर्मकृतानेकभङ्गिरेखावच्छेदमाहा-
त्म्यादेव गौरश्च पुरुषो हस्तीत्येवमादयोऽनेकभावा प्रादुर्भूय पृथक्त्वेन प्रन्निमुद्यन्ते ।
न ते सत्याद्ब्रह्मणोऽतिरिच्यन्ते । तथा च भगवान् कणाद —

‘सदिति द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता । सदिति लिङ्गविशेषाद् ‘विशेषलिङ्गाभावाच्चैको
भाव’ इत्येवमाद्याख्यायैकस्मादेव भावात् सत्तापदप्रतिपन्नाद्ब्रह्मणश्छन्दोभेदेन सर्वेषां
द्रव्यादीनामुत्पत्तिमभिप्रैति । तथाहि—एक कश्चित्सत्तापरपर्यायो भाव प्रतीतिसिद्धः ।
स धर्माणां तारतम्येनावोपापाभ्यामन्यथान्यथा स्वरूपं गमितोऽन्यथान्यथा
पदार्थो भवति । धर्मस्त्वस्य द्रव्यगुणकर्मभेदाङ्गेषां—द्रव्याणि पुनर्नवधा, गुणास्तु
सप्तदशधा, कर्म पञ्चधा । तेषामेषां द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यविशेषाभ्यां जात्याकृति-
व्यक्तिपदप्रतिपन्नाभ्यां ये समवायास्त एव पदार्थाः । यथा घट इति केषांचिद्द्रव्यगुण-
कर्मणा सामान्यविशेषाभ्यामेक समवाय इत्येक पदार्थो भवति । एकस्मिन्नेव घटभावे
कतिचिद्द्रव्यगुणकर्माणि समवयन्ति । न च तेषां त्रयाणां सत्तात्रयी । अत एव न
द्रव्यगुणकर्माणीति त्रय पदार्थाः । अपि तु द्रव्यगुणकर्माण्येक पदार्थः । अनन्ताश्चैवं
पदार्थाः । तेषां च सत्तैकत्वनिबन्धनं पदार्थैकत्वम् । द्रव्यगुणकर्मणा तु समवेतानामे-
कैव सत्ता । यथा हि यावत्पृथिव्यामेकस्या एव सत्ताया प्रतीतावप्यवान्तर घटपटादि-
षु मिथ सत्ता विभिद्यन्ते नैवं द्रव्यगुणकर्मणामेकस्या सत्तायां पुनरवान्तरा द्रव्यादि-
सत्ता पार्थक्येन प्रतिपद्यन्ते । यथा तु घटपटादिषु पृथिवीत्वं न भिद्यते, पृथि-
व्यादिषु वा द्रव्यत्वं न भिद्यते तथैव पुनर्द्रव्यादिषु सत्त्वं न भिद्यते । पृथिवीत्वं
पृथिवीति प्रत्ययः । द्रव्यत्वं द्रव्यमिति प्रत्ययः । सत्त्वं सदिति प्रत्ययः । सत्त्वं सत्ता
भाव इत्येकार्थाः । तदित्यं सद्भाव-द्रव्यभाव-पृथिवीभाव-घटादिभावानां विभिद्य प्र-
तीतानामानन्त्येऽपि सक्षिप्य स भावस्त्रेषां प्रतिपद्यते कश्चित्सामान्यमेव, कश्चिद्विशेष
एव, कश्चित्तु सामान्यविशेषात्मकः । यो नित्यं सामान्यमेव स सत्तानामैको नित्यो
भावः । तस्यैकत्वादेवायमेक पदार्थः ससारो नाम । यो नित्यं विशेष एव तस्यानेक-
त्वादेवैतेऽनन्ता नित्यपरमाणुपदार्था इतश्चेतश्च दृश्यन्ते न संख्यातुं शक्यन्ते । यस्तु
सामान्यविशेषात्मको भावस्तदनुरोधेनैवैते घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादिभिः सामान्यतो
विशेषतश्च गृहीता सर्व एतेऽनित्या पदार्था व्यपदिश्यन्ते । एवं ह्येताभ्यां भातिसि-
द्धाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यां यथेच्छं विनियुक्ताभ्यां सर्वेषामेषां सत्तासिद्धानां द्रव्यगुण-
कर्मणा समवायोऽनेकत्वेनैकत्वेन च यथेच्छं नियम्यते । यथा गृहमित्येको भावः ।
अङ्गण(न)कुञ्जस्तम्भपटलद्वारकपाटादयो वानेके भावाः । एवमेकत्वानेकत्वयोरेकत्र
द्रव्यगुणकर्मणा समवाये समन्वयादनन्ता एते भावाः पुरुषाख्या, एक एव वायं भावः
पुरुषाख्य इति शक्यते द्वैविध्येनापि व्यवहर्तुम् । स हि खल्वेकः पुरुषा भवति । अत
एवामनन्ति—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । तमेकं सन्तं बहुधा वदन्ति । पुरुष
एवेदं सर्वम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादि । तत्र यथायं पुरुषापरपर्याय

एक केवलसामान्यभावो भातिसिद्धत्वात् सामान्यविशेषभाषा नित्यविशेषभाषाद्य सर्वेऽपि भातिसिद्धा एव । जात्याकृतिस्यसिद्धसमवायात्मकानां षट्पटादिपदायानां सत्तासिद्धत्वेऽपि सत्तायाः सत्तासिद्धत्वासंभवात् । एकस्मिन् सामान्ये सामान्यविशेषभेदा नित्यविशेषभेदाद्य भातिसिद्धा एव संभवन्ति । एतदमिप्रेत्यैव सूत्रयति— सामान्यं विशेष इति मुख्यपेक्षम् इति । तथा च यदि सत्ता भातिसिद्धा सति सत्तासिद्धा अपि सर्वेऽन्ततो भातिसिद्धा एवेति सिद्धं सवस्यास्य जगतो विज्ञानरूपत्वम् । विज्ञानं हि प्रकृत्येनाख्यायते । तदुपासको हि प्राग्गणो भवति । स विजानीयात्—विज्ञानमेव सामान्यविशेषाभ्यामवच्छेदाभ्यां विवृत्य तदवच्छेदमाहात्म्यादेव सर्वं जगदुद्गाययति ॥

तथा चत एषावच्छेदास्तत्तदवच्छेदावच्छिन्नानां सण्णानां स्वस्वच्छन्दांसि भवन्ति । स्वस्वच्छन्द संपत्त्यैव च तत्तदवच्छिन्नरूपसंपत्तिरदयते । यदि हि गोम्यरूपवच्छेदरूपमा रेखाया किञ्चिद्विहन्यते तावत्तथाप्यस्य गोम्यरूपाद् विहन्यते । तदवच्छेदाच्छादि तस्य तु गोम्यरूपादप्रत्ययो भवति ।

तदिदमेवाम्य छन्दसं स्वरूपाच्छादकत्व स्वरूपरक्षकत्वं च वेदे महत्तय सामान्यं भवति । अर्थतदवच्छेदोपाधिभूतास्तु तत्तत्सण्डस्यावान्तरसण्डा अक्षरसंज्ञेनाख्यायन्ते । अत एषाक्षरसंज्ञाच्छन्द इति पत्रायणं वदति । यथा सर्वस्वरच्छन्दस्त्वनिचाहृक्कापि द्वादशाक्षराणि मासा । मासच्छन्दस्त्वनिचाहृक्काणि त्रिंशदक्षराणि िनानि । संक्षरसंज्ञे गायत्रीत्ये पञ्चाधनुर्विंशतिरक्षराणीत्येवमनेकत्र सतपमादिप्राज्ञेषु प्रपथितम् । तदित्यं यथैवापत सत्त्वाकाशच्छन्द मायुच्छन्द तेजच्छन्द आपच्छन्द, पृथ्वीच्छन्द एवमेव शब्दतोऽपि वर्णच्छन्द, अक्षरं छन्द पदं छन्द वाक्यं छन्द प्रकरणं छन्द इत्येवमेवां सर्वेषामेव छन्दस्त्वं संप्रतिपन्नम् । एव हि सत्यवच्छेदावच्छिन्नसत्त्वसामान्यात् सर्वेषामविशेषेण छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि तदवच्छेदहानौपयिकतया नूनमक्षरव्यवस्थानिषघनमेव छन्दोम्यवहारमिच्छति छान्दसिका । अक्षरं चेदमात्रानियतं भवति । परमाणुप्रसरेणुषदेकमात्रिकत्वद्विमात्रिकत्वाभ्यामक्षरमपि द्वेष्यं भवति । तथा च मात्रानियताक्षरसंज्ञा एव च्छन्दोऽवच्छेद एव या छन्द इति संसिद्धम् ॥

इति च्छन्दोविमर्शिकाद् ।

अथ वैदिकान्यत्ववादः—

ननु वैदिकलौकिकभेदाच्छन्दसां द्वैविध्यमुपदिशति । तत्र न ज्ञायते किंनिमित्तोऽयमतिरेक इति । वेदे तावत् सप्त छन्दांसि सप्तातिच्छन्दांसि सप्त कृतिच्छन्दांसि चोपदिश्यन्ते तान्येव पुनर्लौकिका अप्युपजीवन्ति । यद्यपि प्राकृतपिद्मलौकिकविषया मात्राच्छन्दांसि वेदे नोपदिश्यन्त इति सिद्धमेवां लौकिकत्वमथापि येषोपदिष्टानां लोकेऽप्यनुवर्तनालोकातिरेकेण वैदिकं न पदयामः ।

उच्यते-त्रिविध खल्वपि छन्दोविभाग प्रयोगभेदात् प्रतिपद्यते । मात्राच्छन्दः, अक्षरच्छन्द क्रमच्छन्दश्चेति । यत्र मात्रासमष्टिसंख्या न च्यवते अथाक्षरसंख्या गुरु-लघुसनिवेशक्रमश्च पर्यायेषु विलक्षणतामेति तत्र मात्राणां प्रगृह्यतया मात्राच्छन्दो-व्यवहार । यथौपच्छन्दसिकादिषु यथा वा शिखामालादिषु । अथ यत्राक्षरसमष्टिसंख्या न च्यवते मात्रासंख्या गुरुलघुसंनिवेशक्रमश्च पर्यायेषु विलक्षणतामेति तत्राक्षराणां प्रगृह्यतयाऽक्षरच्छन्दोव्यवहार यथा न्यङ्कुसारिणीविष्टारवृहतीविष्टारपङ्कथादिषु । एवं यत्र क्रमस्यैव प्रगृह्यतया गुरुलघुसंनिवेशो नियतपौर्वापर्यक्रमस्तत्र सर्वेष्वेव पर्यायेषु नाक्षरसंख्या च्यवते नापि वा मात्रासंख्या, तस्यैतस्य क्रमच्छन्दस्त्वं भवति यथा सिंहोद्धतामन्दाक्रान्ताशार्दूलविक्रीडितादिषु । तदित्यं भूयसातिरेकेण सिद्धेऽपि त्रैविध्ये मात्राच्छन्दोभिर्वैदिकव्यवहारादर्शनाल्लोके च भूयसा व्यवहारात्तेषां लौकिकत्वोपचार । अक्षरच्छन्दोभिश्च लौकिकानामनुपचाराद्यज्ञवेदे चानुपदं प्रातिखिकभावेन तदुपयोगात्तेषां वैदिकत्वोपचारः । अथ क्रमच्छन्दसा नियतस्थानावस्थितगुरुलघ्वक्षरनिबन्धनतया अक्षरच्छन्दस्त्वानतिरेकाल्लोके तथैव चिरादुपचाराच्च वैदिकसाधर्म्याद्वैदिकत्वमथ मात्रा-च्छन्दोवल्लोकमात्रे तत्प्रयोगदर्शनाल्लौकिकसाधर्म्याल्लौकिकत्वमित्येवमेषामुभयसाधारणत्वं पश्यन्ति समीक्षादक्षाः । अत एव पिङ्गलादिप्रोक्तेषु छन्दोविचित्यादिग्रन्थेषु वैदिक-च्छन्दोऽनुदर्शनतया प्रतिपन्नेषु शुद्धवैदिकच्छन्दोऽनुशासनानन्तरमथार्वाचीनप्रोक्तेषु छन्दोभाषाप्राकृतपैङ्गलादिग्रन्थेषु लौकिकच्छन्दोऽनुदर्शनतया प्रतिपन्नेषु शुद्धलौकिक-च्छन्दोऽनुशासनानन्तरमुभयत्रापि क्रमच्छन्दसामनुविधानमुपलभ्यत इति द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यत्र मात्राच्छन्दास्यौपच्छन्दसिकादीनि, मात्रागणच्छन्दास्यार्यादीनि, अक्षर-च्छन्दासि न्यङ्कुसारिण्यादीनि, तथाक्षरगणच्छन्दासि सिंहोद्धतादीनि-इत्येवं चतुर्धा विभाजयितुमुचितं तथैव तत्प्रतिपत्ते । तथापि प्रकृते वैदिकत्व-लौकिकत्व-साधारण-त्वविवेकप्रसङ्गे तदवच्छेदकतया अक्षरच्छन्दस्त्व-मात्राच्छन्दस्त्व-क्रमच्छन्दस्त्वधर्माणां विवक्षणादित्यं विभाग इत्यवधेयम् ।

नन्वेतावता प्रयोगसंप्रदायस्थितिरेवानुरुध्यते आहोस्विद् वैदिकसमाख्याबलाद्विध्य-न्तरमुपस्थाप्यते—“एषा वेद एव प्रयोग कर्तव्यो न तु लोकेऽपीति ।” यद्युच्यते वेदमात्रे प्रयोगोपलब्ध्या वैदिकत्वमेषामनूद्यते यदि वा वैदिकसमाख्यया लोके प्रयोग-प्राप्ति प्रतिविधीयते । उभयथापि नोपपद्यते । वैदिकाक्षरच्छन्द प्रतिपन्नानामनुष्टुप्वि शेषाणां पथ्यावक्तविपुलादीनां वेदापेक्षयापि लोके बहुलोपचारस्य दृश्यमानत्वात्, इत-रेषां च त्रिष्टुप्जगतीभेदानां रामायणमहाभारतभागवतादिषु प्रायेण प्रयुज्यमानत्वात् । तस्मान्मात्राच्छन्द क्रमच्छन्दसोरेकान्तलौकिकत्वेऽक्षरच्छन्दसस्तु लोकेवेदोभयसाधार-णत्वे संसिद्धेऽपि शुद्धवैदिकविषयता सर्वथा दूरपरास्तैव । अत्रोच्यते । पुराणेतिहासा-दिषु तावत् प्रवन्धवाचकानां पवित्रतासम्पत्त्युद्देशेन वैदिकच्छायावर्तिष्णुभिर्मुनिभिः शास्त्रान्तरप्रसिद्धा मन्त्रविशेषा एवानूयानूद्य पठिता इति नानुवादे लौकिकत्वं

प्रसज्यते । अनुष्टुप्प्रविशेषाणां तु पञ्चायकविपुलादीनां वैदिकत्येऽपि विपमत्वसमत्याध-
 सतत्वात्मकभेदत्रयविमल्लेषमयसाधारणत्वेन प्रतिपक्षेण च्छन्दोजातेष्वन्तमावादात्किञ्चो
 पचारो न विद्यते । तस्माद्भूमयथार्पादमुपपद्यते—येदमात्रे प्रयोगोपलब्ध्या वैदिकानां
 वैदिकत्वमिहानूयते, वैदिकसमाह्वयया लोके प्रयोगप्राप्तिश्च तेषां प्रतिविधीयत इति ।
 नन्वेवमुभयसाधारणानां त्रेधाप्रतिपक्षां पञ्चायकवदितरेषामपि शुद्धवैदिकत्वेनाभिप्रतानां
 गायत्र्यादीनां विपमत्वेनोपसप्रहाङ्गाविकृतवप्रसक्तिरिति चन्मयम् । छन्दोभ्याकृतिप्रत्ये
 'तत्रादौ विपम भ्याह्वयास्याम् । स चतुष्पा—यत्र पदचतुर्ष्व्यमुद्गविकोपस्थितप्रनुपित
 च" इति सूत्राभ्यां परिगणनस्य सक्यमाणतया तदितरेषां विपमाणां भूमयसाधा-
 रणत्वनिराकरणात् । तस्मात् परिगणितानिरेकानां विपमाणां येदमात्र प्रयोगोपलब्ध्या
 सिद्धमेकान्तवैदिकत्वमिति निष्कप ॥

इति वैदिकान्यरथवादः ।

छन्दोलक्षणवादः ।

ननु गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिष्टुप्त्रिष्टुप्जगत्सादयश्छन्दोविशेषा आत्मायन्ते । तत्र
 किं तावदेषां गायत्र्यादीनां गायत्रीत्वादिकमित्युपतिष्ठते जिज्ञासा । न तावत्
 पञ्चरपादैश्चतुष्पादीत्वमष्टाक्षरपादक्षिपदीत्वं वा गायत्रीत्वं संभवति । त्रिपा-
 दत्वेन चतुष्पादत्वेन नान्योन्यव्यभिचारात् । अथ पञ्चरपादत्वं चतुष्पाद्गायत्रीत्वम-
 ष्टाक्षरपादत्वं त्रिपाद्गायत्रीत्वमित्येव भेदेन लक्षणं करिष्यते । इत्यते हि त्रिपाद्
 गायत्र्या वेदमात्रगोचरत्वमथान्यस्याश्चतुष्पादा लोकेभ्योभयसाधारणत्वमित्यनयाभेद
 प्रतिपत्तेरिति चक्ष । गायत्रीसामान्यलक्षणस्य जिज्ञास्यत्वात् । नाप्येतदन्यतरत्वं
 गायत्रीत्वमित्यनेनापि निवाह । पादनिश्चूत सप्ताक्षरपादक्षिपाद्गायत्रीत्वेन पदपट्टे
 पञ्चाक्षरपादैः पञ्चपाद्गायत्रीत्वेनापि सुप्रसिद्धे । किञ्च—पञ्चरक्षरकेतरपादाभावसमा-
 नाचिकरणं पञ्चरपादत्वं लक्षणमपेक्ष्यते आहोस्वित् पञ्चरपादसम्बन्धमात्रम् ।
 नाथ—अतिनिश्चूत—प्रतिष्ठा—हृसीयसी—यद्दमानोष्णिगमादीनां गायत्रीत्वानापत्त ।
 नान्य — एकादशिनो पर पट्टस्त्रनुशिरा, 'मध्ये चेत् पिपीलिकमप्येति' काल्यायन
 सूत्राभ्यामुष्णिक्त्वेन प्रतिपन्नयोरपि तनुधिर—पिपीलिकमप्ययोगायत्रीत्वापत्तेः ।
 तस्मात् पादव्यवस्थायामव्यवस्थितत्वात् पादव्यवस्थापटित लक्षणं व्यवतिष्ठत इति
 स्थितम् । अस्तु तर्हि चतुर्विधस्यक्षरावच्छिन्नत्वं गायत्रीछन्दस्त्वमिति चक्षदपि न
 "नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मात् द्वाभ्याम्" इति घतपयश्रुती (७।१।२।२२) नञ्जे
 केनाक्षरेणान्यच्छन्दो भवति नो द्वाभ्याम्"—इति कौपीनकिश्रुती (२७ अथ्या० १)
 'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि विद्यन्ति न द्वाभ्यामिति' ऐतरेयश्रुती ( )
 तथान्यत्रापि वैकट्टिवर्णानातिरेकेऽपि गायत्र्यादिच्छन्दोभ्याधातप्रत्याह्वयानस्य भूय-
 चाभेदनात् तथाविधानां भुक्तिप्रामाण्यसिद्धानां निश्चुद्धरिगादीनां गायत्रीविशेषाणां

चतुर्विंशत्यक्षरानवच्छिन्नतया गायत्रीत्वानापत्ते । ननु न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ, द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ, पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेदिति सूत्रोपदिष्टया व्यूहमर्यादया चतुर्विंशत्यक्षरकत्वं सेत्स्यतीति चेत्सत्यम् । एवमपि प्राजापत्यासुरी-
दैव्यादीना गायत्रीविशेषाणा गायत्रीत्वसिद्धिस्तदवस्था स्यात् । तत्र व्यूहमर्यादयापि
चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वासिद्धे । न च चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वमार्षांगायत्रीछन्दस्त्व-
मष्टाक्षरावच्छिन्नत्वं प्राजापत्यागायत्रीत्वं पञ्चदशाक्षरावच्छिन्नत्वमासुरीगायत्रीत्वमित्येव-
मष्टानामपि गायत्रीविधाना प्रातिस्विकलक्षणानि भविष्यन्तीति वाच्यम् । चतुर्विंशत्य-
क्षरावच्छिन्नत्वादीना विभाजकतावच्छेदकत्वसिद्धावपि विभाज्यतावच्छेदकस्य
गायत्रीत्वस्याद्य यावदसिद्ध्या तासामष्टानामपि विधाना गायत्रीविभाजकत्वासिद्धे ।
छन्दस्त्वात्मकविभाज्यतावच्छेदकप्रसिद्धावपि विभाजकतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या सप्त-
च्छन्दासि—इति सर्ववेदे प्रसिद्धविभागानुपपत्तेश्च । तस्मादवश्यं गायत्रीसामान्यलक्षणं
किञ्चिदपेक्षणीयमिति चेत्—अस्त्वेवम् । सर्वच्छन्द-कनिष्ठच्छन्दस्त्वं गायत्रीत्वमित्येवं
तावदभिसंधास्यामः गायत्रीपुरोगमानि हि चतुरुत्तराणि सर्वाणि च्छन्दासि भवन्ति
तत्र गायत्र्या सर्वच्छन्दोऽपेक्षया सप्ताक्षरघटितत्वात्कनिष्ठत्वं शक्यं वक्तुम् । नन्वेव
सत्यनादिष्टछन्दसामुक्तात्युक्तामध्याप्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाना सर्वच्छन्दोऽपेक्षया खल्पाक्षरत्वाद्
गायत्रीत्वमतिप्रसज्येत । वेदे गायत्र्यादीनामेव छन्दसा सुप्रसिद्धेस्तेषां छन्दस्त्वमेव
नास्तीति तु नापाद्यम् । ताण्ड्यश्रुतौ—“चतुरुत्तरैरेव छन्दोभिरेतव्यमित्युक्त्वा—एका
गायत्रीमेकाहसुपेयुरेकामुष्णिहमेकाहमेकामनुष्टुभमेकाहं—वृहत्या पञ्चमास ईयु पङ्क्ति-
मेकाहसुपेयु त्रिष्टुभा षष्ठं मासमीयु—श्वो विषुवान् भवितेति जगतीमुपेयु”
इति सूत्रेण गायत्र्यादिभिरह साधनोक्त्या गायत्र्या अपि चतुरुत्तरच्छन्दस्त्वप्रति-
पादनाद्विंशत्यक्षराया सुप्रतिष्ठायारछन्दस्त्वानभ्युपगमे गायत्र्याश्चतुरुत्तरत्वानुपपत्ते ।
तथा च तेष्वतिप्रसक्तेर्नैदं गायत्रीलक्षणं साधीय इति चेन्न । तत्र गायत्रीत्वस्येष्टापत्ते ।
तदुक्तं वेदार्थदीपिकायाम्—

“उक्तादिपञ्चकं कैश्चिद् गायत्रीत्येव कथ्यते”

इति । तथा चेदं लक्षण निर्दोषमिति चेन्न । सर्वच्छन्द कनिष्ठच्छन्दस्त्वमित्यत्र हि
कान्येतानि सर्वाणि च्छन्दासि । किं तावद् गायत्र्युष्णिगनुष्टुवादीनि सप्तच्छन्दासि
सप्तातिच्छन्दासि सप्तकृतिच्छन्दासीत्येतावन्ति सर्वाणि च्छन्दासि विवक्षितानि, आहो-
स्विद् गायत्रीत्वजगतीलादिकमनपेक्ष्यैव मात्राक्षरसख्यया नियता वाचो विवक्ष्यन्ते ।
तत्र न तावदाद्य । आर्षांगायत्र्यपेक्षया प्राजापत्योष्णिह खल्पाक्षरतया गायत्री-
त्वापत्ते । तदपेक्षयाधिकाक्षराया आर्षांगायत्र्या गायत्रीत्वानापत्तेश्च । न चार्षाभ्य
उष्णिगादिभ्यः खल्पाक्षराया आर्षांगायत्रीत्वं प्राजापत्योष्णिगाद्यपेक्षया चाल्पाक्षरायाः
प्राजापत्यागायत्रीत्वमित्येवं वक्ष्याम इति वाच्यम् । आसुरीभ्य उष्णिगादिभ्योऽनल्पा-
क्षराया एवासुरीगायत्रीत्वप्रसिद्ध्या तावताऽप्यनिर्वाहात् । गायत्रीत्वोष्णिक्त्वजगती-

त्वादीनामिदानीं यावदसिद्ध्या तत्त्वेन विभागासंभवावुष्णिगाद्यपेक्षया अल्पाक्षरत्वस्य
 गायत्रीपदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । नाप्यन्त्य । उक्ताया दैवीगायत्र्या वा गायत्री
 स्वसिद्धावप्यन्यासां गायत्रीत्वानापत्तेः । तस्मात्पेद गायत्रीसामान्यलक्षणमिति चेदस्य
 तर्हि गायत्रीपदेन याज्ञिकानां प्रसिद्धिरेव गायत्रीत्वम् । नैवम् । ज्ञानस्यैव प्रसिद्धि
 पदार्थत्वाद् गायत्रीपदप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वमेव गायत्रीत्वमेतेनोक्तं भवति तस्य
 युक्तम्—गायत्रीपदनिष्ठसंकेतसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयाज्ञिकज्ञानीयविशेष्यत
 वच्छेदकत्वाप्रसिद्धौ तादृशविशेष्यताया उष्णिगादिष्वव्यावर्तमानतया तेषामपि सर्वेषु
 गायत्रीत्वातिप्रसक्तेः । तस्माद् भदवच्छेदेन गायत्रीपदप्रसिद्धिं सोऽतिरिक्त कथ
 धर्मो धकम्प इति चेदस्यु तर्हि गायत्रीत्वमखण्डोपाधिः । तदवच्छेदेनैव गायत्रीपद
 प्रसिद्धिरप्यास्त्यामिति चेत्तुच्छमेतत् । लोकप्रतीतपदार्थके हि क्षिपये पदार्थतावच्छेदक
 स्याखण्डोपाधित्वेन कथञ्चिदभ्युपगमेऽपि साम्यधर्माणामखण्डोपाधित्वस्वीकारस्याप्र
 माणिकत्वात् । तस्मात्सिद्धं खलु गायत्रीत्वमिति चेदुच्यते—यद्वर्षिद्यत्क्षरावच्छिन्नत
 गायत्रीत्वमित्येव सिद्धान्तः पक्षः ॥

यस्यु निचृद्धरिगादिषु दर्शितो व्यभिचारः स तावदयुक्तः । एकेनाक्षरेण द्वाभ्य
 वा न्यूनाधिकताया गायत्रीविकृतिप्रयोजकतया सस्यामपि तस्यां विकृतौ प्रकृतिलक्षण
 व्यापातासंभवात् । नहि कस्यचिद्व्यस्यवोपेण सता प्राणिन्यक्षुम्भत्त्वलक्षणं व्याहन्यते
 न वा लाङ्गुच्छेदाद्विपाणश्रंशाद्वा साम्नाद्याङ्गुलककुदक्षरविपाणित्वरूपं गोक्षणमलक्ष
 भवति । तस्मात्सिद्धं यद्वर्षिद्यत्क्षरावच्छिन्नत्वमेव गायत्रीत्वम् । अयं यदपि प्राजापत्या
 सुरीदभ्यादिषु व्यभिचारवर्धनाभेद लक्षणसिद्ध्याख्यातं तदप्यतएव प्रत्याख्यातं भवति
 तासामप्यापीविकृतिरूपत्वानतिरेकात् । तथा हि—

यद् गायत्रे अभिगायत्रमाहितं त्रैष्टुमाद्वा त्रैष्टुम निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानद्यु ॥ १ ॥

इति मन्त्राज्ञानादेकस्मिन् छन्दोन्तराधानप्रतिपत्त्या तस्यामेवार्थगायत्र्यां यद्वर्षि
 द्यत्क्षरावच्छिन्नतायामेकाक्षरावच्छेदेन दैवीत्वं पद्यदशाक्षरावच्छेदेनासुरीत्वमयाद्यक्षरा
 वच्छेदेन प्राजापत्यात्वमित्येवं विभागभेदाप्रैथिष्योपचारः । गायत्रीविभागजत्वावैता
 गायत्रीराधो भात् । यद्यपि कौपीतकधृतौ मन्त्रोऽयमन्यथा व्याख्यायते तथा—

यद् गायत्रे अभिगायत्रमाहितं त्रैष्टुमाद्वा त्रैष्टुमं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानद्यु ॥” इति

अथो यदिमा देवता एषु लोकेष्वप्यूढा,—गायत्रेऽसिद्धोके गायत्रोऽयममिरप्यूढ
 त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षलोके त्रैष्टुभो वायुरप्यूढ । जागतेऽमुष्मिन्लोके जागतेऽसावादिषोऽ
 प्यूढ—इति । न वैतावता छन्दसि छन्दोऽन्तरसता मन्त्रार्थ उपलभ्य, तथापि
 स्वल्पेन यत्नेनाधिकमर्थमुपदेष्टुमिदामिवर्तमानानां महर्षीणां बहुविधया हि मन्त्रार्थवाद
 भवन्ति । तदतो नाभिगन्मभानं प्रमाणान्तरसिद्धमर्थं सर्वथा प्रत्याख्यातुमशक्यते

अथ पादश्छन्दसां द्विविधो भवति । विरतिसिद्धो विभागसिद्धो त्वेऽपि दृश्यते । परस्तु चतुर्थांशात्मक । तत्र चतुर्विंशतिविभागजैकपादहानावाचर्या , तादृशपादद्वयहानौ सामान्या पादद्वयाधिक्ये तु ब्राह्म्या , व्यवस्थापनात्तासामप्यार्षाविकृत्यूनानाधिकाक्षरत्वसंभवेऽपि सिद्धं चतुर्विंशल्यवयवघटितत्वं एतेनोष्णिगादयोऽपि व्याख्याता इति दिक् ॥

इति छन्दोलक्षणवादः ।

अथ समासवादः ।

अथ विप्रतिपत्तिः । एके तावत्-प्रस्तारसिद्धे स्वरूपे चत्वारि भागं वा यत्र तत्र यतिव्यवस्थाप्यनुवर्तते गतिसापेक्षेतीच्छतिः शुद्धेषु स्वरूपेषु गतिसम्पन्नानां केषाचित्सजातीयचतुर्विंशतिसजातीयद्विसमुच्चयोऽर्द्धसम भवति । अथैकमेव प्रस्तारसिद्धं नया चतुष्पाद् भवतीति तद्विषयं वृत्तमितीत्यं समासप्रकल्पन्त इतीच्छन्ति १, २ ।

परे पुन-सजातीयचतुर्व्यूहं समवृत्तं विजातीयचतुर्व्यूहं द्विसमुच्चयो द्विप्रयुक्तोऽर्द्धसमवृत्तं स्यादिति सर्वत्र चत्वारि च्छन्ति । ३ । अपरे तु न खलु पादव्यवस्था छन्दसिद्धौ यथेच्छं पादा प्रकल्पन्ते तत्र चतुर्थांशस्य पादत्वमिति केवलं सर्वेष्वेव श्लोकेषु चतुरश्रतुर एव पादान् प्रकल्प्य तत्र विषमवृत्तत्वं व्यवस्थापयन्ति । ४ । अत एव श्लोकनिष्ठाश्च तदितरास्तथैवानुभूयमानानपि पादव्यवस्थाप्रयोजकत्वेन केषाचिच्छान्दसिकानां सामयिकोऽर्थः स्यात् ।

वस्तुतस्तु संस्कृते पैङ्गले द्विदलतया सिद्धेष्वप्यार्यादिमात्रासु ततोऽष्टादशमात्रासु तत पुनरेव द्वादशमात्रासु यथेच्छं चतुर पदान् प्रकल्प्य चतुर्पदीत्वमार्यायां च यथा वा द्विदलयामपि दोषायामवष्टम्भानुरोधेन त्रयं प्रकल्प्य चतुष्पदीत्वमिच्छन्ति तथैव शार्दूलविक्रीडितादद्वादशपदीत्वं त्रिभङ्गयदीनां षोडशपदीत्वमित्येवमवष्टम्भानुदृष्टव्या । न खलु चतुर्थांश पाद इति युज्यते वक्तुं छन्दोरेकेऽपि तद्व्यवहारदर्शनात् । किं तर्हि पदमिति विश्रामश्लोकखण्ड पाद इति वक्तव्यम् । अत एवैतेषु विश्रामस्वाभाव्यादितरविश्रामपदापेक्षयाऽधिकमात्रत्वेनानुभवात्तत्र

सर्वेषामेव श्लोकानां द्विवचनत्व प्रतिपत्तु युज्यत इत्यन्यदेतत् । एवं स्थिते यान्येतानि श्लोकसङ्गहान्याख्यातानि तेषामेकैकप्रस्वारस्वरूपत्व पार्यक्येन प्रतिपत्तव्यम् । तथा च सप्ताक्षरकप्रस्वारसंबन्धिनां सप्तदशचतुर्षष्टितमोनविद्यानां समासेन स्रग्धराच्छन्द । द्वादशाक्षरप्रस्वारसंबन्धिनोऽष्टदशचतुस्रैकाशीसितमस्वरूपस्य तथा सप्ताक्षरप्रस्वार संबन्धिन सप्तत्रिंशत्स्वरूपस्य च समासेन शार्दूलखिक्रीडितसिद्धिः । इत्येवमेकैकप्रस्वार स्वरूपाणां पदत्वात्तत्समासेन तानि तानि च्छन्दांसि संपद्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

अथ ब्रूयात्—मस्योबसयोरपि पञ्चक्षरप्रस्वारस्वरूपविशेषतया पदसप्तसंभवात्तयो-
रपि समासेन शार्दूलखिक्रीडितमागसिद्धिः कस्मात्प्रख्यायत इति । तत्रेदं वक्तव्यं यथा
हि सङ्घटकशब्दे—संघटकशब्दयोर्यथाकथमित्यदसप्तसंभवेऽपि कुतश्चित् कारणात् तयो
समासेन सङ्घटकशब्दसिद्धिः मन्यन्ते वैयाकरणाः—एवमिहापि स नेम्यताम् । यथा वा
क्षकारद्विवचनेन—उदकं पश्यति—इति यत्र प्रयुज्यते तत्रोदकमिति पश्यतीत्येवमेक-
पदच्छेदः । अलं निरीक्षते इत्यर्थात् ॥ १ ॥ अथ—उदकम् इति श्यतीत्येवमन्य-
पदच्छेदः । अलकम्पनं तनूकरोतीत्यर्थात् ॥ २ ॥ एवमुदिति अकमिति पश्यतीति
चान्यः पदच्छेदः । उपरिष्ठाद्बु खमाबोचयतीत्यर्थात् ॥ ३ ॥ तथा—उ—इति उदकमिति
पशीति अशीति चापर पदच्छेदः । पश्यान्वप्रतिपाद्येद्ददाद्यर्थेऽतिशयेन अल वितर्क्यत
इत्यर्थात् ॥ ५ ॥ इत्यमनेकधा संभवेऽपि स्वरविशेषात् पदविभागमप्यवस्यन्ति प्रेक्षा
वन्तस्तथेहापि गतिविशेषात्पदविभागाप्यवसाय कियते । यत्रैव काचिद्गति समाप्नोति
तत्रावश्यमवष्टम्भो भवति । अनवष्टम्भे गतिरनुवर्तत इति तन्मध्ये प्रस्वारविशेषानुगत
स्वरूपसंभवमात्रेण नानेकपदस्यगतिप्रतिपत्तियुज्यते । यथाहि—उद इति उदकमिति
कमिति—एतेषां समानार्थकपदस्यसम्भवेऽपि नोदकशब्दे उदशब्दस्य उदकशब्दस्य
कशब्दस्य वा पदत्व प्रतिपद्यन्त इत्यवधारणीयम् ।

स धार्यं समास पञ्चधा—निष्प्रसमास १, विकल्पसमास २, संकीर्णसमास-
३, प्रकीर्णसमास ४ सपपदसमासश्च ५ । तत्र समानप्रस्वारानुगतनियतस्वरूपाणा
माप्रेक्षिते नित्य । यथा वसन्ततिष्ठकाचरणयोर्नित्यसमस्वरूपयोर्द्विरुक्तिः । यत्र तु
समानप्रस्वारानुगतनियतस्वरूपाणां समुच्चयः सत्र विकल्पः । यथा पम्पावकचरण
योरपि भिन्नसंस्थानयोरभिनिवेशः । यदि तु भिन्नप्रस्वारानुगतनियतस्वरूपाणां
समुच्चयस्तदा सङ्कीर्णः । यथा पुष्पिताप्राचरणयोर्द्वादशाक्षरत्रयोदशाक्षरप्रस्वारानुगत
स्वरूपविशेषयोः समुच्चयः । यदि पुनर्विभिन्नप्रस्वारानुगतनियतस्वरूपाणां समुच्चयस्तदा
प्रकीर्णः । यथा दोषाचरणयोर्दशैकादशमात्राप्रस्वारानुगतनियतस्वरूपाणां मध्ये
यथेच्छमेकैकस्य संनिवेशेन संसिद्धिः । अथ सोऽयमुपपदसमासो यत्र पदभेदेऽप्यसङ्घ-
पदवत्प्रतिपत्तिः । यथा उदकशब्दे उदिति निपातस्याभक्तिवृत्तेन समुच्चयेऽप्यसङ्घट्ट-
धार । यथा वा समुद्रशब्दे न निर्णयते सप्तव्यमुद्राशब्दसमुच्चयो वा १ समुभिपातयो
र्द्वैवतिवृत्तेन समुच्चयो वा २ समिति निपातस्य अष्टावैकोदकशब्दस्य रातिवृत्तेन

समुच्चयो वा ३ समितिनिपातस्य उनत्तिवृत्तेन समुच्चयोवेति ४ संज्ञाशब्दोऽयमखण्ड-
वत् प्रतिपन्नः । अभिप्रायविशेषात्तु तं तं पदविभागमन्वाचक्षते नैरुक्ता । एवमिहापि
यथार्थ्याजातौ षष्ठकारादिभूतलकारादुत्तरस्य कलात्रयस्य नखान्यतररूपतयाभिनेत-
व्यस्य निपातरूपत्वाद्विभिन्नपदत्वमेवाधिगम्यतेऽथाप्यखण्डवदुपचारः । एवमेवान्य-
त्रान्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रकारान्तरेणायं समासो द्वेधा—पादखण्ड, पदखण्डश्च । यत्र समासारम्भ-
कपदयो पूर्वोत्तरपादत्वं तत्र पादखण्डः । अन्यत्र पदखण्डः । स चायं विवक्षाधीनः ।
तेन भक्षभक्षसमासस्य पादखण्डत्वेऽक्षरपङ्क्तिः सम्पद्यते पदखण्डत्वे तु चम्पकमाला
स्यात् । तत्र पादखण्डः समासान्तरेण गर्भितश्चागर्भितश्च भवति पदखण्डस्त्वगर्भित
एव । अथ नित्यविकल्पाद्यन्यतमसमासे समस्तयोर्द्वयोः प्रयोगादेकः श्लोको भवति ।
तदिदं मन्दं मन्दमित्यादिवत् द्विरुक्तिर्न समासः । अथ वैदिकानां तु समस्तैकदेश-
द्विरुक्त्यापि छन्दः सिद्धिर्द्विर्वचनाभावेन समासाभावेन च । यथा त्रिपदा द्विपदा
एकपदा ऋक् ॥

इति समासवादः

अथ छन्दःपदवादः ।

अथातः पदप्रतिपत्तौ जिज्ञासा समुपतिष्ठते—किं तावत् प्रस्तारसिद्धस्वरूपेषु
पदत्वेनाभ्युपगतेषु द्वयोश्चतुर्णां वा सजातीयानां विजातीयानां वा समवायेन छन्द-
सिद्धिरस्ति । किंवा प्रस्तारसिद्धस्वरूपे छन्दस्त्वेनाभ्युपगते विच्छेदविरतियत्यपेक्षं
पदविशेषव्यवस्थानमस्तीति । कुत एतत् । उभयथा ह्यत्र प्राचा व्यवहारा उपलभ्यन्ते ।
लौकिकास्तावत्—विषमार्धसमसमत्वेनाभ्युपगतेषु वृत्तेषु विजातीयानां सजातीयानां वा
विरतिमत्पदानां द्विर्वाकेन चतुर्वाकेन वा छन्दः साध्यते तत्तर्हि यतिमत्पदस्य षड्वा-
केनाष्टवाकेन वा कस्माच्छन्दः सिद्धिरपोह्यते । यदि तूपदेशलाघवायाधिगमसौकर्याय वा
विरतिमत्पदे यतिव्यवस्थापेक्ष्यते तत्तर्हि वरमस्मिन् छन्दस्येव विच्छेदविरतियति-
भेदानपेक्षं यतयः प्रकल्प्यन्तामलमर्धजरतीयाभ्युपगमेन ।

अथ वैदिका पुनश्चतुरत्तराणि छन्दास्यभ्युपगच्छन्तश्चतुर्विंशत्यक्षरादिकाया वाचो
गायत्रीत्वादिकमभिव्यापयन्तश्छन्दस्येव विच्छेदविरतियतिभेदानपेक्षं यतिव्यवस्थया
पदसिद्धिं मन्यन्ते । अन्तरेणापि तु यतिं पदव्यवस्थामास्थाय छन्दः स्वरूपसिद्धिं प्रति
जानते । तत्रेयं विप्रतिपत्तिः—

‘सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सवितुर्व प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥’

‘तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि

प्रियं देवानामनाभृष्टं देवयजनमसि ॥’

इत्यनयोमाप्यदिनाभ्युपगतयोजगल्यनुष्टुभोर्विच्छेदो दृश्यते विरतिनास्ति ।

‘सुमित्रियान आप ओपधय सन्तु दुर्मित्रियास्तम् सन्तु योऽम्मान् द्रष्टि यय वय द्विष्म ।’ इत्यस्यां माप्यन्दिनीयानामाप्यां निगृदनुष्टुभि न विच्छेदो न विरति ।

‘अथ तम प्रविशन्ति येऽविद्यामुपाराते ।

ततो भूय इव ते समो य उ विद्यायां रता ’ ॥ १ ॥

‘या म्याघं विपूचिकोभा यूकं च रशत

इयेन पतत्रिणं सिद्ध सेम पात्वंहस ॥

इत्यनयोराप्यांनिगृदनुष्टुपुष्णिहोरभ्यवस्थिते विच्छेदविरती दृश्येते । ततो नु रल्ल विहायते सर्वत्रय छन्दसिद्धौ विच्छेदविरत्यपेक्षा नास्तीति ।

अथ पुन —

‘क्षप्रस्य योनिरसि, क्षप्रस्य नाभिरसि मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसी ’ इत्यत्र विरा द गायत्रीत्वमस्तीकृत्य द्विपदां विराजमभ्युपगच्छन्ति तत रल्ल सर्वत्रय छन्दसिद्धौ विच्छेदापेक्षा सन्त्ये—

अथानुष्टुभ सर्वच्छन्दस्त्वं प्रतिपादयितुं मैत्रायणीयानामाग्रायते—

अनुष्टुभो वा एतस्या सत्यास्त्रीप्यष्टाक्षराणि पदानि—एक सप्ताक्षरम् । यत्सप्ता क्षरम् तस्य चत्वार्यक्षराणि एकस्मिन् पदे उपयन्ति त्रीण्येकस्मिन् । यत्र चत्वार्यु पयन्ति सा जगती । यत्र त्रीणि स त्रिष्टुप् । यदष्टाक्षरं तेन गायत्री । यदनुष्टुप्—तेनानुष्टुप् । सर्वैरेवाम्य छन्दोभिर्भुत भवति । छन्द प्रतिष्ठानो र्ध यज्ञ छन्द मु वा वास्यै तद्यज्ञं प्रतिष्ठापयाम

८ । ८ । ८ । ७

८ । ८ । ८ ।

१ ३ । ४

८ । ११ । १२

इत्येषमात्रक्षणेन गायत्र्यादीनां पादभ्यवस्थानिर्भरत्वसमाख्यानात् सर्वत्र छन्दसिद्धौ विरतेरप्यपेक्षाऽस्तीत्युपगम्यते । तदित्यमसमग्रसमेतत् । यस्तु ब्रूयात् । नास्त्य सामग्रस्यम् । समयथाप्युपपत्ते । इद तावद् ब्रूम । अस्त्येष सर्वत्र नियमेन छान्दसिकविच्छेदविरतिप्रकृतिरिति । सवितुस्त्येसादीं मुमित्रियेसादीं चार्थिकपदानुप छम्भेऽपि छान्दसिकपदस्याक्षरगणनासिद्धस्यापलापायोग्यत्वात् । यत्र त्वक्षरगणना न समाप्नोति तत्रापि क्षप्रसंभोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेद्—इति कात्यायनोक्तदिष्टा उच्चारणसौकर्यानुकूल्येन व्यूहनाद् गणना द्रष्टव्या । यथा—

रुच नो वेहि प्राङ्गणेपु रुच राजसु धारय ।

रुच वैदयेपु शत्रेपु मयि वेहि रुचारुचम् ॥

इत्यादौ द्विकारेकारस्य त्रिकाराकारस्य वा भविष्यमानवद्भावादथक्षरत्वम् । तथा—

‘पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।
 उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १ ॥
 समानी व आकूति समाना हृदयानि व
 समानमस्तु वो मनो यथा व सुसहासति ॥ २ ॥’

इत्यादौ भावियमित्येवं (वह) इत्येवं च वर्णाभ्युच्चयेनोच्चारणादष्टाक्षरत्वम् तदित्ये
 वैदिकाना व्यवहारे पादपूरणानुरोधेन व्यूहः यवहस्वराणामितरवर्णसमभिव्याहारानु
 कूल्यप्रातिकूल्यतारतम्यसापेक्ष्यमभ्युच्चयेनाविद्यमानवद्भावेन वेति छान्दसी परिभाष
 द्रष्टव्या । इत्थं व्यूहोऽपि सिद्धो वेदपुरुषाणामुच्चारणे, सिद्धान्वाख्यानं च शास्त्रं
 शक्नोति चिरन्तनव्यवहारसिद्धमर्थमपलपितुम् । अत एव पृथ्वीशब्दस्य पृथिवीपृथवी
 रूपाभ्यामुच्चारितस्यापि दृश्यते विधायकं वैयाकरणवचनम् यत्र तु न दृश्यते विधि
 वचनं, सोऽयमन्वाख्यापकदोषो भवति न तु व्यवहर्तृणामाद्यानां स्वतन्त्राचार्याणां ना
 वा चिराद् व्यवहियमाणस्यार्थस्येति दिक् ।

अथान्यथा ब्रूम —

नास्त्येव सर्वत्र नियमेनार्थिकविच्छेदविरतिप्रकृप्तिरिति । अनुष्टुभ सर्वच्छन्दस्तोप
 पदकमैत्रायणीयश्रुतौ यजुर्मन्त्राणामनुक्रमणिकोक्तच्छन्दोव्यवहारे चानपेक्ष्यैवार्थिकं
 पदं छन्द स्वरूपोपपादनात् ॥

तस्मादुपपन्नो वैदिकव्यवहार इति चेत्तत्र । छन्द स्वरूपसिद्धौ सर्वथैवार्थानपेक्षाय
 छन्द साङ्कर्यप्रसक्ते ।—

‘एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या
 यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे ।
 ऋक्सामाभ्या सन्तरन्तो यजुर्भी
 रायस्पोषेण समिषा मदेम
 इमा आप शमु मे सन्तु देवी-
 ओषधे त्रायस्व स्वधिते मेनं हिंसी ॥’

इत्यस्या सप्तत्यक्षराया विराड् रूपाया ब्राह्मीजगत्यामेकादशाक्षरैश्चतुर्भिराभ्याञ्छिष्टुभ
 स्त्रयोदशाक्षराभ्या चासुर्योरनुष्टुभोरपि संभवात् । उपलक्षणमेतत् । द्वादशाक्षराभ्या
 मेकादशाक्षराभ्या च षट्चत्वारिंशदक्षराया विराडार्षीजगतीत्वेऽभ्युपगमे चतुर्विंश
 त्यक्षरावशेषादार्षीगायत्रीत्वसिद्धेः । न च देवतादितश्चेत्याद्यनुशासनादिष्टसिद्धि
 ब्राह्मीजगत्यामार्षीजगतीत्वादिना साङ्कर्यस्येदानीमप्यनिरोधात् । तस्माद् गतिसिद्ध
 मार्थिकं विरतिमत्पदमनुरुद्धैव तत्तच्छन्दोऽवयवभूताना पदाना पदाख्याना व्यवस्थ
 शक्या प्रतिपत्तुमतस्तदवस्थमसामञ्जस्यम् ।

अत्रोच्यते लौकिकच्छन्दसि तावद् गतिस्तन्त्रम् । गतिबलापतिता हि यतिर्गल्यनु
 गमानुरोधादेव पञ्चधा स्वरूपं धत्ते । अयति , यति , विरति , विच्छेद , अवसायश्चेति

तत्र यावता पुनरावृत्ति प्रायेण तत्रैव विरतेदृश्यमानतया तदनुरोधाद् द्विदस्यत्व
 चतुष्पदस्य पदपदस्य वा व्यवस्थाप्यते । अत एव तत्र नियता पादानुरोधिनी छन्द-
 सिद्धि । पादत्व च पुनरावृत्तमानत्वे सति विरतिमत्पदत्वम् । यतिमत्पदस्यावृत्तेर्विर-
 त्यन्तरितया विरतिमत्पदेतरतया च नैतस्य पादत्वमन्युपगच्छन्ति । अधसमविप-
 मावौ तु पादव्यवहारो रजकाय च्छ ददातीत्यादां दानव्यवहारवद् भाक् ।
 पुनरावृत्तमानस्वाभायेऽपि विरतिमत्पदत्वानुवतनासत्त्वोपपत्ते । अतो नास्ति लौकिक-
 कानामनुपपत्ति ।—

अथ वैदिकच्छन्दसि—

अभिध्यां प्राप्त सवनमिन्द्रेणैत्र माप्यन्दिनम् ।

वैश्वदेव्य सरस्वत्या तृतीयमाप्त सवनम् ॥ १ ॥'

इत्येवमनुष्ठापादां गत्यभायेऽपि छन्द सिद्धिदक्षनादक्षरगणनैश्च तत्र न गति । अत
 एव गतिवन्नापतिताया पद्यविधाया अथेरपि नयापेक्षा । दैविकायविज्ञानसापेक्ष हि
 वैदिकानां प्रवृत्तेस्तत्र देवस्वरूपसिद्ध्युपयुक्ताक्षरगणनापेक्षाचित्येऽपि श्रुतिरक्षनोपयुक्ता
 या गतेरनुपयोगात् । तस्मादप्रसक्ते गतियती नाप्यै प्रसक्ते तु वेन निवार्येते । पाद
 व्यवस्था तु यत्ननपेक्षामामपि नूनमपेक्ष्यते ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत इति ।''

इत्यादिभिर्देवेष्वपि पादव्यवस्थाया दृश्यमानत्वात् । तत्र च पादश्छन्दसो भक्ति
 विशेषः, स च स्पृष्टभेदेन संपूर्ण छन्द एव वा द्वितीयस्तृतीयचतुर्थ- पद्यमादिको वा
 यथाविशेषमपेक्ष्यते । तदनुरोधेनैव गायत्र्यादिना एकपदी द्विपदी त्रिपदीत्यादिभिः
 शङ्खमतीककुम्भतीयवमप्यागुरिगादिभेदैधानेकधात्वससाधनात् । तथा च नास्त्येव
 वैदिकानामप्यनुपपत्तिरिति भाव्यम् ॥

इति छन्द पदवाद्

अथ छन्दःपदसहितावादः—

ननु चतुष्पद्या विषमपादान्ते सन्धिकार्याणि दृश्यन्ते, न तथा समपादान्ते, तत्र
 को हेतु । अत्र वदन्ति—पर्यं हि चतुःपात्वसाधन्यात् पशुवद् द्रष्टव्यम् । पशूनां
 हि पादेषु द्वन्द्वं द्वन्द्वं संनिकृष्यते चाग्निमाद् द्वन्द्वात्पथिमं द्वन्द्वम् एषमेव
 पशूनां पादेषु प्रथमं द्वयमुत्तमं च द्वयं पृषक् पृषक् संनियते तस्मात्तत्र तत्र
 संहिताकार्याणि भवन्ति । समपादान्ते तु संनिकृपाभावात् संहिताकार्याणि निवर्तन्ते,
 परः सन्निकर्यं संहिता इति सिद्धान्तात् ।

अथ पुन कश्चित् प्रक्षयतिष्ठते । कश्चाय परः संनिकर्यं । यदि हि स्वारसिकार्यं
 मात्राकालाधिककालव्यवस्थामावः संहितेतीष्यते तर्हि नूनमिहापि विषमपादान्ते
 संहिताकार्याणि निवर्तेरन् ननु प्रातिशास्त्र्यपञ्चमाप्यायस्य प्रथमसूत्रे—“समासोऽव

ग्रहो ह्रस्वसमकाल” —इत्यनुशासनात् तदनुरोधेनैवासमस्तपदयोरध्यर्धमात्राकालस्य, यतौ द्विमात्राकालस्य, विरतौ तु सार्धद्विमात्राकालस्य, व्यवच्छेदकत्वस्वीकारापत्त्या सहिताया दूरापास्तत्वात् । अत्रोच्यते—नेदमवग्रहे तावटेकमात्राकालव्यवधानं नियम्यते । “अवग्रहे तु य कालस्त्वर्धमात्रा विधीयते”—इति याज्ञवल्क्येन तत्रैवार्धमात्राकालव्यवस्थापनात् । तस्मादवग्रहे क्वचिदेकमात्रयापि व्यवच्छेद इत्यत्रैव काल्यायनतात्पर्यं लभ्यते । युक्तश्चायमर्थः । विच्छेदकालस्य न्यूनाधिकताया विवक्षाधीनतया नियमानुपपत्ते अत एव ऋक्प्रातिशाख्ये—“पदप्रकृति सहिता”—इत्याख्यायते । संहिताया पदं प्रकृति, पदस्य वा संहिता प्रकृतिरित्युभयथा सूत्रं व्याचक्षते । अर्थे क्वचित्कृतसमया संहितावर्णा पदमिति पदे वर्णस्थित्या संहितास्वरूपं प्रतिपत्तुं युक्तम् । तत्र हि व्यञ्जनयो स्वरान्तरितयो स्वरानन्तरितयोर्वा विच्छेदकालो नैकवा भवति । अत एव चावग्रहे समस्तपदे यत्यादौ च नैकरूपो विच्छेदकाल क्रमागत शक्यो नियन्तुम् । विवक्षावशाद्गर्णमैत्रीवशाच्च तारतम्यसंभवात् । यत्तु—

‘स्वरान्तरितयोर्मध्यवर्ती व्यञ्जनयो स्वर ।

विच्छेदकालो मात्रा वा द्वे मात्रे तिस्र एव वा ॥ १ ॥

विच्छिद्येते व्यञ्जनेन व्यञ्जानान्तरितौ स्वरौ ।

व्यञ्जनस्वरयो कालो विच्छेदस्य न विद्यते ॥ २ ॥

संयुक्तयोर्व्यञ्जनयोर्मात्रापादोऽन्तर भवेत् ।

मात्रापादार्धविच्छेदे गुणसाङ्कर्यसंभव ॥ ३ ॥

समस्तपदयोर्मध्ये विच्छेदस्त्वर्धमात्रक ।

पादोनमात्राविच्छेद पदयोरसमस्तयो ॥ ४ ॥

एकक्रियान्वये वाक्यखण्डाना मात्रयान्तरम् ।

सैकद्वित्रिचतु पादा मात्रा सापेक्षवाक्ययो ॥ ५ ॥

त्रिमात्रा वा चतुर्मात्रा सूक्तपूर्तौ विधीयते ।

अधिकारे प्रकरणे ततोऽप्यधिकमिष्यते ॥ ६ ॥

श्लोकेऽर्धमात्रा तु यतौ विरतौ मात्रयान्तरम् ।

विच्छेदे त्वत्र मात्रे द्वे अवसाये ततोऽधिकम् ॥ ७ ॥’

इत्येव केचन व्यवच्छेदनियमा प्रदर्शयन्ते तदपि औचित्यमात्रसापेक्ष व्यवस्थानमात्रम् । वर्णमैत्रीवशाद्विवक्षावशाच्च क्वचित्तदतिरेकदर्शनात् । यथा—

जायन्ते नव सौ तथापि च नव भ्यांभिस्म्यसा सङ्गमे

षट् संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वृच्छसि ।

चत्वार्यन्यवच सु कस्य विवुधा शब्दस्य रूपाणि त-

जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं पाण्मासिकोऽत्रावधि ॥ १ ॥

इत्यत्राद्यपादयतौ अर्धमात्रया द्वितीयपादयतौ पादोनमात्रया तृतीयपादयतावेकमात्रया वा व्यवच्छेदोऽवभासते । तृतीयपादान्ते त्वर्द्धमात्रयैव नैकमात्रयेति नाविदितं

भाष्यकारानाम् । नन्वेव तर्हि विषमपादान्ते रामपादात्तेऽपि या यथापिबद्धं षचिद्
सचिक्कायाणि प्रयत्तैरन् षचिद्वा नियतैरभिलम्बयस्थया षपम्य म्यादिति चेत् ।
द्विविधा सहिता भवति—प्राकृता गष्टता च । या स्वाछन्त्येन प्रष्टुतिमनुयतमाना
स्वारसिद्धी सा प्राकृता स्वतन्त्रा चाभ्यायते । यथा दृष्यानयेत्येकाराकारयो । या तु
स्थलविशेषे वाचनिष्ठी सा संस्कृता प्रष्टुता चाभ्यायते । सा हि नियमन प्रष्टुतीतत्यादेय
न कस्यचिद्विषयस्याऽन्यथा भवति । यथा विषमपादान्तं संहिता । सा हि यद्यपि
कथिद्विलम्बेन षणानुधारयेत् तथापि न निवसते प्रष्टुतात्वात् । यथा रामयित्यत्र
पुमाग तदितरभागात् पृथक्कृत्य यदि विलम्बेनापि कथिदुधारयेत् तथापि सा
पदप्रकृति सहिता न नियतते प्रष्टुतात्वात् । इय रामपादात्ते नाभ्युपगम्यते
तस्माददोष ।

अन्येऽपि बद्धन्ति मियते हीय सहिता षणाक्षरपदपादपदादिषु प्रत्यय प्रत्ययै
रूपभेदेन । षर्णसंहिता हि षलतारसम्येन षर्णगुणादिषु परषर्णं सञ्चारयति । अक्षर
सहिता तु किञ्चिद्वर्णं किञ्चिदक्षराङ्गत्वेनाभक्षयति । तथा पदसहिता षणानन्योन्य
सन्निधापयति । अरण्यपदसहितानिर्गृतिस्त्वमप्रष्टुतात्वेनोच्यते । उक्ताभ्यते संहिता
विशेषधमा षर्णसमीक्षायां सहितोपनिपरप्रकरणे । तत्रैव पदसहिता षणानां विलम्बे
नोधारणं तु सहते सचिक्कायप्रतिपत्तां तु षर्णसंहिता सञ्चरम् । नैपाल्यन्त षर्णसाभिष्यम
पेक्षते राषवेणेत्यादी पष्मात्राविलम्बेऽपि रेफसंहितानिय धनणत्वकायदक्षनात् । तथा
षेयं सम्बिक्कायप्रयोजिका सहिता यावन्तं कालं सहते तावत्कालानतिपातेनैव
विषमपादान्ते विधाम कृतम्य इत्यादिश्यते । अधिकं तु तत रामपादात्ते इत्यतो
न तत्र सचिक्कायाणि प्रवर्तन्ते । परे स्वाहु —अतिविलम्बेनोधारणेऽपि विषमपादान्ते
सचिक्कायाणि भवन्ति । अनतिविलम्बेनोधारणेऽपि समपादात्ते न भवन्ति ।
राषवेणेत्यादी पष्मात्राविलम्बेऽपि सचिधरनुयतत पुनर्ननु रगुनायादायतिसानिध्येऽपि
निवसते । तस्मात्तदुक्तं युक्तम् । पस्तुतस्तु—

संहितैरूपदे नित्या नित्या भातूपसगयो ।

नित्या समासे षाप्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥

इति यथा बैमाकरणा भातूपसगादौ नित्यत्वं वाचनिर्षं कळषलादनुजानन्ति
तथैव खलु विषमपादान्ते संहिताया नित्यत्वं समपादात्ते तु संहिताया अविवक्षितत्वं
फलानुरोधेनैव छान्दसिका अनुजानन्ति । तस्माच्छान्दसिकसमयसिद्ध एवामयर्थं
इत्यस्मत्तिचिन्तया ॥

इति छन्द पदसहितायाद्-

यतिदोषवाद ।

ननु विभक्तिगतानां पदानां विभक्ते प्राक् क्रियमाणया यतेदुष्टत्वमन्वाह्यायते
समावकल्पते दुष्टत्वहेत्वछाभाद् । तत्तच्छन्दोद्भूते नियतस्थानेष्वेव हि यतिमन्याचक्षते

छान्दसिका । स्थाननियमश्च वर्णमात्रान्यतरनिबन्धनो न तु विभक्तिपौर्वापर्यनिबन्धन-
सम्भवति । विभक्त्यादीना वैयाकरणपदार्थत्वेन छन्दःशरीरे तदप्रवेशेन च छन्द-
स्वरूपसिद्धौ तदनपेक्षणात् । ऊनविंशत्यक्षरपादे शार्दूलविक्रीडितद्वादशाक्षरस्य यति-
मत्त्वमन्वाख्यायते । तदिदं यदि त्रयोदशाक्षरे कृतं स्यात्तर्हि युक्तो वक्तुं दोषः ।
द्वादशाक्षरे तु कृतया यत्या छन्दस्वरूपसंपादने विभक्तिपूर्वत्वमप्रयोजकमप्रति-
बन्धकं चेति । न च व्याकरणानुसारेणाप्ययं दोषः संभवति । तत्र विभक्तेः प्राग्
यतिकरणप्रतिषेधाननुशासनात् । नापि व्युत्पत्तिशास्त्रानुमतोऽयं दोषः । तत्र
पदयोः स्वप्रयोज्यपदार्थोपस्थित्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबोधे यद्यप्याकाङ्क्षायोग्यतेत्या-
दिवदासते कारणत्वमन्वाख्यायते, यतिश्चासत्तिप्रतिबन्धिनी, तथापि तावता
शाब्दबोधप्रतिबन्ध स्यान्न छन्दसः स्वरूपहानिः । तत्र यतेरिष्टत्वात् । अथवा नेयं
यतिरासत्तिविरोधिनी । एतावद्विलम्बेऽप्यर्थावबोधप्रतिबाधादर्शनात् । इतरथा कुत्रापि
यतिमता वृत्तेनार्थावगतिर्न स्यादासत्तिप्रतिबन्धात् । अत एव परमसन्निकर्षात्मकस-
हितानिबन्धनं सन्धिकार्यमपि न विरुद्ध्यते । तस्मादस्त्येव नामविभक्त्यात्मकयो
पदयोर्यत्यवरुद्धयोरप्यासत्तिरर्थबोधोपयोगिनीति न व्युत्पत्तिशास्त्रविरोधः । अथाप्रयु-
क्तिदोषदुष्टत्वं स्यादिति चेत्तदपि न ।

‘यस्मात् क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्या महानस्य गर्भ-
ऽहङ्कारोऽभूत् खकशिखिजलोर्व्यस्तत संहृतेश्च ।
ब्रह्माण्डं यज्जठरगमहीपृष्ठनिष्ठाद् विरञ्चे-
र्विश्वं शश्वज्जयति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥ १ ॥’

इत्यादिष्वभियुक्तकर्तृकप्रयुक्तिविषयतादर्शनात् । तस्माद्विभक्तिकृतपदे यतिप्रतिषेधो
निर्मूल इति चेदत्रोच्यते ।—

इह हि छन्दोवृत्तजाते मात्रावर्णान्यतरनियतस्थाने यति कर्तव्या इत्येको विधिः ।
सा च यतिर्नामविभक्तिमध्यवर्तिनी यथा स्यात्तथा विभक्तिकृतपदं न प्रयोज्यमित्यपरो
विधिः । तत्र छन्दस्वरूपं स्वाभिव्यञ्जकवर्णपरम्परामात्रसापेक्षं यद्यपि तत्तद्वर्णसमष्टेरर्थं
नापेक्षत इति पूर्वैव विधिना छन्दसिद्धिः कृतार्था भवति तथापि सार्थकपदवि-
न्यासेन छन्दस्वरूपं सम्पिपादयिषून् प्रत्ययमपरो विधिरुपतिष्ठेत् यत्यवरुद्धं विभक्ति-
कृतपदं न प्रयोज्यमिति । अयं भावः । पदं द्विविधं यतिकृतमर्थकृतं च । तदुभयवि-
धमेवानवच्छिन्नवर्णपरम्परासापेक्षमित्यवश्यं यतियोग्यस्थाने विभक्तिकृतपदप्रयोगे
विप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

अर्थानुरोधिनी हि पदयतिर्विभक्त्यन्ते स्थानं लभत इत्यवश्यं विभक्तेः प्रागनवच्छे-
दमपेक्षते । अथ छन्दोऽनुरोधिनी पदयतिस्तत्र विभक्तेः प्रागेव स्थानं लभत इत्यवश्यं
विभक्तिविभक्तिमतोरनवच्छेदं प्रतिषेधति । तत्रेदं द्वैधमिव स्यात्—अर्थगतिमनपे-
क्षमाणो हि प्रयोजयिता छन्दस्वरूपमात्रदिदर्शयिषया प्रवर्तमानोऽवश्यं छान्दसयति

प्राधान्याद् विभक्तेः प्रागेव छन्दोनियताक्षरे यतिमासादयेदित्यर्थमपेक्षमाणस्य श्रोत्रमनोरञ्जनं स्यात् ॥ १ ॥

अथार्यबुबोधमिपयैव प्रवर्तमानस्तु नूनमपानुरोपेनैव छन्दोवृत्त प्रयोज्यप्रार्थिक यतिप्राधान्याद् विभक्त्यन्ते यतिमासादयेदिति छन्दोयाधारम्यमपेक्षमाणस्य श्रोत्रमनोरञ्जनं स्यात् ॥ २ ॥ सेयमनवच्छ्रुतिः । अतः स्थाने कृत विभक्तिकृतपदे यतिप्रतिषेधं धात्वमिति दिक् ॥

इति यतिदोषवादः ।

अथ पञ्चाङ्गतावादः—

ननु यदि सर्वस्यैवार्यजातस्यैकान्ततदछन्दोपदत्व स्वीक्रियते तर्हि नूनमिदं छन्दोऽपि छन्दोवद् स्यात् स तर्हि पद्यच्छन्दोवेदः किमिति पद्याह एयोष्यते न च्छन्दसा पदञ्च प्रतिषिधीयते । अथ यदि नेद छन्दश्छन्दोपदमिति मन्यसे तर्हि छन्दससर्वाङ्गुगतस्यप्रविज्ञाहानिरिति चेत्सत्यम् । यद्येदं ब्रह्मणो व्यापकत्व मन्यन्ते तयेदं द्रष्टव्यम् । यदि नामास्य ब्रह्मणो ब्रह्मप्राप्तित्वमाख्यायते तर्हि द्वैतं भवति । अद्वितीयं तु ब्रह्मेत्याचक्षते ब्रह्मविद् । यदि तु ब्रह्मप्राप्तित्वं नास्तीत्यमिमन्यते तर्हि तस्य व्यापकत्वप्रतिज्ञाहानि प्रसज्यते । अथ यद्यनवस्यादोषात् सेजःशब्दप्रमाणादिवदस्य ब्रह्मणः स्वरूपेणावभासमानस्य नेतरापेक्षेत्युच्यते तर्हि तुल्यं छन्दोवेदेऽपि । स्वरूपेणैव छन्दसां छन्दोपदत्वादितरच्छन्दोऽनपेक्षणात् । परे त्वाहुः—भवति नूनं गल्पपारिच्छित्तिनामं छन्दसां छन्दोऽल्पपारिच्छित्तेऽछन्दोऽल्पिच्छन्दस्त्वत् । सा चाल्पपारिच्छितिः प्रत्ययो भवति । यया परिच्छिन्नानामनेकेषामायतनसाम्येन प्रवर्तनं दृश्यते । आयतनमेव तस्मादीयेतरायतनसाम्यापेक्षया अल्पपारिच्छित्तिरित्युच्यते । अवश्यं हि सर्वस्याप्येतस्य वस्तुजातस्य स्वरूपसंपादनाद्यन्योद्देशेन प्रवर्तमानस्य कश्चिदप्या भवति । तेनाल्पना प्रक्रममाणस्य सौकर्यं सौन्दर्यं चानुभूयते । स्वमागात् प्रव्यवमानस्य च तस्य क्लिष्टत्वं कुरूपत्वं च जायते । तस्मादयमल्पयोगश्छन्दसां छन्दः । नन्वेवं तर्हि पद्यच्छन्दोवेदस्य पञ्चरङ्गैर्भवेदित्यमिति चेत्सत्यम् । अस्ति पदब्रह्मो वेदत्वात् । वेदस्य पदज्ञत्वनियमात् । स्वल्पविषयत्वान्तु नाममध्ययोगपार्यक्येनेह निरूपित इति द्रष्टव्यम् ॥

इति छन्दोवेदपञ्चाङ्गतावादः ।

अथ छन्दोविज्ञानसार्थकतावादः ।

इदं तादृच्छन्दोविज्ञानशास्त्रमनारम्भणीयमनर्थकत्वात् । अतुरर्थं हि शास्त्रमारम्यते—अविज्ञातार्थज्ञापनार्थं हेयार्थनिरसनार्थं सामर्थ्यविशेषोद्रेकार्थमितरवेदोपकारार्थं चेति । तत्रेव छन्दोविज्ञानशास्त्रं नैयामन्यसमं क्रमप्यर्थं संसाधयितुमीष्टे—

(१) कस्तावच्छन्दसामविज्ञातोऽर्थं शास्त्रेण विज्ञाप्य । स्वरूपं वा नामधेयं वा प्रयोगनियमो वा छन्दोविज्ञानमात्रेणाभ्युदययोगो वा । नाद्यः । ऋद्धन्नादिपाठाद् वैदिकानां काव्यादिपाठाद् लौकिकानां यावत्प्रयुक्तच्छन्दसा स्वरूपस्य प्रतिपत्तिसौलभ्यात्, प्रयुक्तातिरिक्तच्छन्दसां तु वैदिकानामनभिधानमेव लौकिकानां पुन साकल्येन विज्ञानस्येहाप्यसंभवोऽनन्तत्वात् “शेषं प्रचितं ।” “अत्रानुक्तं गाथा” इति सूत्राभ्यां पिङ्गलेन विशेषतः सर्वच्छन्दस्वरूपनिर्वचनाशक्यत्वप्रतिबोधनात्,

“कश्छन्दसा योगमावेद धीरः को धिष्यति प्रति वानं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य निचिकाय कस्वित् ॥” (१०।१०।११४।९।)

इति मन्त्रयता भगवता वेदपुरुषेणापि सर्वात्मना छन्दोयोगविज्ञानस्याशक्यत्वप्रतिबोधनात् ॥ १ ॥ न द्वितीयः—नामविशेषेण छन्दस्वरूपे विशेषानाधानादिच्छानुरोधितया तादृशतुच्छफलार्थमेतावतो महत् शास्त्रौघस्यारम्भानावश्यकत्वात् ॥ २ ॥ न तृतीयः—अमुष्मिन्नवकाशे स्रग्धरैव प्रयोक्तव्या न शार्दूलविक्रीडितं मन्दाक्रान्ता वेल्लेवं विध्यभावात्, तत्तच्छन्दः प्रयुक्तावद्यापि लोके कामचाराच्च ॥ ३ ॥ न तुरीयः—छन्दोविज्ञानमात्रेणादृष्टाभ्युदयकल्पनाया निर्वाजत्वात् । तस्मान्नाविज्ञातार्थज्ञापनार्थं छन्दोविज्ञानशास्त्रमारम्भणीयं भवति ।—

(२) अथ न हेयार्थनिरसनयापीदं शास्त्रमुपयुज्यते । गौ शब्दः प्रयोक्तव्यः साधुत्वान्न गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽसाधुत्वादिति हि यथा व्याकरणशास्त्रेण साधुशब्दान्वाख्यानेनासाधुशब्दानां हेयत्वं विधीयते न तथानेन छन्दशास्त्रेण छन्दसा साधुत्वासाधुत्वाभ्यामुपादेयहेयव्यवस्था क्रियते प्रस्तारसिद्धस्वरूपातिरिक्तस्य हेयस्याप्रसिद्धे । ट ण ठं डु ढे न यत्र छन्दः सिद्धिस्तत्र प्रमादतोऽप्येकडकाराधिक्ये टणठं डाढेनापि छन्दोऽन्तरसिद्धिः सभवत्येव, न च तत्र शास्त्रविरोधं पश्याम । तस्माच्छन्दः सिद्धौ हेयोपादेयव्यवस्थाराहित्यादनर्थकमिदं छन्दः शास्त्रम् ॥

(३) अथ न छन्दः शास्त्रमध्येतुस्तदध्ययनेन कश्चन सामर्थ्यसमुद्रेको दृष्टः । हेयनिरसनपुरःसरमुपादेयमुपाददानो हि व्यवहारकुशलः साधीयसाभ्युदयेन युज्येत, वियुज्येत चानिष्टकरेणेति तत्रास्य सामर्थ्यमुद्भूतमिव विज्ञातं स्यात् । न चेह तथा छन्दः शास्त्रे हेयोपादेयव्यवस्था पश्यामस्ततो नैतदध्ययनेन कथंचित्कुत्रचिदर्थं सामर्थ्यातिरेकमनुभावयाम ॥—

(४) अथ नेतरवेदोपकारकत्वमप्यस्य शास्त्रस्य सभवति । यथा हि—नाद्यवेदोपकारको नृत्यवेदः, नृत्यवेदोपकारको वाद्यवेदः, वाद्यवेदोपकारकश्च गेयवेदः । यथा वा वाग्वेदाङ्गवेदक्रियावेदाः सर्ववेदोपकारका इत्यन्ते ।—न च तथेह कचिद्वेदं पश्यामो योऽन्तरेण छन्दोविज्ञानमपर्याप्तं स्यात् ॥

ननु चास्ति यत्रवेदो योऽन्तरेण छन्दोविज्ञानमपर्याप्तं स्यात्, तथाहि—गवामयने पूर्वस्मिन् पक्षणि एकचत्वारिंशदधिकशतसख्याकेषु चतुर्विंशाभिद्भुविकस्वरसामाभिधा-

नेष्वहःसु ब्रह्मसाभोमिबर्तस्यैकत्वेऽपि प्रगाथा प्रस्यह भेदेन प्रयुज्यन्ते । तत्र के ते स्तोत्रीयाः प्रगाथा इत्याकाङ्क्षायाम् “पञ्चसु मा सु वाहता प्रगाथा आप्यन्ते । तेष्वाम्नेषु छन्दसी संयुज्यैतव्यम् । चतुरस्रैरेव छन्दोभिरेतव्यम् । तदाहुरनवहृत्तानि वा एतानि छन्दांसि माभ्यन्दिने, वृहत्या चैव त्रिष्टुभा वैतव्यम्” — इत्येष ताण्ड्यधृतौ दाशतमीसमाध्रातेनाष्टविंशतिशतप्रमितप्रगाथतृचसमुदायेन तावदहःसु प्रगाथसामे त वतिरिक्तेषु त्रयोदशस्यहःसु प्रगाथसामार्थं त्रय पक्षा विधीयन्ते । ते चैते प्रगाथा न भान्तरेण शास्त्रमभ्यवसितु शक्या — नापि वा समन्तरेण प्रगाथप्रयोग ण्योतिष्ठेम पर्योगोति एवमितरत्राऽप्येकान्ततश्छन्दोविज्ञानमपेक्ष्यते प्रतियहम् । अत एव च यो ह वा अविदित्वा र्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽभ्यापयति वा स्याणु वच्छति गते वा पास्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विधात् इति श्रूयते

‘मन्त्राणां दैवत छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणान् ऋषीन् ।

कृतद्वितादीयाश्चात्वा यजन्तो यागकण्टका ॥ १ ॥

अविदित्वा ऋषिच्छन्दोदैवत योगमेव च ।

योभ्यापयेच्चपेद्वापि पापीयान् घायते तु स ॥ २ ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।

अविदित्वा प्रयुजानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥ ३ ॥

इति स्मर्यते च । भगवान् कात्यायनोऽप्याह — छन्दांसि गायत्र्यादीनि एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते षपति जुहोति यजति याजयते तस्य ब्रह्म निर्वायं यातयाम भवति अथान्तरा श्रगर्तं वापयते स्वाणु वच्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति अथ विद्वैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत् — अथ योऽर्षवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति षपित्वा हुत्वेष्टा तस्फलेन युज्यते इति ॥ तस्मात् सन्त्येव भूयसि छन्दःशास्त्रस्य प्रयोजनानि तद्विज्ञानमन्तरेण चार्यं महत्वेदो निर्वायं यातयामो भवति तस्मादस्ति महत्वेदोपकारकत्वं छन्दःशास्त्रस्य —

यदपि दृष्टान्तमुद्रया नाज्यनृत्नवायगेयवेदानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववेदोपकारकत्वमाख्यायते तावतापि छन्दोवेदस्यैव सर्वोपकारकत्वमाख्यातं भवति गेयवेदस्य छन्दोवेदानतिरिक्तत्वात् । तस्मादस्ति वायादिवेदोपकारकत्वं छन्दःशास्त्रस्य ॥ —

अथ किं बहुना येस शिल्पविद्या लोकनितान्तफलोपधायकतया प्रतिपद्यते सैषानूनमर्षच्छन्दोविधोपजीव्या भवति अर्षच्छन्दोविद्यानतिरिक्तैव वा । शिल्प छन्द इति श्रुतेः । सर्वे वेद सचराचरं जगन्मण्डलं दृश्यते विश्वकर्मण शिल्पम् । तथा प्राणिञ्जासैरपि क्रियमाणं सत्तत्कर्म दृश्यते शिल्पमेवानुष्ठम्भितम् । सर्वे च विद्यानिबन्धा रचनाभैत्रिभ्यात्मकेन केनापि शिल्पेनैवानुगता भवन्ति । तस्माच्छिल्पविद्यात्मनाप्यस्त्येव सर्ववेदोपकारकत्वं छन्दःशास्त्रस्य ॥ १ ॥

यदप्युक्तं नास्य छन्दःशास्त्रस्य विज्ञानृषु सामर्थ्यविशेषोद्रेकादिकलोपधायकत्वम-
स्तीति तदप्यत एव प्रत्याख्यातं भवति “अविदित्वा योऽधीते तस्य ब्रह्म निर्वार्यं स
पापीयान् भवति अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य ब्रह्म वीर्यवत् स जपित्वा हुत्वेष्ट्वा
तत्फलेन युज्यते” —इत्येवमाचक्षणेन भगवता काल्यायनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां छन्दो-
विज्ञाने एव यज्ञवेदसाध्ययावत्फलोपधायकत्वप्रतिपादनात् । श्रूयते चाभ्युदयसमर्प-
कत्वं छन्दोविज्ञानस्य । तथाहि—“तस्योष्णिग् लोमानि, त्वग् गायत्री, त्रिष्टुप्मासम्,
अनुष्टुप् स्नावाभि, अस्थि जगती, पङ्क्तिर्मञ्जा, प्राणा वृहती, स छन्दोभिश्छन्न । यच्छ-
न्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दासीत्याचक्षते ।” इत्याख्याय “छादयन्ति ह वा एनं छन्दासि
पापात्कर्मणो यस्या कस्याचिदिशि कामयते” इत्यारण्यके समाप्रायते तस्मात् पुरुषस्य
पापसबन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यत इत्यस्ति प्रयोजनं छन्दः शास्त्रस्य ॥

तथा तैत्तिरीया अप्यामनन्ति—“प्रजापतिरग्निं चिनुते स क्षुरयाविर्भूत्वा तिष्ठन् तं
देवा विभ्यतोपायन् ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छन्दसा छन्दस्त्वम्”—
इति । तस्माच्चीयमानाग्निसन्तापस्य छादकत्वाच्छन्दस्त्वमित्यस्ति प्रयोजनं छन्द-
शास्त्रस्य । तथा छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते—“देवा वै मृत्योर्विभ्युस्त्रयीं विद्या प्रावि-
शन् ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन् यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसा छन्दस्त्वम्”—इति
तस्मादपमृत्युं वारयतीति छन्द इत्युच्यते । ततोऽस्ति प्रयोजनं छन्दः शास्त्रस्य ।
अथान्यो मन्त्रवर्ण श्रूयते “गायत्रेण च्छन्दसा त्वा छादयामि त्रैष्टुभेन च्छन्दसा त्वा
छादयामि जागतेन च्छन्दसा त्वा छादयामि” इति ततश्छन्दसामेषा रक्षानुकूलसव-
रणसाधनत्वादस्ति प्रयोजनं छन्दः शास्त्रस्य ॥ २ ॥

अथ पुरा असुरैः पराभूता सुरा यदेभिर्गायत्रादिभिः स्वमात्मानं प्रच्छाद्य पुन-
स्तान् जिग्युस्तच्छन्दसा छन्दस्त्वमिति वृद्धपराशराद्युक्तेश्छन्दः सवृतशरीरस्य शत्रुपरि-
भावकत्वं विजयशालित्वं च सखिद्धं भवतीत्यस्ति प्रयोजनं छन्दः शास्त्रस्य । स्पर्श्यते
चायमर्थो भगवता काल्यायनेनापि सर्वानुक्रमणीसूत्रे—“अर्थेप्सव ऋषयो देवताश्छ-
न्दोभिरुपाधावन्”—इति । अन्नपुत्रादिमोक्षान्तं फलमात्माधीनं कर्तुमिच्छन्तो मधु’
च्छन्दःप्रभृतय संवननान्ता ऋषयो देवता सूक्तहविर्भागिभश्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिरुपा-
यभूतैस्तद्युक्तमन्त्रैर्वा ‘अर्थस्य प्राप्तावयमेवोपाय इति दृढसकल्पा. श्रद्धयागच्छन्ति-
हि तदर्थमाह षड्गुरुशिष्योऽपि । अन्यच्चायमाह—

‘ऋषिनामार्षगोत्रज्ञ ऋषे. सस्थानतामियात् ।

एकैकस्य ऋषेर्ज्ञानात् सहस्राब्दा स्थितिर्भवेत् ॥ १ ॥

छन्दसा चैव सालोक्यं छन्दोज्ञानादवाप्नुयात् ॥ २ ॥

तस्यास्तस्या देवतायास्तद्भावं प्रतिपद्यते ।

या या विजानाति नरो देवतामिति निर्णय ॥ ३ ॥

ऋष्यादिविज्ञानफलमनुभूय सुपूजितः ।

स्वाध्यायस्य फलं पश्चाच्छ्रुत्या दत्तं प्रपद्यते ॥ ४ ॥ इति ।

तस्मादभपुत्रादिमोक्षान्तफलसाधनत्वात्सिद्धिं प्रयोजनं छन्दशास्त्रस्य ।

अथ यदुक्तं छन्दसिद्धौ हेयोपादेयव्यवस्थाराहित्यादनपक्षमिदं छन्दशास्त्रमिति तदप्यत एव नावकल्पते । सर्वं हि विधिव्याक्यसावधारणमिति न सावधारणमितरनिश्चितमन्तरादृष्टम् । यत्तद्येदं छन्दोविधायकं शास्त्रमसौ नूनमितरवारणेणानेन भवितव्यमिति सिद्धं हेयोपादेयव्यवस्थाप्रयोजकस्य छन्दशास्त्रस्य । सा च हेयोपादेयव्यवस्था त्रेधा ।—विज्ञातव्यान्वेषे छन्दासि न तु न विज्ञातव्यान्वेषीति—विज्ञातव्यं च जपहोमयज्ञादिषु प्रवर्तते न त्वविज्ञातापीति भाषामावातिरेकप्रधाना सैका ॥ १ ॥ अथ 'अनुष्टुभा भजति बृहत्या गायति गायत्र्या स्तौतीति' भूयते तत्रानुष्टुभेयं यजेत न बृहत्या न गायत्र्या तथा बृहत्यायैव गायेत नान्यथा एव गायत्र्यैव स्तुवीत नान्यथेत्येष विजातीयभावद्वारातिरेकप्रधाना द्वितीया ॥ २ ॥ अथ— पादस्यानुष्टुप् षष्ठम्' न प्रथमात् स्त्री ।" 'द्वितीयचतुर्थयोरथेति' सूत्रेभ्यो 'बन्धेषु तथा' खरा अदमाभ्या र्द्धम् ।" अत्रानुष्टुभं षष्ठो जिति' सूत्रेभ्य आयासु विधिनियेषप्रधाना तृतीया ॥ ३ ॥ यदि भेदो शास्त्रे न स्यादत्रस्य तत्तर्हि तेष्वेतेषु कामचारस्यादनपक्षं प्रपद्येत । ततो नु सङ्ग हेयान् हापयितुमुपादेयान् संधारयितुमुपदिशन्ति स्म ते कारुणिका भगवन्त आशाया ॥—॥ ३ ॥

(१) अथ यदुक्तं नाविज्ञातायज्ञापनायमिदं शास्त्रमारन्वव्यमिति एतदप्यत एव प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् । अन्तरेण शास्त्रारम्भसम्भवाच्छन्दस्वरूपावगमस्यैकान्तमुपयुक्तस्य ॥ 'अनुष्टुभा भजति बृहत्या गायति गायत्र्या स्तौतीति' भूयते । तत्र न ज्ञायते कानुष्टुप् का बृहती का गायत्रीति । अज्ञात्वा प्रवर्तमानं च पापीमान् स्यात् । यत्रापि सतो बृहती महाबृहती महासतो बृहतीत्याऽऽश्रमायन्ते तत्रैतां स्वावच्छान्दसिको बृहतीषिकारान् प्रतिपद्येत । छान्दसिकस्तु पादविशेषव्यवस्थया पद्विधिकारः सतो बृहती त्रिष्टुब्धिकारो महाबृहती, खगतीषिकारो महासतो बृहती इत्येवमप्यवस्यति । तथा च साधु बन्धे प्रवर्तते । अन्यथा प्रवर्तमानस्यैतानि छन्दासि यातयानानि स्युरित्यवश्यमेवा स्वरूपज्ञानायोपयुज्यते छन्दशास्त्रारम्भः ॥ १ ॥

यदपि तैत्तिरीयका आमनीति— तथासाह वै सूत्रप्रामाण्यं—एव छन्दासि । तेष्वसावादिष्यो बृहतीरभ्युद । सतो बृहतीषु स्तुयते सतो बृहत् प्रजया पशुमिरसानीत्येव— इति तत्र प्रजया पशुमिष्याह सन्मार्गवर्तिन पुरुपादधिको भवानीत्याशयेन सतो बृहत्या स्तौतीत्यर्थप्रतिपत्तेरप्यस्यमर्थापेक्षित्वमुपदिश्यते नामधेयस्येति नामधेयावगमार्थमुपयुज्यते छन्दशास्त्रारम्भः ॥ २ ॥

अयाममन्ति— व्यतिपक्षामि स्तुयते—इति । न चान्तरेण छन्दोवेदसूत्रं चक्या व्यतिपक्षा कर्तुमित्युपयुज्यते छन्दशास्त्रारम्भः ॥ ३ ॥

भूयांस्यार्थनादा धूयन्ते छन्दोवेदस्येति तत्तदभ्युदयसिद्धास्तुपयुज्यते शास्त्रारम्भः ॥ ४ ॥

इमानि च भूयश्छन्दोऽनुशासनस्य प्रयोजनानि यान्यत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । वहृचाना श्रुतौ तावदान्नायते—“प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दासि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत् । स गायत्रीमेवाग्रये वसुभ्य प्रातः सवनेऽभजत्—त्रिष्टुभमिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने । अथास्य यत् स्वं छन्द आसीद-
नुष्टुप्—त्वं न्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि, यस्य तेऽहं स्व छन्दोऽस्मि या मोदन्तमभ्यु-
दौहीरच्छावाकीयामभीति । तदजानात् स स्वं सोममाहरत् स स्वे सोमेऽग्र मुखम-
भिपर्याहरदनुष्टुभम् । तस्मादनुष्टुवप्रिया मुख्या युज्यते” —इति । तदेतच्छन्दोवेदं
विद्वांसमन्तरेण कोऽन्य शक्नोत्येतदर्थं विज्ञातुमतो दिव्यवेदार्थप्रतिपत्त्यर्थमारम्भणी-
यश्छन्दोवेद ॥ १ ॥

अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराद् यत्रिपदा तेनोष्णिहा गायत्र्यौ यदस्या ए-
कादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिष्टुभ् । यत् त्रयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुप् । न वा एकेना-
क्षरेण छन्दसा वीर्यमवरुन्धे सर्वेषां छन्दसा वीर्यमश्नुते सर्वेषां छन्दसा सायुज्यं स-
रूपता सलोकतामश्नुते । अन्नादोन्नपतिर्भवति अश्नुते प्रजयान्नाद्यं य एव विद्वान्
विराजौ कुरुते—इत्येवं विराजोऽर्थवाद श्रूयते स न पञ्चवीर्यत्वमवगन्तुं शक्नोत्यन्तरेण
छन्दोवेदमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ २ ॥

सर्वैश्छन्दोभिर्यजेदित्याह । “सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवा स्वर्गं लोकमजयन्स्तथैवैतद्य-
जमान सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति । एतानि वाव सर्वाणि छन्दासि गायत्रं
त्रैष्टुभं जागतमन्वन्यानि । एतानि हि यज्ञप्रतिमामिव क्रियन्ते । एतैर्हवा अस्य छन्दो-
भिर्यजत सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद” —इति हि श्रूयते । तत्र किं तावत्सर्वेषां
छन्दसा स्वरूपं कानि वान्यानीति न तत्त्वतः शक्नोत्यवधारयितुमच्छन्दसिको न वा
यष्टुमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ३ ॥

“स एवं विद्वांश्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः सभूय देवता अप्येति य
एवं वेद । यो वै तद्वेद यथा छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः सभूय देवता
अप्येति तत् सुविदितमिति” श्रूयते । तदेतस्य छन्दोमयस्य देवताप्ययो यथा भवति
तथा ज्ञानं हि सुज्ञानमित्यस्माकं सुज्ञानं यथा स्यादित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ४ ॥

“तद्यदाग्नेन्द्रया यजति विजित्या एव सा विराद् त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति त्रयस्त्रिंशद्वै
देवा—अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । तत् प्रथम
उक्थमुखे देवता अक्षरभाजं करोति अक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनुप्रपिबति देवपात्रेणैव
तद्देवतास्तृप्यन्ति” इति श्रूयते तदेवं देवता यद्यक्षरभाजं कल्पन्ते तत्तर्हि नान्तरेणा-
क्षरच्छन्दोविज्ञानमेता विज्ञातुं शक्यन्ते तदेताश्छन्दोभिर्यथा विजानीयामित्यारम्भणीय-
श्छन्दोवेदः ॥ ५ ॥

“घ्नन्तो वा एताभिर्देवा पुरो भिन्दन्त आयन्, यदुपसद स छन्दसः कर्तव्या न
विछन्दसः । यद्विछन्दसं कुर्याद् ग्रीवासु तद्गण्डं दध्यादीश्वरो ग्लानो जनितो ।

तस्मात् सछन्दस एव क्तव्या न विछन्दस"—इत्युपसर्गां सछन्दस्त्वकरणमनुज्ञायते
तदन्तरेण छन्दोवेदमघक्य सछन्दस्त्वकरणमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ६ ॥

‘गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयात् । गायत्रो वै ब्राह्मणः । तेजो वै ब्रह्मवचसं गायत्री ।
तेजसवेन तद्ब्रह्मवर्षसेन समर्द्धयति त्रिष्टुप् राजन्यस्यानुब्रूयात् त्रैष्टुभो वै राजन्य ।
ओजो वा इन्द्रिय धीर्यं त्रिष्टुप् । ओजसवेन तदिन्द्रियेण धीर्येण समर्द्धयति । जगती
बन्धस्यानुब्रूयात् । जागतो वै वैश्य । जागता पशव । पशुमिरेर्धनं तत्समर्द्धयति”—
इति धूमते । तत्र गायत्र्या ब्रह्मवचसं तेजस्त्रिष्टुभा त्विन्द्रिय धीयमोजो जगत्या च
पश्चादस्य पदाद्या छदयन्ते । तदन्तरेण गायत्र्यादिविज्ञानमघक्यमर्षां विज्ञानमित्या
रम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ७ ॥

चतुरस्ररर्वं देवाश्छन्दोभि सयुग्भूत्वा एतां धिममारोहन् यस्यामेत एतर्हि
प्रतिष्ठिता । अग्निगायत्र्या—सखितोष्णिहा—सोमोऽनुष्टुभा—यूहस्पतिवृहत्या—मिश्रा
वरुणा पद्भ्येन्द्रिष्टुभा—विश्वेदवा जगत्या । त एत अभ्यनूच्येते—अग्नेगायत्र्यमवत्
सयुग्वेति । कल्पते ह वा अस्मै योगक्षेम । उत्तरोत्तरिणीमिह धियमधुते अधुते
प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमेता अनुदधता एतामासन्दीमारोहति क्षत्रियः सन्निति”
इति धूमते । तत्र देवताछन्दसो सयुक्त्वाख्यानानुत्तरोत्तरिणीं धियं प्रजामैश्वर्यमाधि
पत्यं चापेक्षमाणानामवश्यमेपां छन्दसां चतुरस्ररत्स्वविज्ञानं प्रोक्षितं भवतीत्यारम्भणी
यश्छन्दोवेद ॥ ८ ॥

यद् गायत्रे अभिगम्यत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतस्तत्, यद्वा जगत्त्रयस्याहितं
पदं य इति द्विदुस्त्रे अमृतत्वमानु । इत्यतर्द्धं तत्तच्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठापयति कल्प
यति देवविशो य एव वेदेति भूमते । तदस्य छन्दःप्रतिष्ठापदं विदित्वा मृतत्वमशुवीर्ये
त्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ९ ॥

त सप्तमिश्छन्दोभि प्रातर्वाच्यन् । तस्मात् सप्तचतुरस्रराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽ
नूच्यन्ते । इति हि तैत्तिरीयका आमनन्ति । मैत्रायणीनामम्बरादिविभावप्यान्नायते ।
‘देवेभ्यं प्रातर्याचम्योऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवा प्रातर्यावाण । छन्दोभ्यो वा एतव
नुवाच आह’—इति । तथा चैतरेयकेऽपि—

दवेभ्यं प्रातर्याचम्योऽनुब्रूहीत्याहाष्वयुं । एते वाच देवा प्रातर्यावाणो यदग्निरपा
अग्निनौ । त एते सप्तमिः सप्तमिश्छन्दोभिरागच्छन्ति । आस्य देवा प्रातर्यावाणो ह्य
गच्छन्ति य एव वेद सप्तामेयानि छन्दांस्यन्वाह सप्तोपस्थानि छन्दांस्यन्वाह सप्ता
धिनानि छन्दांस्यन्वाह—सप्तधा वै वागवदत् । तावद्देवं वागवदत् सर्वस्मै वाच सर्वस्य
ब्राह्मणः परिग्रहीष्ये । तिस्रो देवता अन्वाह । प्रयो वा इमे त्रिभूतो लोकाः । एयामेव
लोकानामभिजिष्ये । तवाहुः—कथमनूच्यं प्रातरनुवाक इति । यथाश्छन्दसमनूच्यं
प्रातरनुवाक । प्रजापतेर्वा एताम्यज्ञानि यच्छन्दांसि । एय उ एव प्रजापतियो यजते ।
इति भूमते । न चैतच्छन्दोविज्ञानमन्तरेणानुषन्तं साधीय संभवतीत्यारम्भणीयश्छ-
न्दोवेद ॥ १० ॥

‘तदाहु स वै होता स्याद्दय एतस्याभृच्चि सर्वाणि छन्दासि प्रजनयेदिति । एषा वाव त्रिरनुक्ता सर्वाणि च्छन्दासि भवति । एषा छन्दसां प्रजाति ।’ इति श्रूयते । तदत-
श्छन्द प्रजननविद्याया होतृत्वमासादयेयमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ ११ ॥

“अग्निर्वै देवानामवमो विष्णु परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता । आग्नावैष्णव पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालं सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति । अग्निर्वै सर्वा देवता विष्णु सर्वा देवता एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ यदग्निश्च विष्णुश्च । तद्यदाग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति । अन्तत एव तद्देवानृध्रुवन्ति । तदाह—यदेकादशकपालं पुरोडाशो द्वावग्नाविष्णू । कैनयोस्तत्र ऋप्ति , का विभक्तिरिति । अष्टाकपाल आग्नेयोऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्द त्रिकपालो वैष्णवस्त्रिर्हाद विष्णुर्व्यक्रमत । सैनयोस्तत्र ऋप्ति सा विभक्तिरि”त्याग्नायते । तत्रैवमेकादशकपाले देवतयो. ऋप्तिविभक्ती कर्तुं पारयेमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १२ ॥

“तेजो वै ब्रह्मवर्चस गायत्री ॥ १ ॥ आयुर्वै उष्णिग् ॥ २ ॥ वाग्वा अनुष्टुप् ॥ ३ ॥ श्रीर्वै यशश्छन्दसा वृहती ॥ ४ ॥ पाङ्को वै यज्ञ ॥ ५ ॥ ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् ॥ ६ ॥ जागता पशव ॥ ७ ॥” इति श्रूयते । तदतस्तत्तच्छन्दोयाज्यामनु-
रुन्धाना यथा तत्तत्कामेषु कृतकृत्या स्युरित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १३ ॥

“ते देवा अब्रुवन्—विराड्याज्यास्तु निष्कैवल्यस्य । या त्रयात्रिंशदक्षरा । त्रय-
त्रिंशद्वै देवा । अष्टौ वसर्व । एकादश रुद्रा । द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ।
देवता अक्षरभाजः करोति । अक्षरमक्षरनेव तद्देवता अनुप्रपिवन्ति देवपात्रेणैव तद्देव-
तास्तृप्यन्ति । यं कामयेत्—अनायतनवान् स्यादिति—अविराजास्य यजेद् गायत्र्या
वा, त्रिष्टुभा वान्येन वा छन्दसा वषट् कुर्यादनायतनवन्तमेवैनं तत्करोति । यं काम-
येत्—आयतनवान् स्यादिति । विराजास्य यजेदायतनवन्तमेवैनं तत्करोति ।”—
इति श्रूयते । तदन्तरेण छन्दोवेदमवाक्यं तु यथाकामं याज्या विशेषोपधानमित्या-
रम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १४ ॥

“यो धाता स वषट्कार , यानुमति सा गायत्री, या एका सा त्रिष्टुप्, या सिनीवाली
सा जगती, या कुहू सानुष्टुप् । एतानि वा व सर्वाणि च्छन्दासि गायत्रं त्रैष्टुभं जागत-
मानुष्टुभमन्वन्यानि । एतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते । एतैर्ह वा अस्य छन्दो-
भिर्यजत सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट भवति । य एवं वेद । य सूर्यं स धाता स उ एव
वषट्कार , या द्यौ सानुमति सो एव गायत्री, योषा सा एका सो एव त्रिष्टुप्, या
गौ सा सिनीवाली सो एव जगती, या पृथिवी सा कुहू सो एवानुष्टुप् । एता वाव
सर्वाणि च्छन्दासि । गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्यानि एतानि हि यज्ञे प्रतमा-
मिव क्रियन्ते । इत्याद्यैतरेयके श्रूयते ॥ मैत्रायणीयाना राजसूयब्राह्मणेऽप्याग्नायते—
“गायत्र्यनुमति । त्रिष्टुब् एका । जगती सिनीवाली । कुहूरनुष्टुप् । धाता वषट्कार ॥ या
पूर्वा पौर्णमासी सानुमति योत्तरा सा एका । या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा
सा कुहू । चन्द्रमा एव धाता ।” इत्यादि । तदन्तरेण च्छन्दोवेदमशक्यमासामनुम-
तिराकासिनीवालीकुहूना सर्वैश्छन्दोभिसारूप्यमवगन्तुमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १५ ॥

“अतिच्छन्दसं संसति । छन्दसां वै यो रसोऽस्मद्वरत् सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्वक्षत् । तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वम् । सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्य संनिर्मितो यत् पोटर्षी । तद्यदतिच्छन्दसः शसति सर्वेभ्य एवैन तच्छन्दोभ्य संनिर्मितीते सर्वेभ्यश्छन्दाभ्य संनिर्मितेन पोटर्षिणा राप्नोति य एवै वेद ।” इत्यतरेयकाणां पोटर्षीव्राह्मणे ध्रुवत् । सद्विदमतिच्छन्दसं शसेय पोटर्षिणा च राष्ट्रयामित्वारम्भणीयच्छन्दोवन्द ॥ १६ ॥

‘सोमो वै राणाऽमुष्मिलोके आसीत् । त देवाद्य ऋषयधाम्यध्यायन्’—कथमयमस्मान्तसोमो राणागच्छेदिति । सेऽश्रुर्वदछन्दांसि । यूय न इमं सोमं राजानमाहरतेति । ते सुपणा भूवोदपतन् । छन्दांसि वै तसोमं राजानमच्छा चरन् । तानिह तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव छन्दांस्यासन् । सा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत् । सा पतित्वार्धमध्वनो गत्वाधाम्यत् । सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा वीक्षां च तपद्य हरन्ती पुनरभ्यवापतत् । तस्मात्तस्य वित्तादीक्षा वित्त तपो यस्य पशवः सन्ति । जागता हि पशवः । जगती हि तानाहरत् ॥ अथ त्रिष्टुबपतत् । सा पतित्वा भूयोद्वा दप्यनो गत्वाधाम्यत् । सा परास्यैकमक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती पुनरभ्यवापतत् । तस्मान्मध्यन्दिने दक्षिणानीयन्ते त्रिष्टुभो सोके । त्रिष्टुम्बिता अहरत् ॥ ते देवा अश्रुवन् गायत्रीम् । त्वं न इमं सोमं राजानमाहरतां या तथेत्यब्रवीत् । सा पतित्वा सोमपाठान् भीषयित्वा पत्र्यां च मुखेन च सोमं राजानं समगृभ्यात् । यानि चेतरे छन्दसी अक्षराण्यजिह्वां यानि शोपसमगृभ्यात् सा दक्षिणं पदा समगृभ्यात् । तत् प्रातःसवनमभवत् । तद्गायत्री स्वमायतनमकुर्वत् । तस्मात् तत् समृद्धतमं मन्वन्ते सर्वेषां सवनानाम् । अथ यत्सव्येन पदा समगृभ्यात् तन्माध्यन्दिनं सवनमभवत् । तद्विद्वस्तं नान्वाप्रोत् पूर्वं सवनम् । ते देवा प्राजिज्ञासन्त । तस्मिन्त्रिष्टुभं छन्दसामदधुरिन्द्र देवतानाम् । तत्र तत् समावर्तीयममवत् पूर्वेण सवनेन श मन्मुखेन समगृभ्यात् तत् तृतीयसवनमभवत् । तस्य पतन्ती रसमधयत् । तत्रसं नान्वाप्रोत् पूर्वं सवने । ते देवा प्राजिज्ञासन्त । तस्यश्रुष्वपश्यन् । राशिरसमवनमन्ति आज्येन पशुना चरन्ति तत्र तत् समावर्तीयमभवत् पूर्वाभ्यां सवनान्भ्याम् । ते वा इमे इतरे छन्दसी गायत्रीमभ्यवदेताम् । वित्तं नावक्षराण्यनुपर्षागुरिति । नेत्यब्रवीद्गायत्री । यथावित्तमेव न इति । ते देवेषु प्रथमैताम् । ते देवा अश्रुवन्—यथा वित्तमेव न इति । तस्माद्वाप्ये तर्हि वित्तां व्याहृ—यथावित्तमेव न इति । ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् । त्र्यक्षरा त्रिष्टुप् । एकाक्षरा जगती । साष्टाक्षरा गायत्री प्रातःसवनमुदयच्छत् नाशक्नोत्रिष्टुप् त्र्यक्षरा माध्यन्दिनं सवनमुदयन्तुम् । तां गायत्र्यब्रवीद्—अन्यापि नेऽप्रास्त्विति । सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् । तां वै मैतैरथामिरक्षरैरुपसवेहीति । तथेति वामुपसमयात् सैष्ठादष्टाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवनमुदयच्छत् । नाशक्नोत्रगच्छे काक्षरा तृतीयसवनमुदयन्तुम् । तां गायत्र्यब्रवीद्—आयान्यपि नेऽप्रास्त्विति । सा

तथेत्यब्रवीजगती । ता वै सैतैरेकादशभिरक्षरैरुपसन्धेहीति । तथेति । तासुप-
समदधात्-सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवनमुदयच्छत् । ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्य-
भवत् । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा जगती । एकं वै सत्तत्रेधाभवत् । तस्मा-
दाहुः-दातव्यमेवं विदुषे इति । एकं हि सत्तत्रेधाभवत् । इति हि सौपर्णकमाख्यान-
माख्यानविदामामनन्त्यैतरेयका । को ह्येतदर्थं विज्ञापयितुं शक्नोति । यावता याथात्म्ये-
न च्छन्दोवेदं न जानीयादित्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १७ ॥

गायत्री		८ - ७,	' '	' ''	८
त्रिष्टुप्		-८ ७,	.....,	- ' ''	११
जगती		-८ ७,	. . . .,	- - ' ''	१२

“आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त । वयं पूर्वे सुवर्गं लोकमियाम । वयं पूर्वं
इति । त आदित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन् तं पुरा प्रातरनुवाकादाग्नीध्रेऽजुह्वु । ततो
वै ते पूर्वे सुवर्गं लोकमायत् । सवत्सरो वै पञ्चहोता । सवत्सर सुवर्गो लोक तेऽब्रुवन्ना-
ङ्गिरस आदित्यान् क्व ^{जगत्या} । क्व व ^{पद्भ्यो} हव्यं वक्ष्याम इति । छन्द सु इत्यब्रुवन् ।
गायत्र्यां त्रिष्टुप् ^{क्षरैर्भ} जगत्यामिति । तस्मै ^{छन्द} सु सद्भ्य आदित्येभ्य आङ्गिरसी प्रजा
हव्यं व ^{शन्ति} ।” इति हि तैत्तिरीयका आमनो ^{न्ति} । छन्द सु सद्भ्य आदित्येभ्यो हव्यं
वहन् ^{ति} जानीयामेत्यारम्भणीयश्छन्दोवेद ॥ १८ ॥

मैत्रायणीयानामान्नायते “गायत्रीं च सम्पादयति जगतीं च । तद्रे छन्दसी एकं
छन्दोऽभिसम्पादयति वृहतीम् । त्रिष्टुभं च ककुभं च ^{वा} । तद्रे च्छन्दसी एकं च्छन्दोऽभि-
सम्पादयति वृहतीम् । अनुष्टुभं च पङ्क्तिं च । तद्रे च्छन्दसी एकं छन्दोऽभिसम्पादयति
वृहतीम् । तत् षट् च्छन्दास्येकं च्छन्दोभिसम्पादयति वृहतीम् ^{मा इत्यादि ।}

गा० ०००	क० ००	अ० ^{एतै} ०
ज० -	त्रि० -	प० -
६ १२	७ ११	८ १०
वृ ९ + वृ ९	वृ ९ + वृ ९	वृ ९ + वृ ९

ऐतरेयकेऽपि—“तस्या वाचोऽवपादादधिभयु —तमेतेषु सप्तसु छन्द् स्वथयन् । यदधयन् तच्छ्राम तीयस्य धायन्तीयत्वम्—यदवारयन्—सद्वारयन्तीयस्य वारय ती यत्वम् । तस्या वाच एतावपादादधिभयु । तन्मा एतानि सप्त षतुरुत्तराणि छन्दांस्य पादेषु । तेषामतिश्रीष्यतिरिच्यन्ते । न शीष्युदत्तवत् स घृहतीमेवास्पृशत्—द्राभ्यामक्ष राभ्यामहोरात्राभ्यामेव । तदाहु —इत्तमा सा देवाक्षरा घृहती—यस्यां तत् प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्य —द्वादशाष्टका —द्वादशामावास्या । ण्पा वाच सा देवाक्षरा घृहती यस्यां तत् प्रत्यतिष्ठदिति । यानि च छन्दांस्यत्यरिच्यन्त यानि च नोदभवन्—तानि निर्वायाणि हीनान्यमन्यन्त । साऽश्रयीद् घृहती । मामेव भूत्वा मामुपसंभ्रयतेति । चतुर्भिरक्षरैरनुष्टुप् घृहती नोदभवत् । चतुर्भिरक्षरै पङ्क्तिघृहतीमस्परिच्यत् । तस्यामेता नि चत्वार्यंशराष्यपच्छिद्यादघात् । ते घृहती एव भूत्वा घृहतीमुपसमभ्रयताम् । अष्टाभिरक्षरैरुष्णिग् । घृहती नोदभवत् । अष्टाभिरक्षरैरुष्णिग् घृहतीमस्परिच्यते । तस्या मेतान्यष्टावक्षराष्यपच्छिद्यादघात् । ते घृहती एव भूत्वा घृहतीमुपसमभ्रयताम् ॥ द्वादशभिरक्षरैरगायत्री घृहती नोदभवत्, द्वादशभिरक्षरैरगती घृहतीमस्परिच्यत् । तस्या मेतानि द्वादशाक्षराष्यपच्छिद्यादघात् । ते घृहती एव भूत्वा घृहतीमुपसमभ्रयताम् ॥” इत्यान्नायेते । तत्रान्तरेण छन्दोवेदमशक्यमासां गायम्युष्णिगनुष्टुभामनुद्भवनमन्यासां च पङ्क्तिषुष्टयजगतीनामस्तिरचनं यथायथाबद्धिज्ञानुमित्यारम्भणीयछन्दोवेद ॥ १९ ॥

इतीमाम्य यानि चैर्बिधानि भूयांसि प्रयोजनानि पद्माम इत्यारम्भणीमश्छन्दोवेद । २०

अथ कथिद् भूयात्—मान्येतानि प्रयोजनान्युक्तानि ततो नु सक्त वैदिकानामेव छन्दसां विधानशास्त्रस्यावश्यफलं प्राप्नोति । न पुनर्लौकिकानामपीति । तत्रोच्यते । त्रिबिधानि हि धानां छन्दांसि कानिचिद्वैदिकान्येव कानिचिद्वैदिकानि च लौकिकानि च, कानिचित् पुनर्लौकिकान्येव । तत्रावश्यमुभयेषां निदशनाय शास्त्रारम्भ प्रवर्तनीयस्तेन यदि—

‘पटायोन्मीकित चक्षु किमन्यन्न प्रकाशयेत्’—इति न्यायेन लौकिकान्यपि दर्शयं रन् । तत्रार्हि तावता छन्दोयाधारम्यविज्ञासूनां छन्दोविज्ञानसौक्यानुग्रहो भवति । अत एव तु वैदिकानि छन्दांसि साकल्येन प्रदर्श्य लौकिकानां विगर्धनेनानुग्रह्णाति भगवान् पिङ्गलाचार्य । अनेन चाविशिष्टवृद्धिरपि तानि तानि छन्दोवृत्तानि यथावदवगम्य तद्वचनामिनयादिना ह्यन्तर्ह्य कवितानन्दमासादयेत् ॥—

‘काम्य यद्यसेऽर्पकृते व्यवहारविधे चिद्येतरक्षतये ।

सद्य परनिवृत्तये कान्तासम्मिमतयोपदेशयुजे ॥”

इति हि भूयांसि प्रयोजनानि काम्यस्य पठन्ति । छन्दोमिनेयं तु वाक्य रसोद्बोधे काव्यमित्युच्यते । तदतदछन्दोमहो रसापकर्षितया काव्यत्वव्यापातको भवति ।

तस्माच्च छन्दोमहदोषेण काम्यप्रयोजनेभ्यो मान्यतिरेचिष्महीत्यपेक्षमाणानामारम्भणीय लौकिकानामपि छन्दसां विज्ञानशास्त्रम् । उक्तं च प्राकृते पैङ्गले—

जेम ण सहई कणधतुला तिलतुलिअं अद्ध अद्धेण ।
 तेम ण सहई सवणतुला अवच्छन्दं छन्दभङ्गेण ॥ १ ॥
 अवुह वुहाणं मज्झे कव्वं जो पढइ लक्खणविहूणम् ।
 भूअगालगाखगाहिं सीसं खुडिअं ण जाणेइ ॥ २ ॥
 यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमद्धीद्धेन ।
 तथा न सहते श्रवणतुला अपच्छन्दस्कं छन्दोभङ्गेन ॥ १ ॥
 अवुधो वुधाना मध्ये काव्यं य पठति लक्षणविहीनम् ।
 भुजाग्रलम्बखङ्गेन शीर्षं खण्डितं न जानाति ॥ २ ॥

इति हि तदर्थ — तदिदमपच्छन्दस्क लक्षणविहीनं मा प्रयुङ्क्ष्महीत्यारम्भणं
 छन्दोविज्ञानशास्त्रम् ॥ २१ ॥

इति छन्दोवेदसार्थकतावाद ।

अस्मद्गुरुचरणै श्री ६ श्रीमधुसूदनशर्ममहानुभावैर्यावतो विषयस्य कृते आज्ञप्त
 तावान् विषयस्तदीयच्छन्द समीक्षणान्प्रच्छन्दोग्रन्थादुद्धृत्यौपढौकित श्रीमतामत्रे ।

अधुना पिङ्गलाचार्यहलायुधयोर्विषये किमपि वक्तुमिच्छाम — न नामाद्यापि निधि
 यत् पातञ्जलदर्शनत्रिधातु पतञ्जले पृथक् कति पतञ्जलयोऽन्ये बभूवुरिति । छन्द
 शास्त्रस्य प्रथम आविष्कर्ता पिङ्गलो नाम । सोऽयं पिङ्गलनाग , पिङ्गलाचार्य , पत
 लिरित्येवमनेकवाख्यायते । श्रीमतो व्याकरणमहाभाष्यकर्तु पतञ्जलेर्नागत्वेन प्रसि
 र्नागशब्दसयुक्तेन पिङ्गलशब्देन बहवश्छन्द शास्त्रविधातृत्वेन श्रीमन्तं भगवन्तं पत
 लमेव गृह्णन्ति । षड्गुरशिष्य सर्वानुक्रमणिकाटीकाया पाणिन्यनुजत्वेन छन्दं शा
 निर्मातार न्यदर्शयत् । किमाकृतमत्र षड्गुरशिष्यस्येति स एव जानातु । नात्र वयस
 किकर्तव्यविमूढा वक्तुमधिकमिच्छाम ।

श्रीमान् मृतसंजीवनीवृत्तिकर्ता हलायुधस्तु श्रीभट्टनारायणान्वये प्रसूत । ना
 यणस्य पिता श्रीधनंजयभट्ट । यो मालवदेशे मुञ्जराजाश्रितो बभूव । हलायुधम
 निजग्रन्थे ब्राह्मणसर्वस्वनाम्नि स्वीयो वृत्तान्त एवमुद्धृष्टस्तदाधारेण ज्ञायते—

‘असाधारणधीसंपत्तिप्रभावतो निखिलविद्यापारावारपारगतत्वाद् विविधसद्गुणाध
 तथा च श्रीलक्ष्मणसेननृपतिर्वाल्य एवास्मै राजपण्डितपदम्, यौवने मन्त्रिपदम्, यौ
 नान्ते च धर्माधिकारिपदं च ददाविति । श्रीलक्ष्मणसेनोऽयं श्रीयुक्तराजेन्द्रलालमि
 महाशयस्य मतानुसारेण ख्रिस्तद्वादशशताब्दथा प्रारम्भे समभवत् । हलायुधो हि विवि
 विद्याविशारदत्वेन बहून् ग्रन्थान् रचयामास । तेषु ब्राह्मणसर्वस्वम्, पण्डितसर्वस्व
 शिवसर्वस्वम्, न्यायसर्वस्वम्, मत्स्यसूक्ततन्त्रम्, कविरहस्यम्, अभिधानरत्नमाला
 मृतसंजीवनीत पृथगन्यान्यपि रचयामासेति विदाकुर्वन्तु पाठका —

निवेदकौ

केदारनाथ—वासुदेवशास्त्रिणौ

छन्दःशास्त्रस्य विषयानुक्रमः ।

	पृष्ठे	सूत्रम्		पृष्ठे	सूत्रम्
प्रथमेऽध्याये—			वाराही	१२	१३
(पारिभाषिकसंज्ञाः)			वधमाना	"	१४
ऋत, गणसंज्ञा	२-३	१-८	प्रतिष्ठा	"	१५
लघुसंज्ञा	४	९	द्विपाद विराट्	"	१६
गुरुसंज्ञा	४	१०	त्रिपाद विराट्	१३	१७
गुरुम्यवस्था	५	११-१३	[उष्णिगधिकारः]		
अधिकारसूत्रम्	५	१४	उष्णिक्	१२	१८
संख्यापरिमापा	५	१५	ऋतुम्	१३	१९
द्वितीयेऽध्याये—			पुरउष्णिक्	१३	२०
(गायत्र्यादिषष्ठन्दसामसुरसंख्या)			परोष्णिक्	१३	२१
अधिकारसूत्रद्वयम्	६	१-२	चतुष्पादुष्णिक्	१४	२२
देवी गायत्री	६	३	[अनुष्टुपधिकार]		
सासुरी गायत्री	६	४	चतुष्पादनुष्टुप्	१४	२३
प्रजापत्या गायत्री	६	५	त्रिपादनुष्टुप्	१४	२४
याज्ञुषी गायत्री	६	६	अनुष्टुप्	१४	२५
साक्षी गायत्री	६	७	[बृहत्सधिकार]		
सार्ची गायत्री	७	८	बृहती	१५	२६
उष्णिगनुष्टुप्बृहतीत्रिष्टु-			पथ्या	१५	२७
ब्रजगतीछन्दांसि	७	९-१४	न्यङ्कुसारणी	१५	२८
ब्राह्मो गायत्र्याद्या	७	१५	स्कन्धोमीवी	१५	२९
आर्षो गायत्र्याद्या	८	१६	सग्रेबृहती	१५	३०
तृतीयेऽध्याये—			अपरियोद्बृहती	१६	३१
(गायत्र्यादिवैदिकय्यछन्दसां लक्षणानि)			पुरस्वादृहती	१६	३२
अधिकारसूत्रम्	१०	१	नवाक्षरा बृहती	१६	३३
इत्यादिभिः पादपूरणम्	१०	२	बृहती	१६	३४
[गायत्र्यधिकारः]			महाबृहती	१६	३५
परिभाषासूत्राणि	११	३-९	सतीबृहती	१७	३६
१. पादनिबृत्	११	१०	पङ्क्ति	१७	३७
२. अतिपादनिबृत्	१२	११	सप्तपङ्क्ति	१७	३८
३. आगी	१२	१२	"	१७	३९

	पृष्ठे.	सूत्रम्.		पृष्ठे.	सूत्रम्.
आस्तारपङ्क्तिः...	१७	४०	विकृतिः ...	२८	३
प्रस्तारपङ्क्तिः ...	१७	४१	आकृतिः ...	२८	१
विद्यारपङ्क्तिः ...	१८	४२	प्रकृतिः ...	२९	१
संस्तारपङ्क्तिः ...	१९	४३	कृतिः उपसर्गवर्जितः...	२९	४
अक्षरपङ्क्तिः ...	१९	४४	धृत्यष्टिशक्त्रीजगत्यः ...	२९	५
अल्पश.पङ्क्तिः ...	१९	४५	पृथक्प्रकारेण न्यासः...	२९	६
पदपङ्क्तिः ...	१९	४६	अतिधृतिः ...	२९	७
” ...	१९	४७	धृतिः ...	३०	१
पथ्यापङ्क्तिः ...	२०	४८	अत्यष्टिः ...	३०	१
जगती ...	२०	४९	अष्टिः ...	३०	१
त्रिष्टुप् ज्योतिष्मती ...	२०	५०	अतिशक्त्री ...	३०	१
ज्योतिष्मती ...	२१	५१	शक्त्री ...	३०	१
पुरस्ताच्च्योतिः ...	२१	५२	अतिजगती ...	३०	१
मध्येज्योतिः ...	२१	५३	जगती ...	३१	१
उपरिष्ठाच्च्योतिः ...	२१	५४	(लौकिकछन्दासि) ...	३१	८
शङ्कुमती ...	२२	५५	आर्षवत्काव्यादौ ...	३१	९
ककुद्मती ...	२३	५६	पादलक्षणम् ...	३१	१०
पिपीलिकमध्या ...	२३	५७	वृत्तेन पादलक्षणम् ...	३१	११
युद्धमध्या ...	२४	५८	गणलक्षणम् ...	३२	१२
निष्पत्-भुरिक् ...	२४	५९	गणविन्यासमेदः ...	३२	१३
विराद्-स्वराद् ...	२५	६०	(आर्याधिकारः)		
संदिग्धे निर्णयः ...	२६	६१	आर्यार्धलक्षणम् ...	३२	१४
देवतादित्वेन निर्णयः ...	२६	६२	आर्यास्वयुग्गणः ...	३३	१५
गायत्र्यादिछन्दसा देवताः ...	२६	६३	आर्यसु गणनियमः ...	३३	१६
गायत्र्यादीना स्वराः ...	२६	६४	” षष्ठसर्वलघुः ...	३३	१७
” वर्णाः ...	२६	६५	द्वितीयादिपदम् ...	३४	१८
” गोत्राणि ...	२६	६६	सप्तमादि ...	३४	१९
चतुर्थाध्याये—			अन्त्ये पञ्चमः ...	३४	२०
(वैदिकछन्दासि)			षष्ठापवादोलकारः ...	३४	२१
उत्कृतिः ...	२७	१	पथ्यालक्षणम् ...	३५	२२
उत्कृतेरक्षरत्यागः ...	२८	२	विपुलालक्षणम् ...	३५	२३
अभिकृतिः ...	२८	३	चपलालक्षणम् ...	३६	२४
संस्कृतिः ...	२८	१	मुखचपला ...	३६	२५

	पृष्ठे	सूत्रम्		पृष्ठे	सूत्रम्
वचनचपला	३६	२६	समादित्रयो मेवा	५२	२
महाचपला	३७	२७	समम्	५२	३
गीति	३७	२८	विपमम्	५३	४
उपगीति	३८	२९	रास्यूनम्	५३	५
चप्रीति	३५	३०	समानी	५३	६
(बैतालीयाधिकारः)			प्रमाणी	५४	७
वर्णागीति	४०	३१	वितानम्	५४	८
बैतालीयम्	४१	३२	अनुष्टुप्चकम्	५५	९
वैपद्यन्वसिकम्	४२	३३	गणप्रयोगरीति	५५	१०
अप्रातिका	४२	३४	"	५५	११
मिभलकादाहरणम्	४३	३५	"	५५	१२
अयुस्मिधोदाह०	४३	३६	"	५६	१३
प्राच्यवृत्तिः	४३	३७	पद्यचकम्	५७	१४
सदीच्यवृत्तिः	४४	३८	पद्या मतान्तरेण	५७	१५
प्रवृत्तकम्	४४	३९	चपला	५७	१६
भारहासिनी	४४	४०	विपुला	५८	१७
अपरान्तिका	४५	४१	सैतवमते विपुला	५८	१८
(मात्रासमकाधिकारः)			पुनर्विपुला	५९	१९
मात्रासमकम्	४५	४२	पदचतुस्र्वम्	६४	२०
बानवासिका	४६	४३	आपीडः	६४	२१
मिच्छोकः	४६	४४	प्रस्मापीडः	६५	२२
मित्रा	४६	४५	'	६५	२३
उपमित्रा	४६	४६	मञ्जरी	६९	२४
पादाकुम्भकम्	४७	४७	सखी	६६	२५
मीक्षार्था	४८	४८	असूतभारा	६६	२६
शिक्षा	४९	४९	उद्धता	६७	२५
ज्योति	४९	५०	सौरभकम्	६८	२६
सौम्या	४९	५१	उन्नितम्	६९	२७
शूलिका	४०	५२	उपस्मितप्रभुपितम्	६९	२८
गणमात्राचन्दस	५१	५३	वर्षमानम्	७०	२९
पञ्चमाध्याये—			द्वयविकृपमम्	७१	३०
(इत्तमधिकारः)			अर्ध इत्यधिकार	७१	३१
इत्तच्छणम्	५२	१	उपचित्रकम्	७२	३२

	पृष्ठे.	सूत्रम्.		पृष्ठे.	सूत्रम्.
द्वुतमध्या	७२	३३	कुमारललिता	८८	८
वैगवती	७३	३४	माणवकाक्रीडितकम्	८९	४
भद्रविराट्	७४	३५	चित्रपदा	९१	५
केतुमती	७४	३६	विद्युन्माला	९०	६
आख्यानकी	७५	३७	हंसरुतम्	९१	७
विपरीताख्यानकी	७६	३८	भुजगशिशुभृता	९३	७
हरिणप्लुता	७७	३९	हलंमुखी	९३	८
अपरवक्रम्	७७	४०	शुद्धविराट्	९४	९
पुष्पिताग्रा	७८	४१	पणवः	९५	१०
श्वमती	७९	४२	कुम्भिका	९५	११
शिखा	८०	४३	मत्तेश्वरी	९५	१२
खञ्जा	८१	४३	मत्ताच्छन्द	९६	१३
षष्ठाध्याये—			उपस्थिता	९६	१४
युतिलक्षणम्	८१	१	इन्द्रवज्रा	९७	१५
श्रीछन्दः	८१	१	उपेन्द्रवज्रा	९९	१६
कामच्छन्दः	८१	१	उपजातयः	९९	१७
मधुच्छन्दः	८१	१	दोधकम्	१११	१८
मृगच्छन्दः	८१	१	शालिनी	११२	१९
सारच्छन्दः	८१	१	वातोर्मा	११३	२०
तालीच्छन्दः	८१	१	भ्रमरविलसिता	११३	२१
प्रियाच्छन्दः	८६	१	रथोद्धता	११३	२२
शशीच्छन्दः	८१	१	स्वागता	११४	२३
रमणच्छन्दः	८१	१	वृत्ता	११४	२४
पाञ्चालच्छन्दः	८१	१	श्येनी	११५	२५
मृगेन्द्रच्छन्दः	८१	१	विलासिनी	११५	२६
मन्दरच्छन्दः	८१	१	जगती	११५	२७
कमलच्छन्दः	८१	१	वंशस्था	११५	२८
तीर्णोच्छन्दः	८१	१	इन्द्रवंशा	११७	२९
घारीच्छन्दः	८१	१	द्वुतविलम्बितम्	११७	३०
नगाणीच्छन्दः	८१	१	तोटकम्	११८	३१
संतीच्छन्दः	८१	१	पुटः	११८	३२
संमोहाच्छन्दः	८१	१	जलोद्धतगतिः	११९	३३
तनुमध्या	८७	२	तीतम्	११९	३४

	पृष्ठे	सूत्रम्		पृष्ठे	सूत्रम्
कुसुमविषित्रा	११९	३५	वृषम्	१४४	२३
बभ्रुसिद्धि	१२०	३६	संग्रह	१४४	२४
भुजङ्गप्रयातम्	१२०	३७	मद्रकम्	१४५	२५
स्रग्बिणी	१२१	३८	अश्वरुमितम्	१४६	२६
प्रमिताशरा	१२१	३९	मत्ताक्रीडा	१४७	२७
कान्तोत्पीडा	१२१	४०	सन्वी	१४८	२८
वैश्वदेवी	१२२	४१	कौशपदा	१४९	२९
वाहिनी	१२२	४२	भुजङ्गविजृम्भित	१५०	३०
नवमासिनी	१२३	४३	अपभाहक-	१५१	३१
			दण्डक-	१५३	३२
सप्तमाध्याये—			चण्डवृष्टिप्रपातः	१५४	३३
प्रहर्षिणी	१२३	१	रातमाण्डव्यमतम्	१५४	३४
रुचिरा	१२५	२	प्रचितसंज्ञा	१५४	३५
मत्तमयूरम्	१२५	३			
गौरी	१२५	४	अष्टमाध्याये—		
असंवाधा	१२६	६	गाथालक्षणम्	१५५	१
अपराजिता	१२७	६	कुम्भसदती	१५६	२
प्रहरणकमिता	१२८	७	बरतनु	१५६	३
बसन्ततिलका	१२८	८	अस्यरमाला	१५७	४
सिद्धोन्नता	१२९	९	गौरी	१५७	५
उदरपिणी	१२९	१०	लम्बना	१५७	६
चन्द्रावता	१२९	११	शिकप्रमा	१५८	७
मारु	१३१	१२	दुटिलगति	१५९	८
मणिगुणनिकर	१३१	१३	बरसुन्दरी	१५९	९
मासिनी	१३२	१४	कुटिला	१६०	१०
ऋषभगजविचसितम्	१३२	१५	शैलशिखा ..	१६०	११
हरिणी	१३४	१६	वरसुपती	१६१	१२
पृथ्वी	१३५	१७	अतिघामिनी	१६१	१३
बंशपत्रपठितम्	१३६	१८	अवितपम्	१६२	१४
मन्दाकान्ता	१३७	१९	श्लोकिलकम्	१६२	१५
शिखरिणी	१३७	२०	विभ्रुप्रिया	१६३	१६
कुसुमितसतावेक्षिता	१३८	२०	नाराचकम्	१६३	१७
सौरसुबिक्रीडितम्	१३०	२१	विस्मिता	१६४	१८
सुपदमा	१४१	२२	शशिवदना	१६५	१९
			इत प्रखारादि	१६६	२०-३४

॥ श्रीः ॥

काव्यमाला ।

श्रीमतिपद्मलाचार्यविरचित

छन्द शास्त्रम् ।

श्रीमद्बृहद्वहलयुधप्रणीतमृतसंजीविन्याख्यवृत्तिसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरसुम्बियन्द्रचामरचारये ।

श्रैसोपन्यगगनारम्भमूलस्तम्भाय शमये ॥

वेदानां प्रथमाहस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिद्मलाचार्यस्यस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥

क्षीरगन्धेरसृतं मद्भूत देवैः सदानवैः ।

छन्दोऽध्याये पिद्मलाचार्यैः छन्दोऽमृतं तपोदृतम् ॥

श्रीमतिपद्मलानागोक्तछन्द शास्त्रमहोदधौ ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विधिनोम्यहम् ॥

म-य-र स त-ज-म-न-स-ग संमित ध्रमति याव्यस्यं प्र ति यस्य ।

स जयति पिद्मलानागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमति ॥

त्रिगुहं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वित यकाराख्यम् ।

लघुमध्यमं तु रेफं यकारमन्ते गुहनिबद्धम् ॥

लघ्वन्त्यं हि तच्चरं यकारमुमयोर्लघु विजानीयात् ।

आदिगुहं च मच्चरं मकारमिह पैरुछे त्रिसुधुम् ॥

वीर्यं संभोगपरं तथा सुतं व्यञ्जनान्तमूर्ध्मान्तम् ।

सानुस्वारं च गुहं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥

१ व्यञ्जनान्तोपादानेनोष्मान्तस्यापि छामात्युत्तरेष्मान्तकथनेन विसर्जनीयजिह्वाम्-
लीयोपध्मानीयानां ग्रहणम् यथाह पाणिनीयशिक्षानाम्—'ओभावथ विवृत्तिश्च क्षपसा
रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्माश्च गतिरष्टविधोष्मणः ॥' इत्यंत लघ्वन्त्यो विसर्ज-
नीमादेरुपलक्षके बोद्धव्यः

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
 भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥
 त्रिविरामं दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः सूत्रम् ।
 छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गवेदाध्ययनमात्रायते । अर्थावबोधपर्यन्तश्चाध्ययनविधिः । वेदाङ्गं च छन्दः । ततस्तदध्ययनविधित्वात्तदनुष्ठेयम् । अथ 'त्रिष्टुभा यजति, वृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौति' इत्येवमादिश्रवणात् अर्थायातमनुष्टुभादिज्ञानम् । किं च छन्द-सामपरिज्ञानात्प्रत्युत प्रत्यवायः श्रूयते । यथा—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत-ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स स्थाणुं वच्छति गर्तं वा पतति प्रमीयते वा पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति ।' तस्माच्छन्दोज्ञानं कर्तव्यं तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तथा लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं संज्ञाः परिभाषते सूत्रकारः—

धीश्रीस्त्री ऋ । १ । १ ॥

१. स्थाणुं वृक्षादियोनिम् . ऋच्छति प्राप्नोति . २. 'पतते, पात्यते' इति वा पाठान्तरम् .
 ३. छन्दः कौस्तुभे तु—

'मयरसतजभनसज्ञाश्छन्दस्यष्टौ गणास्त्रिवर्णाः स्युः ।

भूम्यम्बुवह्निवायुव्योमार्कसुधाशुनाकदेवास्ते ॥

ऋमत श्रीवृद्धिमृत्तिप्रयाणरिक्तत्वहृगयशोमोदान् ।

यच्छन्ति फलानि गणा माद्यास्तेऽष्टौ प्रयोक्तृभ्यः ॥

सर्वेऽमुष्मं कथितो भजसा गुर्वादिमध्यान्ताः ।

छन्दसि नः सर्वलघुर्यरता लघ्वादिमध्यान्ताः ॥

मनौ सखायौ कथितौ भयौ भृत्यावुदीरितौ ।

उदासीनौ तजौ प्रोक्तौ सरौ शत्रू मताविह ॥

सिद्धिर्भवेत्सखिभ्या सखिमृत्याभ्या जयस्थिरत्वं च ।

स्याद्भृत्यमित्रमृत्यैः शुभं स्वपीडा तु मित्रशत्रुभ्याम् ॥

अफलमुदासीनाभ्यां शत्रुसखिभ्या च तद्भवति ।

शत्रुभ्या तु विरोधो नायकनाशश्च संप्रोक्तः ॥

शत्रूदासीनाभ्या हानिरुदासीनभृत्याभ्याम् ।

अस्वायत्तिर्गदिता श्रीनाशः शत्रुभृत्याभ्याम् ॥

क्षयवैरिभयप्राप्तिर्भवत्युदासीनशत्रुभ्याम् ।

मित्रोदासीनाभ्यामश्रीरिति गणफलान्याहुः ॥'

धीधीङी इत्यनेन गुरुत्रय संक्षित्येनोपसङ्गयति, मकारश्च संज्ञारत्येन । ततश्चायमर्थ —
सर्वगुरोत्रिकस्य (SSS) म' इति संज्ञा परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरि
ध्रद्वक्ष्याम । मप्रदेशा विद्युन्माळा मौ गौ' (पि० सू० ६।६) इत्येवमादय ॥

वरासा य् । १ । २ ॥

वरासा इत्यनेनादिरुघोत्रिकस्य (ISS) य' इति संज्ञा परिभाष्यते । मप्रदेशा
'भुजङ्गप्रयात य' (पि० सू० ६।३६) इत्येवमादय ॥

कागुहा इ । १ । ३ ॥

कागुहा इत्यनेन मध्यलघोत्रिकस्य (SIS) 'र' इति संज्ञा परिभाष्यते । मप्रदेशा
'स्रविणी र (पि० सू० ६।३७) इत्येवमादय ॥

वसुधा स् । १ । ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्त्यगुरोत्रिकस्य (IIS) स' इति संज्ञा परिभाष्यते । मप्रदेशा
'तोटकं स' (पि० सू० ६।३१) इत्येवमादय ॥

सातेक त् । १ । ५ ॥

सातेक इत्यनेनान्त्यलघोत्रिकस्य (SIS) 'त' इति संज्ञात्वेनोपादीयते । मप्रदेशा
'तनुमप्या सा' (पि० सू० ६।२) इत्येवमादय ॥

कदास ज् । १ । ६ ॥

कदास इत्यनेन मध्यगुरोत्रिकस्य (ISI) 'ज' इति संज्ञा परिभाष्यते । मप्रदेशा
'कुमारललिता ज्सा ग्' (पि० सू० ६।३) इत्येवमादय ॥

किंवद भ् । १ । ७ ॥

किंवद इत्यनेनादिगुणोत्रिकस्य (SII) म' इति संज्ञा ज्ञाप्यते । मप्रदेशा चित्रपदा
मौ गौ' (पि० सू० ६।५) इत्येवमादय ॥

नहस न् । १ । ८ ॥

नहस इत्यनेन सर्वलघोत्रिकस्य (III) 'न' इति संज्ञोपदिश्यते । मप्रदेशा दण्डको
नौ र (पि० सू० ७।३१) इत्येवमादय ॥

हजषा हितजीवनघनहरा मृपक्रोधकृद्रेफ

तनुपीडास्त्रवणदा घनसा म इहातिवृरगतिदायी ॥

गणा बुष्टफला राधा दग्धवर्णाथ हादय ।

शुभश्लोकमुक्तेनैते प्रयोक्तव्याः शुभार्थिभिः ॥

अत्रापवाद—

देवतावाचका शब्दा ये च मन्त्राधिवाचका ।

ते सर्वे न च निन्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि च ॥' इति

गृ ल । १ । ९ ॥

गृ इत्यनेनोपलक्षितस्य ह्रस्वस्य (१) 'ल' इति संज्ञा परिभाष्यते । लशब्दश्च लघु-
चाचक' । तेन ह्रस्वमक्षर लघुसङ्गं भवतीत्येवमर्थं प्रपद्यते । लप्रदेशा 'ल. समुद्रागण'
(पि० सू० ४।१२) इत्येवमादय ॥

गन्ते । १ । १० ॥

गृग्रहणमनुवर्तते । गृशब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पदान्ते वर्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिं-
श्यते । 'ग' इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ॥

ननु 'ग्लिति समानी' (पि० सू० ५।७) इत्यादीना पादान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वं
न दृश्यते । नैष दोष । सर्वत्र पादान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम् । तच्च
लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा—'ग्लिति समानी' (पि० सू० ५।७), 'गीत्यार्या ल'
(पि० सू० ४।४७) इत्यादौ सामान्येन विशेषस्य बाधः कस्य न संमतः, तस्मात्कुचोद्यमे-
तत् । केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते । 'ग्लिति प्रमाणी' (पि० सू० ५।८)
इत्यादीनामन्ते गुरुत्वमेव, 'समानी' (पि० सू० ५।७) इत्यादीनामन्ते लघुत्वमेव । तस्मा-
दियं व्यवस्था प्रमाणम् । शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वं चेत्यनुपपन्नम्, विकल्पस्याप्रस्तुत-
त्वात्कस्य व्यवस्थेति न विद्म ॥ ननु केनाप्युक्तम् 'वा पदान्ते ग्वक्.' इति गुरुत्वम् । स-
त्यमुक्तम् । दुरुक्तं हि तत् । 'वान्ते ग्वक् इति प्रोक्तं यैश्च श्वेतैपटादिभिः । तदुत्सर्गापवादेन
वाधस्तैर्नावधारित ॥' इच्छया गुरुत्वं लघुत्वं नोपपद्यते । कस्येच्छया । किं शास्त्रकारस्य,
कवेर्वा । न तावदाद्य पक्षः, सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः, कवेरपीच्छया व्यवस्थाभा-
वात् । को जानाति कस्य कीदृशीच्छेति ॥ अन्ये त्वाहु — ननु पदान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य
याणिनिना गुरुसंज्ञा न कृता । तेनोक्तम् 'सयोगे गुरु' (पा० सू० १।४।११), 'दीर्घं च'
(पा० सू० १।४।१२) इति । नायं सयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात् 'गन्ते' इति सूत्रमयुक्तम् ।
अत्रोच्यते—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञा कृता । 'गुरोश्च हल' (पा० सू०
३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्—कुण्डा, हुण्डा, ईहाश्चक्रे, ऊहाश्चक्रे, इत्येव-
मादीनाम् 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ' (पा० सू० ३।१।३६) इत्याम्प्रत्ययश्च । पदान्ते
वर्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किंचानुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य
बलं सपदित्यादौ स्थितस्य गुरुसंज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावतान्यैरपि न कर्तव्या
तस्मात्सूक्तमिदम् 'गन्ते' इति । गप्रदेशा 'गावन्त आपीड' (पि० सू० ५।२२)
इत्येवमादयः ॥

१. 'गुर्गश्च गुरुरेक स्याल्लस्त्वेको लघुरुच्यते ।

रेखाभ्यामृजुवक्राभ्या ज्ञेयौ लघुगुरु क्रमात् ॥

अनुस्वारी विसर्गी च दीर्घो युक्तपरस्तथा ।

वर्णो गुरुर्मतो ह्येते पादान्ते चापि वा लघु ॥' इति छन्दःकौस्तुभे

२. श्वेतपटादिभिर्जनविशेषैरित्यर्थः.

धादिपरः । १ । ११ ॥

ध इति म्यजनसंयोगस्योपलक्षणार्थमेतत् । ध आदियैषां ते धादय । आदिशब्देन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपष्मानीयानां ग्रहणम् । धादय परे यस्मात्स धादिपर । ततश्चाय सूत्रार्थ — म्यजनसंयोगात्पूर्वस्य ह्रस्वस्यानुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपष्मानीयेभ्यश्च पूर्वस्य गुरुसंज्ञातिदिरयते ॥

हे । १ । १२ ॥

ग इत्यनुवर्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थम् । ततश्चाय सूत्रार्थ — द्विमात्रिकस्य वीषस्य ग' इति संज्ञा क्रियते ॥

लौ सः । १ । १३ ॥

स इति गकारस्य परामश । स गकारो द्विमात्रो गणनायां द्वी लकारी कृत्वा गणयितम्भः ॥

ग्लौ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽप्यमाशास्त्रपरिसमाप्ते । यत्र विशेषान्तरं न भूयते तत्र 'ग्लौ' इत्युपतिष्ठते । गायत्र्या वसव' (पि० सू० ३।३) इत्येवमादिषु हतेनेह म्यबहारो नास्ति ॥

अथौ वसव इति । १ । १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसंख्योपलक्षिता, गुरुसधुस्वरूपा वणा गृह्यन्ते । औक्किप्रसिद्धोपलक्षणार्थमिष सूत्रम् । तेन चतुर्णां समुद्रा पञ्चानामिन्द्रियाणि इत्येवमादय संज्ञाविशेषा व्यक्रियेभ्य प्रत्येतभ्याः । इतिकारोऽप्यायसमाप्तिसूचक ॥

इह प्यादीनामुपादानप्रयोजनं वक्ष्यते—अप्ययनादीभवति । यस्य धीस्त्वस्य धी, बुद्धिपूर्वकत्वाद्भिभूतेः । यस्य धीस्त्वस्य धी अयमूलकत्वाद्ग्राहस्त्वस्य । वरा सा' इत्यनेन सर्वेषां धीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दद्यति । तथा श्लोकम्—'अथा कुरुपरीणाहविहाभायासभीरव । सबाहीणपरिक्षेशममुघा कर्म कुर्वते ॥ तत्राह शिष्यः—'का गृहा' गृहाशब्दः स्थानवाचकः । का गृहा यत्रासौ तिष्ठति । उपाध्यायो भूते—'वसुधा' । पृथिव्यां सम्भूते धीनात्र विपादं कर्तव्यम् । पुनरप्याह शिष्य — सा ते क' सा धीस्त्वबोपविद्य पृथिव्यां काथयस्मिन्नेन सम्भूते । तत्र पुनराचार्य आह—'गृहे' । पुनरप्याह शिष्यः—'कदा स स गृहस्य' पुरुषः कदा कस्मिन्काले तां धियं प्राप्नोति । ततोऽनन्तरं गुरुवाह— धादिपर' भारणायावबोधपरोऽसौ यदा स्यात्तदा धियं समते ।

१ चन्द्र एकः, नत्रौ द्वौ गुणाश्च वेदाः समुद्राश्च चत्वार वाणा पञ्च च तव पद् मुनयः सप्त, सिद्धयोऽष्टौ रन्धा नव दिशो दश, रुद्रा एकादश आदिषु द्वादश मनवश्चतुदश' इत्यादि

भूयोऽपि शिष्य पृच्छति—‘कि वद’ कि कुर्वन्नसौ ता धियं लभते तद्वद । तत्राह
गुरुः—‘न हसन्’ हासादिचापल्यमकुर्वाणस्तां धियं लभत इति ॥

इति भट्टहलायुधकृताया छन्दोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्याय ।

छन्दः । २ । १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्ते । इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामश्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्द-
शब्देनाक्षरसख्यावच्छेदोऽत्राभिधीयते ॥

गायत्री । २ । २ ॥

अधिकारोऽयमाद्वादशसूत्रपरिसमाप्तेः । ‘तान्युष्णिग्-’ (पि० सू० २।१४) इत्यादि-
सूत्रात्प्राग्यदुच्यते छन्दस्तद्गायत्रीसङ्गं वेदितव्यम् ॥

दैव्येकम् । २ । ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवी गायत्रीति संज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनोपाय —चतुरङ्गक्रीडाया-
मिव चतुःषष्टिकोष्ठान् लिखित्वा तत्र प्रथमपङ्क्तौ आर्षानाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्व-
ङ्कानामुपरि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसानामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयाया पङ्क्तौ प्रथम-
कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत्, सज्ञाज्ञापनार्थम् । द्वितीये एक(१)सख्याङ्कं विन्यसेत् ॥

आसुरी पञ्चदश । २ । ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि ‘ग्लौ’ (पि० सू० १।१४) इत्यधि-
काराद्गुरुणि लघूनि वा यथासभवं द्रष्टव्यानि । अत्र तृतीयायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आसु-
रीशब्दं लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदश(१५)सख्याङ्कं लिखेत् ॥

प्राजापत्याष्टौ । २ । ५ ॥

प्राजापत्या गायत्र्यष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद्वेदेऽष्टाक्षर छन्दस्तत्प्राजापत्या गाय-
त्रीति ज्ञेयम् । चतुर्थ्यामत्र पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्ट(८)
सख्याङ्कं लिखेत् ॥

यजुषां षट् । २ । ६ ॥

यजुषा गायत्री षडक्षरा भवति । यत्र क्वचिद्वेदे षडक्षर छन्दस्तद्याजुषी गायत्रीति
संज्ञायते । अत्र पञ्चम्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्(६)
सख्याङ्कं लिखेत् ॥

साम्नां द्विः । २ । ७ ॥

षडित्यनुवर्तते । द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात्करोतिरध्याहियते, द्वादशाक्षरेत्यभ्या-

पूर्या क्रियते । तेन द्वि कृता द्विगुणिता पदसंख्या साप्तां गायत्री भवति । यत्र ऋचि द्वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः तत्साप्तां गायत्रीति संज्ञायते । अत्र पञ्चां पङ्कां प्रथमे कोष्ठे सामशब्द लिखित्वा द्वितीये द्वादश(१२)संख्याहं लिखेत् ॥

ऋचां त्रिं । २ । ८ ॥

पञ्चिन्ननुवर्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभिव्याहृति , तेन त्रिगुणा पदसंख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र ऋचिद्वेदेऽष्टदशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री श्रेया । अत्र सप्त मपङ्कां प्रथमे कोष्ठे ऋचाप्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टदश(१८)संख्याह लिखेत् ॥

द्वौ द्वौ साप्तां वर्धेत । २ । ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । साप्तां पङ्कां गायत्री द्वौ द्वौ संख्याहं गृहीत्वा वर्धिता पूर्वात् पूर्वाद्धर्षेत यावदष्टम कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र साप्तां पङ्कां तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्धिता न्यक्षराभ्यङ्गेन विन्यसेत् ॥

श्रींश्रींनृचाम् । २ । १० ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । ऋचां गायत्री श्रीश्रीश्रिसंख्याहान् गृहीत्वा पूर्ववद्धर्षेत । अत्राप्युक्तां पङ्कां तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रि(३)संख्याहक्रमेण पदमह स्थापयेत् ॥

चतुरश्वतुरं प्राजापत्यायां । २ । ११ ॥

प्राजापत्यापङ्कां गायत्री चतुरश्वतुरं संख्याहान् गृहीत्वा वर्धेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यास पूर्ववदेव ॥

एकैक शेषे । २ । १२ ॥

अनुक्त शेष । यत्र गायत्र्यां संख्याहृदिर्नोक्ता संकैक संख्याहं गृहीत्वा वर्धेत । देवी याज्ञुपी च शेषशब्देनोच्यते । आमुस्यां विशेषामिधानात् । तेन देवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमक्षरं गृहीत्वा वर्धेत । तथैव याज्ञुपी ॥

जहादासुरी । २ । १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं स्वजेत् । उत्तरेषु कोष्ठेषु पङ्कां प्रासायां हासो विधीयते । तेऽहा क्रमेण स्थाप्याः ॥

तान्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः । २ । १४ ॥

तानीति छन्दांसि गायत्र्याः पुरस्तात् उष्णिग्-अनुष्टुप्-बृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्ज-जगत्याभ्यानि क्रमेण भवन्ति ॥

तिस्रस्त्रिंशत् सनाह्न्य एकैका ब्राह्म्यः । २ । १५ ॥

याज्ञुपी पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याज्ञुपी साप्तां आर्षां भेति गायत्र्यो लिखिता एका पदत्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति । सनाह्न्य इत्येकसंज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्त्रिंश इति बीप्सया परेषामुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथैकैकेति बीप्सया ता एवं ब्राह्म्यो भवन्तीति विधीयते ।

ब्राह्म्य इति गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां विशेषणमेव । याजुषी साम्नी आर्ची चोष्णि-
 छिलिता एकीकृता द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्म्युष्णिग्भवति । एवं तिस्रोऽनुष्टुभ सगता सत्यो-
 ऽष्टाचत्वारिंशदक्षरैका ब्राह्म्यनुष्टुब् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्स्य संगता सत्यश्चतु प-
 ष्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी बृहती भवति । ता एव तिस्र पङ्क्तय संगता. षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी
 पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रत्रिष्टुभ संगता षट्षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवती ।
 ता एव तिस्रो जगत्स्य संगता द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति । अत्राष्टम्यां
 पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्र्यादीना षट्त्रिंशदा-
 (३६) दृक्कान् विन्यसेत् ॥

प्राग्यजुषामार्ष्य इति । २ । १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्तते । यजुषा पङ्क्ते प्राक् प्राजापत्या आसुरी दैवीति यास्तिस्रो
 गायत्र्य सगता सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव तिस्र उष्णिहः
 सगता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक् संपद्यते । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः संगता
 द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुब् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्स्य संगता षट्त्रिंशदक्षरा
 एका आर्षी बृहती भवति । ता एव तिस्र. पङ्क्तय संगताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी
 पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रत्रिष्टुभ संगताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुप्
 भवति । ता एव तिस्रो जगत्स्य संगताः अष्टाचत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती
 भवति । अत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु क्रमेण
 चतुर्विंशत्याद्यङ्कान् विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्ते द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि गायत्र्यादीनि ना-
 मानि विन्यसेत् । अयं स्पष्टतर. प्रदर्शनोपायः ।

छन्द	गायत्री	उष्णिग्	अनुष्टुब्	बृहती	पङ्क्ति	त्रिष्टुब्	जगती
आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
दैवी	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
ब्राह्मी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

इति भट्टहलायुधकृताया छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसामार्ष्याद्यष्टसङ्गाभि षट्पञ्चाशद्भेदा । तेषामुदाहरणानि
 वृत्तिंश्रुता न दर्शितानि । प्रचलितवेदशाखासु तेषां कात्स्न्येन प्राप्तेर्दुर्घटत्वाद्यथाप्राप्तं
 कानिचित्प्रदर्श्यन्ते—तत्रार्ष्यस्तत्प्रकरणे दर्शयितव्या । दैवी गायत्री—‘ओम्’ । दैव्यु-
 ष्णिग्—‘भुव.’ । दैवी बृहती—‘भुर्भुव स्व’ । आसुरी गायत्री—‘आपो ज्यो-

निर्गोऽमृत प्रद्वमभुव स्वरोम् । प्राजापत्या गायत्री—“भूमिर्गोतिर्न्यैतिरभिः
(यजुर्वेदे—अ० ३ म० १) । साक्षी त्रिष्टुप्—“महिरापा पिष्वर्चन्त्यु द्रवानाम्भुरर्हा
नात् साभूर्गो भुर्च्ययष्ट (ऋग्वेदे—अ० ४ अ० ७ प० २४ म० २५) ‘पुन्यं पुन्यां
मोतुणां पिबानि’ (सामवेदे—उ० प्र० १ अ० २) । आर्ची गायत्री—‘ममा ३ इ
पर्सा-यस्सग्दुपेत् तपष्टा सोममिषु स्वाहा’ (यजुर्वेदे—अ० ८ म० १०) । आर्ची
त्रिष्टुप्—अभि नरो दीपितिभिर्गर्भ्योद्दमाप्युत जनयत प्रदास । दूरेग्दा गृहपतिमथ
दुम’ (सामवेदे—उ० प्र० ६ अ० १ म० १०) । घ्राणी त्रिष्टुप्—परं गृह्यो भुव परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरा दय
चानात् । यधुष्मते शुष्मते ते प्रवीमि मा न प्रजां रीरिपो मोत वीरान् ॥ इति
मघदेव इति दिक्

अत्रेदमपेयम्—पिङ्गलाचार्यवृत्तगायत्र्यादित्तर्कण्यै वैदिकमन्त्रा स्वभिवरिता
मवन्ति प्रत्युतान्यैऋषिमिन्त्रच्छन्दोमिच्छास्ये यक्ष्यमाणनिष्कृत्-भुरिण विराट्-स्वराट्
रूप समाधेया । यथा स्वरीत्यस्वीकाररवेऽपि नानुष्टुप्छन्दस्त्वं विरट् । एव च ये
वेपु ये मन्त्रा गन्ति तेषां फाल्गुनायनादिभिः सर्धानुप्रमणिकाफार्धेन्यादिभिश्च
यानि च्छन्दानि विहितानि तेषामेव स्थितगतिभिन्तनीया’ इति न्यायाद्यथाशास्त्रत्व
प्रतिपादनार्थमेव भगवता पिङ्गलाचार्येणेदं छन्द शास्त्रं प्रणीतम् न तु तेषां पापकम्
तथाह्यकारादिक्रमेण गायत्र्यादिच्छन्दसां शास्त्रविहितत्व प्रदर्शयते—

मक्षरा	गायत्री	
(१)	दैवी	•
(२)	”	भुरिक्
(३)	”	स्वराट्
(४)	याज्ञपी	विराट्
(५)	”	निष्कृत्
(६)	”	•
(७)	”	भुरिक्, प्राजापत्या निष्कृत्
(८)	प्राजापत्या	
(९)	,	•
(१०)	”	स्वराट्, साक्षी, विराट्
(११)	साक्षी	निष्कृत्
(१२)	”	•
(१३)	”	भुरिक्, आसुरी, विराट्
(१४)	”	स्वराट्, , निष्कृत्
(१५)	आसुरी	•
(१६)	”	भुरिक्, आर्ची विराट्

तृतीयोऽध्याय ।

पादः । ३ । १ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्ते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत् 'पाद' इत्यधि-
कृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च—'गायत्र्या वसव' (पि० सू० ३।३) इति ॥

इयादिपूरणः । ३ । २ ॥

'पादः' इत्यनुवर्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः । आदिकरणेन उवा-
दोऽपि गृह्यन्ते । तत्रायमर्थ — यत्र गायत्र्यादिच्छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्यते,

(१७)	आसुरी	स्वराट्, आर्ची निचृत्
(१८)	आर्ची	०
(१९)	„	भुरिक्
(२०)	„	स्वराट्
(२१)	पादनिचृत्	०
(२२)	आर्षी	विराट्
(२३)	„	निचृत्
(२४)	„	०
(२५)	„	भुरिक्
(२६)	„	स्वराट्
(३४)	ब्राह्मी	विराट्
(३५)	„	निचृत्
(३६)	„	०
(३७)	„	भुरिक्
(३८)	„	स्वराट्

उष्णिगादिच्छन्दसामप्यनया रीत्याक्षरसंख्योहनीया एवमेवाथर्ववेदोक्तमन्त्रेष्वपि
छन्द समाधानमूह्यम्

१. 'उवादय' इत्यादिशब्देन यणसंयोगसवर्णदीर्घगुणवृद्धिव्यूहादयो गृह्यन्ते । तथा
च सर्वानुक्रमणिकाकार — 'पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत' । अ-
त्रैतद्भाष्यकारश्च क्षैप्रसंयोगो यकारवकारसंयोगो यणसंयोग इत्यन्ये, कुत एतत्, यण
हि क्षिप्रं भवति इति क्षैप्रः । मध्वत्रेत्यादावेकमात्रामर्धमात्रा करोतीति । 'एक. पूर्वप-
रयो' (पा० सू० ६।१।८४) इत्यधिकारसंपन्नसंधिकेकाक्षरीभावः । तत्र द्वे अक्षरे ए-
काक्षरीक्रियेते इति । तत्र यणव्यूहो यथा 'त्वामिन्द्र वज्रिन्' इत्यादौ वजरिन्नित्यादि, स-
वर्णदीर्घव्यूहो यथा—'यं त्रायध्वेऽस्यासते' इत्यादौ 'अस्य आसते' इति, गुणव्यूहो
यथा—'उप इन्द्र सुपर्वणीम्' इत्यादि, वृद्धिव्यूहो यथा—'ब्रह्मा एतु सद्नात्' इत्यादि.

तत्रेयादिभिः पूर्यितभ्या । तथा—‘तत्संयितुपरणियम्’ (यजुर्वेदे-भ० ३० म० २)
‘दिवं गच्छ सुव पुत्र’ इत्यादयः ॥

गायत्र्या वसव’ । ३ । ३ ॥

‘पाद’ इत्यनुपसृते । परिभाषयम् । गायत्र्या पादो वगणोऽशाक्षगानि भवन्ति ।
यत्र गायत्र्या पादोऽभिधायते तत्राशाक्षरा प्राप्य ॥

जगत्या आदित्या । ३ । ४ ॥

‘पाद’ इत्यनुपसृत । जगत्या पादा द्वादशाक्षरो भवति । यत्र ऋचिष्वागत
पादस्यत्र द्वादशाक्षरा गृह्यते ॥

विराजो दिश । ३ । ५ ॥

पाद इत्यनुपसृत । यत्र ऋचिद्वारा पाद इत्युच्यते, तत्र द्वादशाक्षर प्रत्यतम्य ॥

त्रिष्टुभो रुद्रा’ । ३ । ६ ॥

त्रिष्टुभ’ ‘पाद’ इत्युक्तं सर्वत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन् ऋचायाः परिभाषा एता
धतस ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् । ३ । ७ ॥

एभिषतुभिलक्षणान्कः पादो यस्य तम् उक्तपाद’ उक्त । यस्य ऋचन्दगो यारस
पाद परिभाषितमन्त्रोऽन्वयः पादन ऋचिद्वारात्, ऋचिद्विपात्, ऋचिद्विपात् ऋ
चिषतुष्पाद् भवति । गायत्री च त्रिषदये । चतुर्भिराशाक्षरा पादरनुष्टुपस्य स्यात् ॥

आद्य चतुष्पादतुभि । ३ । ८ ॥

‘ऋतु सप्तन लक्षणया पदस्य पादाऽभिधीयते तं पादमनुष्पाद गायत्रं छन्दा
भवति । एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि गणयन्त । यथा—

‘इन्द्रः सन्वीपति (१) वैल्लन रीम्नि (२) ।

दुन्वयवना वृषा (३) समस्तु नागाहि (४) ॥

ऋचिभिः पादपिभिः । ३ । ९ ॥

‘ऋचिद्वारे’ यत्प्राक्षरापसूक्षित पादाऽभिधायभ्यव भवति । एवमऋचिंशत्यक्षरानि
जायन्ते । यथा—

‘सुवाकु हि सार्धानां (१) सुवाकुं मुमतीनाम् (२) ।

सुवामं पादुशामां (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० १ अ० १ व० ३२ म० ४)

सा पादनिचृत् । ३ । १० ॥

सर्व गायत्री ‘पादनिचृत्’ इति समान्-रुभवत् । प्रयोक्तुरदृष्टान्मुदयसंघ-पहापनापंमियं
संज्ञा । यदस्यानादिरथान्महत्वेऽपि च न दुष्टति ॥

१ छन्दोमात्रमिययकमिदम् सार्द्धकं तु ‘पादमनुष्पादः (पि० सू० ४।१०) इति
विज्ञेयोऽयं यत्नते

षट्सप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् । ३ । ११ ॥

प्रथम षडक्षर, द्वितीयोऽष्टाक्षर, तृतीय सप्ताक्षरः । एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा 'अतिपादनिचृत्' इति सज्ञा लभते । 'त्रिपात्' इत्यनुवर्तनीयम् । यथा—

['प्रेष्टं त्रिं अतिथिं (१) स्तुपे मित्रमिव प्रियम् (२) ।

अग्निं रथं न वेधम् (३) ॥'] (ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ६ व० ५ म० १)

द्वौ नवाक्षरौ षट्क्ष नागी । ३ । १२ ॥

द्वौ नवाक्षरौ पादौ, षडक्षरस्तृतीयः । एवं त्रिभिः पादैः 'नागी' नाम गायत्री भवति । यथा—

['अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमै (१) क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशाम् (२) ।

ऋद्धामां त ओहैः (३) ॥'] (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ५ व० १० म० १)

विपरीता वाराही । ३ । १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता यदा भवति तदा 'वाराही' नाम भवति । प्रथमः षडक्षर पादो, द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ । यथा—

['अग्ने मृळमहो (१) असि यऽईमा देव्युं जनम् (२) ।

ईयेथ बहिरासदम् (३) ॥'] (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ५ व० ९ म० १)

षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना । ३ । १४ ॥

षडक्षर प्रथम पाद, द्वितीयः सप्ताक्षर, तृतीयोऽष्टाक्षर । एवं त्रिभिः पादैः 'वर्धमाना' गायत्री भवति । यथा—

['अग्ने इत्यानां (१) होता विश्वेषां हितः (२) ।

देवेभिर्मानुषे जने (३) ॥'] (सामवेदे-पू० प्र० १ अ० १ म० २)

विपरीता प्रतिष्ठा । ३ । १५ ॥

सैव वर्धमाना गायत्री विपरीता यदा भवति तदा 'प्रतिष्ठा' नाम गायत्री भवति । अष्टाक्षरः प्रथम पाद, द्वितीयः सप्ताक्षर, षडक्षरस्तृतीय । यथा—

['आपः पृणीत भेषजं (१) वरुथं तन्धे इ मर्म (२) ।

ज्योक्च सूर्यं दृशे (३) ॥'] (ऋग्वेदे-अ० १ अ० २ व० १२ म० २१)

तृतीयं द्विपाञ्जागतगायत्राभ्याम् । ३ । १६ ॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्थसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा चोक्तम्—'विराजो दिशः' (पि० सू० ३।५) इति । यदा द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरश्च पाद स्यात्, ततस्ताभ्यां 'द्विपाद् विराड्' नाम गायत्री भवति । यथा—

['नृभिर्धमानो हर्यतो विचक्षणो (१) ।

राजा देवः समुद्रियः (२) ॥'] (ऋग्वेदे-अ० ७ अ० ५ व० १५ म० १६)

१ 'इया इथ' इति गुणव्यूहान्नवाक्षरत्वम्

त्रिपात्रैष्टुभैः । ३ । १७ ॥

‘वृत्तीयम्’ इत्यनुवतते । एकादशाक्षरं पादौ त्रिपाद् धिराद् नाम गायत्री भवति ।

या—

‘बुद्धीयन्मिग्रथितये युवाकुं राये च नो मिमीत धार्मवत्यै ।

इये च नो मिमीत धनुमर्ष्यं ॥’ (ऋग्वेदे—अ० १ अ० ८ व० २३ म० ९)

[पूर्णहोम यद्यसे जुहोमि यो (१) ऽर्से जुहोति धरमर्म्मं ददाति (२) ।

धरं वृणे यद्यसा मामि स्मेके (३) ॥ इति भवदेव ॥]

इति गौयम्भधिकारः ।

उष्णिग्गायत्री जागतश्च । ३ । १८ ॥

अत्र गायत्रात्रयक्षरौ पादौ जागतश्च द्वादशाक्षरः, एष त्रिभिः उष्णिग्’ नाम दो भवति । अत्र च क्रमो न विषदितः । पादसंख्यामात्र विधीयते ॥

ककुम्मध्ये चेदन्त्यः । ३ । १९ ॥

गायत्रसो पादसोर्मध्ये जागतथेत्पादो भवति तदेयम् उष्णिक् ‘ककुप्’संज्ञां लभते ।

या—

सुद्वेष संमहासति (१) सुवीरों नरो मरुत् स मर्ष्यं (२) ।

य त्रायध्वे क्षाम् से (३) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० ४ अ० ३ व० १३ म० १५)

पुरउष्णिकपुर’ । ३ । २० ॥

स एव पादो जागतथेत् प्रथमो भवति गायत्री च परत तदा पुरउष्णिक् नाम भवति । यथा—

‘अप्सः^१न्तरमूर्त्तमप्सु मेपुं (१) अपामुत प्रज्ञोस्तये (२) ।

वेसा भवत वामिनः (३) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० १ अ० २ व० ११ म० १९)

परोष्णिकपर । ३ । २१ ॥

१ ‘गातारं त्रायत इति गायत्री’ इति निरुक्तकार अत्र सर्वानुक्रमणिकायां विक्षेपो यथा—‘प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री (१) पञ्चकाञ्चस्थारः (२) पङ्क श्लोकः (३) चतुर्यञ्चतुष्को घा पदपङ्क्तिः (४) पदसप्तैकावश उष्णिग्गर्भा (५) त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् (६) मध्यमः पङ्कश्चेदतिनिचृत् (७) वृश कञ्चेद्ययमभ्या (८) यस्यास्तु पङ्कसप्तकाष्टकाः सा षर्धमाना (९) यिप रिता प्रतिष्ठा (१०) द्वौ पङ्कौ सप्तकञ्च इत्तीयसी (११)’ इत्येकादशविधा गायत्री तत्र त्रिप्रकारा पदपङ्क्तय पङ्क्तिच्छन्दसि भगवता सूत्रकारेण निवेशिता ‘इत्तीयसी’ इत्यधिकोष्ठा अन्यानि च सर्वत्र तुल्यान्येवति २-३ मर्तीच’ इत्तीय शब्देन अस्य आसत्ते’ इति दीपव्यूहाच्च पादपूर्तिः

एवं जागत पाद परतश्चेद्भवति, पूर्वौ च गायत्रौ, तदा 'परोष्णिक्' नाम च्छन्दो भवति ।

'उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च' (पि० सू० ३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत् । विशेषसंज्ञाभिधानार्थं पुनरुच्यते प्रथमसूत्रे (पि० सू० ३।२०) उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम् ॥

यथा—

'अग्ने वाजस्य गोमत् (१) ईशानः सहस्रो यहो (२) ।

अस्से धेहि जातवेदो महि श्रवः (३) ॥' (ऋग्वेदे-अ० १ अ० ५ व० २७ म० ४)

चतुष्पादेषिभिः । ३ । २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भि पादै 'उष्णिक्' एव भवति । यथा—

नदं व ओदतीनां (१) नदं यो युवतीनाम् (२) ।

पतिं वो अघ्यानां (३) धेनुनामिपुध्यसि (४) ॥'

(ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ५ व० ५ म० २)

इत्युष्णिगधिकार ।

अनुष्टुब्गायत्रैः । ३ । २३ ॥

'चतुष्पाद्' इत्यनुवर्तते । गायत्रैरष्टाक्षरै पादैश्चतुष्पाच्छन्दः 'अनुष्टुप्' संज्ञं भवति । यथा—

सहस्रशीर्षा पुरुषः (१) सहस्राक्ष सहस्रपात् (२) ।

स भूमिं सर्वतः स्पृत्वा (३) अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् (४) ॥' (यजुर्वेदे-अ० ३ म० १)

त्रिपात्कचिजागताभ्यां च । ३ । २४ ॥

'अनुष्टुप्' इत्यनुवर्तते । चकाराद्गायत्रग्रहणं च । गायत्रैणैकेन ततो द्वान्या जागताभ्या क्वचित् 'त्रिपादनुष्टुप्' भवति ॥

मध्येऽन्ते च । ३ । २५ ॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्र पादो भवति, तदाप्यनुष्टुवेव स्यात् । यथा—

१ 'अग्नीयानाम्' इतीयशब्देन पूर्तिः । २ 'चतुर्द्वारम्भादूर्ध्वं स्निह्यत इत्युष्णिक् इति निरुक्तम् । अयमेव शब्द आकारान्तोऽपि यथा—'उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्', (यजुर्वेदे-अ० २ म० १३) 'बृहत्युष्णिहा क्रुक्पुसुचीभिः शम्यन्तु त्वा' (यजुर्वेदे-अ० २३ म० ३३), 'शृणालु ग्रीवाः प्रशृणातूष्णिहा वृत्रस्येव शचीपति' (अथर्ववेदे-का० ६ अ० १३४ सू० १) । भगवता कात्यायनोक्ता यथा—'द्वितीयमुष्णिक्त्रिपादा, आद्यो द्वादशश्चेत्पुरउष्णिक् (१) मध्यमश्चेत्क्रुक्पु (२) त्रैष्टुभजागतचतुष्का न्यङ्कुशिराः (३) एकादशिनोऽपरस्तनुमध्या (४) आद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गार्भाः (५) मध्यश्चेत्पिपीलिकमध्या (६) चतुःसप्तक उष्णिगेव (७) इति' सप्तविधा उष्णिक् ।

‘पर्युषु प्रैभन्व वाचसातये (१) परिवृत्राणि सृष्टणिः (२) ।

द्विपस्तुरण्यां कण्ठ्या म ईमसे (३) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ व० २२ म० १)

अन्तपक्ष उदाहरणम्—

‘मा कर्षीं घातमैर्म्यमिध्रिणे नो (१) माकुत्रां नो गूहेम्यों घेनघों गु (२) ।

स्तनासुजोर्भेशिन्धी (३) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० १ अ० ८ व० २३ म० ८)

इत्यनुष्टुभेधिकार ।

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । ३ । २६ ॥

एको जागत पाद , त्रयश्च गायत्रा , तदा ‘बृहती’ नाम छन्दो भवति ॥

यथा—

‘मस्त्रां सुशिप्र हरिष्यस्त्रादीमहे (१) त्वे आ भूपन्ति वेधमः (२) ।

तव अर्षास्युपमाम्युक्थ्यां (३) सुतेत्त्रिंश्र गिर्वेणः (४) ॥’

(ऋग्वेदे अ० ६ अ० ७ व० ३ म० २)

पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः । ३ । २७ ॥

‘बृहती’ इत्यनुवर्तते । पूर्व- पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्रा , तस्यै बृहती पथ्या’ नाम छन्दो भवति । यथा—

‘मा धिबुम्यद्विर्वासत् (१) सत्वायो मा रिपथ्यत (२) ।

इन्द्रमिस्त्राता वृषेण सर्षा सुते (३) मुहुंशुक्था च शसत (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ५ अ० ७ व० १० म० १)

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः । ३ । २८ ॥

१-२ प्रथमपथ्या ‘इत्युविम्भन्देन पादपूर्ति ३ ४ अमित अ
अशुची’ इति पादपूर्ति सायणभाष्ये इतिरस्य नाम । ५ सर्धानुक्रमणिकायां
यथा—‘तृतीयमनुष्टुभ, चत्वारोऽष्टकाः (१) पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको म
रापवपङ्क्तिः (२) जागताष्टकश्च छतिः (३) मध्ये चैदष्टकः पिपीलिका
पथ्या (४) नवकयोर्मध्ये जागतः काथिगाद् (५) नवधैराजस्त्रयोवशीर्न
रूपी (६) दशकास्त्रयो धिराद् (७) पकादशको वा (८)’ इत्यथवनुष्टुभ ।
मनुष्टुभेनानुष्टुभ’ इति ब्राह्मणे निरुक्ति ६ इतोऽप्ये वैदिकान्युदाहरणानि कस्ति-
कतासुद्रिवे पुस्तके न वर्तन्ते तान्यन्विष्य लिख्यन्ते । ७ पूर्वसुत्रपठित । प्रथम
दस्यः ।

‘पूर्वश्वेद्’ इत्यनुवर्तते । पूर्वश्वेजागत पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा ‘न्यङ्कुसारिणी’ नाम्नी बृहती भवति । यथा—

‘मत्स्यपाथि ते महः (१) पात्रस्येव हरिवो मत्सुरो मदः (२) ।

वृषा ते वृष्ण इन्दु (३) वांजी सहस्रसातम. (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० २ अ० ४ व० १८ म० १)

स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः । ३ । २९ ॥

इयमेव ‘न्यङ्कुसारिणी’ क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन ‘स्कन्धोग्रीवी’ नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

उरोबृहती यास्कस्य । ३ । ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन ‘उरोबृहती’ नाम्नी भवति ॥

उपरिष्ठाद्बृहत्यन्ते । ३ । ३१ ॥

यदा जागत पादोऽन्त्ये भवति, तदा ‘उपरिष्ठाद्बृहती’ नाम भवति । यथा—

‘न तमंहो न दुर्हितं (१) द्रवोसो अष्ट मर्त्यम् (२) ।

सजोषसो यमर्यमा (३) सिन्नो नर्यन्ति वरुणो अतिद्विषः (४) ॥’

(ऋग्वेदे अ० ८ अ० ७ व० १३ म० १)

पुरस्ताद्बृहती पुरः । ३ । ३२ ॥

स एव जागत पाद पूर्वश्वेद् भवति, शेषाश्च गायत्रा, तदा ‘पुरस्ताद्बृहती’ नाम भवति । यथा—

‘महो यस्पति. शवसो असाभ्या (१) महो नृग्नस्य तूतुजिः (२) ।

भर्ता वज्रस्य धृष्णो. (३) पिता पुत्रमिव प्रियम् (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ७ व० ६ म० ३)

‘बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्रा’ (पि० सू० ३।२६) इत्यनेनैव गतार्थमेतत् । सज्ञा-विशेषप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते ॥

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः । ३ । ३३ ॥

क्वचिद्वेदे नवाक्षराश्चत्वार पादा दृश्यन्ते, सापि बृहत्येव ।

१ ‘मत्सीय’ इति पूर्वा निचृत्त्वान्न दोष २. ‘यदि जागत पादः पुरो भवति, ‘अन्ते च त्रयो’ इति लिखितपुस्तकयो । ३. ‘असाभिया’ इति पूरणात्पादपूर्ति । ४ ‘गतार्थत्वात्’ इति लिखितपुस्तकयोः ।

यथा—

‘युव द्वास्तीं महो रज् युव (१) वामधिरतंतसप्तम् (२) ।

ता मो वसु सुगोपा स्वांत (३) पात नो वृक्षदध्वायोः (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ८ व० २३ म० ७)

वैराजौ गायत्री च । ३ । ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ पूर्वौ द्वादशाक्षरौ भवत ततो गायत्री च सापि बृहती । यथा—

‘अग्ने धिर्वस्वपुपसंक्षित्र (१) राधो ममर्त्य आ द्वाष्टये (२) ।

जातवेदो वैवा एव (३) मृषा देवाँ उपेषुधुः (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० २ व० २८ म० १)

त्रिमिर्जागतैर्महाबृहती । ३ । ३५ ॥

त्रिमिजागतै पादैरछन्दो महाबृहती’ नाम । यथा—

‘अर्भीअमो अस्तु मर्त्येज्वाँ (१) ऋतस्य धर्मश्चसुतस्य चारुण (२) ।

सर्वासरो वाजमच्छास निष्यदत् (३) ॥

(ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ व० २२ म० ४)

सतोबृहती ताण्डिनः । ३ । ३६ ॥

इयमेव महाबृहती ताण्डिन आचार्यस्य मतेन सतोबृहती’ नाम भवति ॥

इति वैहस्यभिकार ।

१ सायणभाष्ये तु—‘युव हीति—’ सप्तमी [ऋग्] विष्टारबृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहतीति तद्वक्ष्योपेतत्वात् । २—३ अमर्तिय ‘बहुत्व’ इति पूर्वा पादपूरणम् ४ ऋग्वेद एतद्वक्ष्योपेता महाबृहत्युभ्वबृहतीनाम्नोपलभ्यते सायणभाष्ये आद्यक्षराभ्यन्तरे पादा एको द्वादशाक्षर सा महाबृहतीत्येतद्वक्षणं चतुर्थाष्टकस्याष्ट माभ्यामे प्राप्यते । एवमत्रैवायुजौ जागतौ सतोबृहती अद्यक्षराभ्यन्तरे पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती, अष्टिनभ्यो द्वौ जागतौ सा (अपि) महासतोबृहती, अथ च तृतीयाष्टकस्य प्रथमाभ्यामे विराड्रूपा सतोबृहती, प्रथमा ष्टकस्य सप्तमाभ्याम आषौ द्वादशाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयस्ततो द्वादशाक्षरौ सा यवमभ्या महामहाबृहती, ऋकृषतीत्याद्याश्च बृहतीमेवा ५ सर्वालुप्रमणिकायां यथा—‘चतुर्थं बृहती, तृतीयो द्वादशाक्षरेत्पुरस्ताद्बृहती (१) द्वितीयं श्लेष्यद्विसारिणी, उरोबृहती, स्कन्धोप्रीधी वा (२) अस्यश्लेषुपरिष्टाद्बृहती (३) अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती (४) त्रिजागतोर्ध्वबृहती (५) च योदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमभ्या (६) नवकाष्टैकादश्यष्टिनो विषमं पादा (७) चतुर्नयका बृहत्येष (८) इत्यष्टविधा बृहत्य परिबर्हणाद् बृहतीति निरुक्तकार

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ३ । ३७ ॥

यदा द्वौ पादौ जागतौ भवतस्ततो गायत्रौ च, तदा 'पङ्क्तिः' नाम छन्दः ॥

पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिः । ३ । ३८ ॥

यत्र पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमतृतीयौ पादौ जागतावित्यर्थः, द्वितीय-चतुर्थौ च गायत्रौ तच्छन्दः. 'सतः पङ्क्तिः' नाम भवति ॥ यथा—

'यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह (१) यजिष्ठं हव्यवाहन (२) ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं (३) यं वृषा यमुपस्तुतः (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ३ व० ९ म० १०)

विपरीतौ च । ३ । ३९ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतः, तदापि सतः पङ्क्तिरेव । अयमर्थः—प्रथमतृतीयौ पादौ गायत्रौ, द्वितीयचतुर्थौ [च] जागतौ तदापि सतः पङ्क्तिरेव भवति ॥ यथा—

'य ऋष्व. श्रावयत्सखा (१) विश्वेत्स वेदं जनिमा पुरुषुतः (२) ।

तं विश्वे मानुषा युगे (३) न्द्रं हवन्ते तविषं यतः स्रुचः (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० ६ अ० ४ व० ३ म० १२)

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः । ३ । ४० ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्रौ च परतः, तदा 'प्रस्तारपङ्क्तिः' नाम । यथा—

'भा विद्युन्मद्भिर्मरुत. स्वकै रथेभि (१) र्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः (२) ।

आ वर्षिष्ठया न इषा (३) वयो न पसता सुमाया. (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ६ व० १४ म० १)

'पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च' (पि० सू० ३।३७) इत्यनेन गतार्थमिदं संज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

आस्तारपङ्क्तिः परतः । ३ । ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ परौ भवतः, गायत्रौ च पूर्वौ, तदा 'आस्तारपङ्क्तिः' नाम । यथा—

'भद्रं नो अपि वातय (१) मनो दक्षमुत क्रतुम् (२) ।

अर्धा तेसुख्ये अन्धसो वि वो मदे (३) रणन् गावो न यवसे विवक्षसे (४) ॥'

(ऋग्वेदे अ० ७ अ० ७ व० ११ म० १)

विष्टारपङ्क्तिरन्तः । ३ । ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, तदा 'विष्टारपङ्क्तिः' नाम यथा—

१. उदाहरणमस्याः प्रस्तारपङ्क्त्या द्रष्टव्यम् । २-३. सायणभाष्ये तु सतोवृहती नाम । ४. कलिकातामुद्रितपुस्तके प्रथममास्तारपङ्क्तिः ।

‘अग्ने तव इवो पयो (१) महिं भ्राजन्ते अर्चयन् विभावसो (२) ।

पृथ्वातो शर्वसा वाजमुक्थ्युः (३) दर्शसि द्वाशुर्व कये (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ७ य० २८ म० १)

संस्वारपङ्क्तिर्बहिः । ३ । ४३ ॥

यदा तावेष जागती पादा बहिर्भवत मध्ये च गायत्री, तदा ‘संस्वारपङ्क्ति’ नाम छन्दः । यथा—

‘पितृभृतो न तस्तुमित्पुदाभवः (१) प्रतिं दप्सो यज्ञामसि (२) ।

उपा अप स्वमुन्मः (३) संयर्तुमिं सुजातता (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ८ य० ३० म० ३, ४)

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः । ३ । ४४ ॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भि पादै अक्षरपङ्क्ति’ नाम छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिच्छन्दः, सत्कर्म पञ्चकाश्चत्वारः’ इत्युच्यते । तत्रोत्तरम्— द्वावप्यल्पशः’ (पि० सू० ३।४५) इति । अस्मात् सिंहायसोक्तितन्यायेनाल्पमहणमनुवर्तते । तेन पद्मेरल्पत्वं विशेषात्प्रति पादितं भवति यथा—

‘मैत्रुमैतु (१) वेपी मनीषा (२) ।

अभ्यामुर्तष्टो (३) रथो न पात्री (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ५ अ० ३ य० २५ म० १)

द्वावप्यल्पशः । ३ । ४५ ॥

पञ्चमहणमनुवर्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यामल्पशः पङ्क्तिनाम छन्दो भवति, च चित्तेषु वेदे न सर्वत्र ॥

पदपङ्क्तिः पञ्च । ३ । ४६ ॥

पञ्चका इत्यनुवर्तते । यदा पञ्चाक्षरा पञ्चपादा भवन्ति, तदा ‘पदपङ्क्ति’ नाम छन्दः । यथा—

‘भूतं न पूतं (१) सुनूरैरेपाः (२) ।

शुषि हिरण्यम् (३) तत्तं वृज्मो न (४) रञ्जत स्वभावाः (५) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ५ य० १० म० ६)

चतुष्कपट्वी त्रयश्च । ३ । ४७ ॥

चकार ‘पञ्चका’ इत्यनुकपणार्थं । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पाद द्वितीयः पञ्चक्षरः, ततश्च पञ्चाक्षरास्तथा पञ्चपादा पङ्क्तिरेव । यथा—

१ कात्यायनाचार्येण छन्दो गायत्रीछन्दोभेदमध्ये परिगणितम्, सायणाचार्येण तु ‘द्विपादा’ इत्युक्तम् २ अग्निमूपत्वादेकाक्षराधिक्यम्

‘अधाद्यन्ते (१) क्रतोर्भद्रस्य (२) दक्षस्य साधोः (३) ।

रथीर्कृतस्य (४) बृहतो बभूथ (५) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ५ व० १० म० २)

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः । ३ । ४८ ॥

पञ्चभिरष्टाक्षरै पादै ‘पथ्या’ नाम पङ्क्तिर्भवति । अस्योदाहरणम्—

‘अक्षन्नमीमदन्त हि (१) अवप्रिया अधूपत (२) ।

अस्तोषत स्वभानवो (३) विप्रा नविष्टया मती (४) योजा न्विन्द्रं ते हरीं (५) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० १ अ० ६ व० ३ म० २)

इति पङ्क्त्यधिकारः ।

अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकार ।

जगती षड्भिः । ३ । ४९ ॥

‘गायत्रै’ इत्यनुवर्तते । गायत्रै षड्भि पादै ‘जगती’ नाम छन्दो भवति । यथा—

‘आपो न देवीरुपयन्ति (१) ह्योत्रिर्यमव. पश्यन्ति (२) विततं यथा रजः (३) ।

प्राचैर्देवासः प्रणयन्ति (४) देवयुं ब्रह्मप्रियं (५) जोषयन्ते वरा इव (६) ॥’

(ऋग्वेदे-अ. १ अ. ६ व. ४ म. २)

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती । ३ । ५० ॥

त्रिष्टुभ प्रस्तुतत्वात्प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव संबन्ध । एकेन त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रै पञ्चपात् ‘त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती’ नाम छन्दो भवति । त्रैष्टुभेन सह ‘पञ्चभिर्गायत्रै’ (पि० सू० ३।४८) इत्युक्ते चत्वार एव गायत्रा पादा लभ्यन्ते । यथोपाध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमा प्रतीयन्ते ॥

१ ‘नु इन्द्र ते’ इति व्यूहात्पादपूर्ति २ सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनोक्ता यथा—‘पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा (१) अथ चतुष्पदी. विराड्दशका (२) अयुजौ जागतौसतोबृहती (३) युजौ चेद्विपरीता (४) आद्यौ चेत्यस्तारपङ्क्तिः (५) अन्तौ चेदास्तारपङ्क्तिः (६) आद्यन्तौ चेत्यस्तारपङ्क्तिः (७) मध्यमौ चेत्यस्तारपङ्क्तिः (८)’ इत्यष्टविधा पङ्क्तयः पङ्क्तिः पञ्चपदेति निरुक्तकार ३ ‘जगतीनाम पङ्क्तिर्भवति’ इति लिखितपुस्तके ४. एकपदा त्रिष्टुब्जगती च बाह्वृच्ये प्राप्येते । ५. ‘एकेनेति ‘पथ्या पञ्चभिर्गायत्रै ३ । ४८ ॥’ इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव संबन्धः । गायत्रेणैकेन पादेनाधिकारात् त्रिभिस्त्रैष्टुभै पादैश्चतुष्पात् त्रिष्टुप् ‘ज्योतिष्मती’ नाम ।’ इति कलिकातामुद्रित-पुस्तकस्य टिप्पण्या लिखितपुस्तके च पाठभेदः ।

तथा जगती । ३ । ५१ ॥

एकेन जागतेन पादेन षतुर्भिर्गायत्रै पादे पद्यपाञ्चगती 'ज्योतिष्मती' नाम छन्दो भवति ॥

पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । ३ । ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन शेषेषु गायत्रै पादे 'पुरस्ताज्ज्योति' नाम त्रिष्टुप भवति । यथा—

'समुं दुहीमृष्ट वो ह सत्त्वा यः द्युरां (१) सुषवा वो रघेष्टा (२) ।

प्रतीचक्षिषोर्ध्वीयाम् (३) वृषण्वान् वषमूर्यः (४) धित्तमसो धिहृस्ता (५) ॥'
(ऋग्वेदे—अ० २ अ० ४ म० १३ म० ५)

पूर्वेष्वेव गतायत्वादिशेषसंज्ञाहापनार्थमिदम् । तथा जगती' इत्यनुवतनीयम् । तेनाद्यन जागतेन पादेन षतुर्भिर्गायत्रै 'पुरस्ताज्ज्योति' नाम जगती भवति । यथा—

'अर्वाप्पुमिर्म उर्षति सूर्यो ध्युर्पा (१) अम्रा मुह्रा वो अर्षिर्पा (२) ।

आयुंक्षतामधिना या (३) तंये रयं प्रामांषीरेय (४) संयिता जगत् पूर्यंक्षु ॥'
(ऋग्वेदे—अ० २ अ० २ म० २७ म० १)

मध्येज्योतिर्मध्यमेन । ३ । ५३ ॥

यदा मध्यमर्षष्टुभ पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ, तदा 'मध्येज्योति' नाम त्रिष्टुप भवति । मध्येज्योतिरित्युक्तकसमास ।

तथा जगती' इत्यनुवतनीयम् । तेन मध्यमेन जागतेन एकेन जागतेन मध्यमेन तृतीयेनोभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्येज्योति' नाम जगती भवति । यथा—

उपरिष्टाज्ज्योतिरन्तेन । ३ । ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्रा पादा भवन्ति अन्ते च त्रैष्टुभ, तदा 'उपरिष्टाज्ज्योति' नाम त्रिष्टुप् भवति ।

१ एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतीष्वनुवत्याद् 'ज्योतिष्मती' नाम । इति ष ।

२ प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषेषु त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुरस्ताज्ज्योति त्रिष्टुप् । इत्यपि ष ।

३ गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागती इति ष तत्रैव । ४ 'यदा मध्यमो गायत्रस्तृतीय पादो भवति उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ यदा पूर्वा अन्तिसम्यैकैष्टुभस्त्वदा मध्ये ज्योतिर्नाम त्रिष्टुप्' भवति । इति च । सायणभाष्ये तु (अ ५ अ ८ व ३४) मध्ये ज्योतिस्त्रिष्टुप्

यतोऽकस्वतो ज्योतिरिति । ५ एकेन गायत्रेण मध्यमेन तृतीयेनोभयतश्च जागताभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां षतुर्येन च जागतेन मध्येज्योतिर्जगती' नाम भवति । इत्यपि ष । ६ यदा त्रयैकैष्टुभा पादा भवन्ति, अन्ते च गायत्रस्त्वदा 'उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्' नाम भवति । इति क मु पु टिप्पण्यां लिखितपुस्तके ष ।

यथा—

जयंतं च प्रस्तुतं च (१) प्रचावतं प्रजां च (२) धत्तं द्रविणं च धत्तम् (३) ।
सजोषसा उषसा (४) सूर्येण चोर्जे नो धत्तमश्विना (५) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० ६ अ० ३ व० १५ म० ११)

तथा 'जगती' इत्यनुवर्तनीयम् । तेनान्तेन जागतेन पादेन शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः
रूपरिष्टाज्ज्योतिः' नाम जगती भवति । यथा—

'हंसाविव पतथो (१) अध्वगाविव सोमं सुतं (२) महिषेवाव गच्छथ (३) ।
सजोषसा उषसा (४) सूर्येण च त्रिर्वर्तियात्तमश्विना (५) ॥

(ऋग्वेदे. अ. ६ अ. ३ व. १५ म. ८)

इति त्रिष्टुब्जैगत्यधिकारः ।

एकस्मिन्पञ्चके छन्दः शङ्कुमती । ३ । ५५ ॥

१ 'तथा जगतीत्यनुवर्तनीयम् । तेनान्तेन गायत्रेण शेषैश्च जागतैस्त्रिभिः 'उप-
ष्टाज्ज्योतिर्जगती' नाम भवति' इति. क. मु. पु. टिप्पण्यां लिखितपुस्तके च ।
सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनाचार्योक्ता यथा—'षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभ-
दा (१) द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् (२) वै-
जौ जागतौ चाभिसारिणी (३) नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च (४) द्वौ वै-
जौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना (५) एकादशिनस्त्रयोऽष्टकाश्च विरा-
रूपा (६) द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकाश्च ज्योतिष्मती (७) यतोऽष्टकस्ततो
ज्योतिश्चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती (८) मध्ये चेष्वमध्या
९) आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा (१०)' इति
शविधास्त्रिष्टुभ ३. कात्यायनाचार्योक्ता यथा—'सप्तमं जगती, जागतपदा
१) अष्टिनस्त्रयस्तौ च द्वौ महासतोवृहती (२) अष्टकौ सप्तकः षट्को
शको नवकश्च षडष्टका महापङ्क्तिः (३) इति त्रिविधा जगत्य . ४.
प्रद्वैक पञ्चाक्षर पादो भवति त्रयश्च द्वादशाक्षरास्तदा 'शङ्कुमती जगती' नाम
छन्दो भवति ।' इति क. मु. पु. टिप्पण्या लिखितपुस्तके च । 'अनादेशे चत्वारः'
ति परिभाषया चत्वार एकादशिन पादा इत्यर्थः । 'जागतसूक्ते स्थिता
जगती त्रिष्टुप्सूक्ते स्थिता त्रिष्टुप्' नात्र क्रमादर' इति तद्भाष्यकार । तैस्तद्दुदाहरणा-
द्यपि तत्र दर्शितानि पिङ्गलोक्ताद्विलक्षणमिदं छन्दः । अत्रापि क्रमो न विवक्षितः.
दमेव च्छन्दः पिङ्गलाचार्येण जगतीज्योतिष्मतीसंज्ञकत्वेनोपादाय पुरस्ताज्ज्योति-
ष्मतीत्वादिना त्रिविधमुक्तम् कात्यायनेन तु चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुप्छन्दोमध्ये
रिगणितम् एतेषामुदाहरणान्यप्याश्वलायनशाखाया बहूनि सन्ति बाहुल्यभयेनात्र
दर्शितानि. तत्रैतादृशि त्रिष्टुप्छन्दसि विशेषमाह कात्यायनाचार्यः—'बहुनापि
ष्टुभ एव' इति अस्यार्थस्तु त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वे प्राप्ते सति बहुभिरक्षरैरूना

यदैकः पद्याक्षर पादो भवति प्रथम्य पदक्षराः, तदा 'शङ्कुमती' नाम गायत्री । छन्दोमहणे प्रकृते पुनश्छन्दोमहण छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन सर्वेषु छन्दः सु पद्याक्षरैकपादछदिका शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरं सप्रत्यय स्यात् ॥

पदे ककुर्म्मती । ३ । ५६ ॥

एकस्मिन् पदक्षरे पादे, अन्येषु यथाऽक्षरमुपात्तेषु च्छन्दोमात्र, ककुर्म्मती नाम ॥

त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या । ३ । ५७ ॥

यदाद्यन्तौ पादौ षडक्षरौ मध्यमोऽल्पतराक्षर तदाणिष्ठमध्या क्षती पिपीलिकमध्या' नाम भवति । अयमर्थः — आद्यन्तौ पादावष्टाक्षरी, मध्यमरूपैक्षरः, एवं त्रिपादायात्री पिपीलिकमध्या नाम भवति । एष चतुक्षरे पद्याक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिद्धयति । यत्किञ्चित्त्रिपाच्छन्दो लघुमध्यमपाद तत्सब पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

अपि विराड्कृपादित्रिष्टुभधिकारोक्ता त्रिष्टुभ एव स्युः एतेन पद्यभिष्वत्तुर्भिक्तिभिवाक्षरैरुना अपि ऋचत्रिष्टुप्सूक्तस्थात्रिष्टुभ एव, न तु तासां निवृत्तपद्वित्त्वभुक्तिरूपद्वित्वादि ५. षा तृतीयाध्यायसमाप्तिसूत्राणामुदाहरणानि शक्तिरुता न दर्शितानि यथाप्राप्त कानिचिदप्रवक्ष्यन्ते तत्तत्सूत्रटिप्पण्याम् १ ककुर्म्मती, ककुर्म्मती, इति क सु.पुस्तके ।

१ उष्णिहो यथा—'उतासो वैवदिति (१) रुद्रयतां नाम उग्र (२) । उरस्यन्तमवतो (३) इन्द्रधवस (४) ॥ (इति भवदेव १) २ पदक्षरौ, एकाक्षरी, इति छिदितपुस्तकयो ।

अनुष्टुभो यथा—'पितृ भु स्तोपम् (१) महो घुर्माणं तर्भिधीम् (२) । यस्य त्रितो ष्योर्जसा (३) वृष विषव मूर्धयत् (४) ॥' (ऋग्वेदे— अ० २ अ० ५ ब० ६ म० ४)

२ अनुष्टुभो यथा— स पूर्वो महोनां (१) येनः ऋभिरानजे (२) । यस्य द्वारा मनुः पिता (३) देवेषु भिय आनज (४) ॥ (सामवेदे—पू० प्र० ४ अ० २ म० ४)

गृहस्था यथा—'इन्द्र याहि मत्सु (१) चित्रेण देवरोषसा (२) । स योनः प्राप्तुदरं (३) सपीतिभिरासोमेमिदरु स्थिरम् (४) ॥' (इति भवदेव १)

पञ्चधा यथा— सद्यत्र सुवीर्यं (१) ततक्षति अदाश्वश्वम् (२) देवानां य इन्मनो (३) यजमान इयक्षति (४) ॥ (इति भवदेव १) ३ त्र्यक्षर, पदक्षर, इति छिदितपुस्तकयो ।

त्रिष्टुभो यथा—इमन्तमुपस्थं (१) मघुना संस्रजामि (२) प्रजापतेर्मुञ्चमेतद्वितीयं (३) । तेन पुंसोऽमिभवासि (४) सजान्कामान्बक्षिन्यसि राज्ञी (५) ॥ (इति भवदेव १)

३ गायत्र्या यथा— सुभिर्वैमानो ह्य्युतो (१) विचक्षणो (२) । राजा देवः संमुद्रियः (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ ब० १५ म० १६)

उष्णिहो यथा—'इती यस्य सुयुजा विप्रता (१) वेरुन्ता मु शेपां (२) । उमा इवी न केभिना पतिर्वन् (३) ॥ (ऋग्वेदे—अ० ८ अ० ५ ब० २६ म० २)

विपरीता यवमध्या । ३ । ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघ्वक्षरौ, मध्यमश्च बह्वक्षर, सा गायत्री 'यवमध्या' नाम भवति ।
एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्गुरिजौ । ३ । ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री एकेनाक्षरेण न्यूनान् सा 'निचृत्' इति विशेषसज्ञा लभते ।
एकेनाधिकेन 'भैरिक्' इति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

अनुष्टुभो यथा—'पर्युषु प्र धन्व वाजसातये (१) परि वृत्राणि सुक्षणि (२) ।
द्विपस्तरध्या ऋणया न ईयसे (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ व० २२ म० १)

बृहत्या यथा—'अवीभोवीरमध्यसीमदैषुगाय (१) गिरे सहा विचेतम् (२) । इन्द्रं
नामशन्त्यं शाकिनं वचो यथा (३) ॥' (इति भवदेव ।)

१ गायत्र्या यथा—'समुन्नेयो वसूना (१) यो रायामानेताय इडायाम् (२) ।
सोमो य सुक्षिमीनाम् (३) ॥' (इति भवदेव ।)

उष्णीहो यथा—'सुदेव समहासति (१) सुवीरौ नरो मरुतः स मर्त्य (२) ।
यं त्रायध्वे स्याम ते (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० ४ अ० ३ व० १३ म० १५)

२ निचृद्गायत्र्या यथा—'अग्निमिन्धानो मनसा (१) धियं सचेतमर्त्य (२) ।
अग्निमिन्धे विवस्वभि. (३) ॥' (सामवेदे—पू० प्र० १ अ० १ म० ९)

निचृद्गुष्णिहो यथा—'इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ. (१) द्वेवो व. सविता प्रार्पयतु
(२) । श्रेष्ठतमाय कर्मणे (३) ।' (यजुर्वेदे—अ० १ म० १)

निचृद्गुष्टुभो—'द्वेपस्ते धूम ऋष्वति (१) द्विविषच्छुक्र आतत (२) ।
शरो नहि द्युतात्वम् (३) कृपा पावकरोचन (४) ॥' (इति भवदेव ।)

निचृद्बृहत्या यथा—'बलं धेहि तनूषु नो (१) बलमिन्द्रानुल्लुप्तु नः (२) । बलं
तोकाय तनयाय (३) जीवसे त्वं हि बलदाऽअसि (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० ३ अ० ३ व० २२ म० १८)

निचृत्पङ्क्त्या यथा—'अग्ने तव श्रवो वयो (१) महिं भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो
(२) । बृहद्भानो शर्वसा वाजसुक्थ्यं (३) दधासि दाशुपे कवे (४) ॥'

(ऋग्वेदे—अ० ८ अ० ७ व० २८ म० १)

निचृत्त्रिष्टुभो यथा—'इदन्त एकं पर ऊत एकं (१) तृतीयेन ज्योतिषा सविशस्व
(२) । सवेशनस्तन्वे चारुरेधि (३) प्रियो देवाना परमे जनित्रे (४) ॥' (सामवेदे—

पू० प्र० १ अ० २ म० ३)

निचृत्जगत्या यथा—'शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं (१) गिरो म इन्द्रमुपयन्ति
विश्वतः (२) । वाजसनिं पुभिदं तूर्णिसुरम् (३) धामसाचमभिपाच स्वर्विदम् (४) ॥
(ऋग्वेदे—अ० ३ अ० ३ व० १५ म० २)

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । ३ । ६० ॥

'ऊनाधिक' ग्रहणमनुवर्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां गायत्री यथाक्रम
विरोद्-स्वराद्-संज्ञा भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

३ भूरिगनुष्टुभो यथा— तां म आबह जातवेदो (१) रुक्ष्मीमनपगामिनीम् (२) ।
यस्यां हिरण्य विन्देय (३) गामश्च पुरुषानहम् (४) ॥' (इति भवदेव ।)

भूरिक्रिष्टुभो यथा— य ऋतुभ्यो वृत्तमिव वाचमिष्य (१) उपस्तिरेषैतरो धेनुमीडे
(२) । ये वातश्रुतस्वरणिमिरेबै (३) परिषो सषो गपसो युभुषु (४) ॥' इति भवदेव ।

भूरिगजगत्या यथा— 'इमो न विद्वां अमुञ्जितिय जुरि (१) त वहानि प्रसरत्तिमव
द्युवम् (२) । नास्य वेदिमि विमुचनावृत्तं पुन (३) विद्वान्पय पूर एत अनुनेपति (४) ॥
' (इति भवदेव ।)

१ विराड्गायत्र्या यथा— 'अ भी पु ग छन्वीना (१) भविता जरितुणाम्
(२) । शर्तं भवास्यूतये (३) ॥' (इति भवदेव ।)

विराडुष्णिहो यथा— इत गायत्र नरुबनस्याह (१) विश्विरिरे भाभिनाबाम्
(२) । भास्तीश्चमसतीदम् (३) ॥ (इति भवदेव ।)

विराडनुष्टुभो यथा— 'यदि वीरो अनुभ्या (१) अमिमि-धानमस्य (२) । अजुह्व
व्यमानुपक् (३) ॥' (सामवेदे-पू० प्र० १ अ २)

विराड्बृहत्या यथा— अमे शिवस्वदुवस (१) शिप्र राघो अमत्य (२) । आ
वाद्युपे जातवेदा वह स्व (३) मया देवा उपवृष- (४) ॥' (इति भवदेव ।)

विराट्त्रिष्टुभो यथा— परिषत्त वाससैनां (१) वीर्षायुप कृणुत वीर्षमायु ( ) ।
षत्त च जीष शरद सुवन्वा वसुनि चार्ये विमृजसि जीवन् (३) ॥ (इति भवदेव ।)

विराड्जगत्या यथा— युयमसमस्यं शिपणांभ्युस्परि (१) विद्वांसो विश्वा मर्षाणि
मोर्जना (२) । पुमन्त वाज्र वृषंश्चममुत्तम (३) मामो र्यिमृमवस्तद्व्रता बर्ष
(४) ॥ (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ७ ब० ८ म० ८)

२ स्वराड्गायत्र्या यथा— 'विद्वांसो विदुरं पृच्छे (१) दर्विद्वामित्थापरो अचेताः
(२) । नृषिषु मर्ते अर्कौ (३) ॥ (ऋग्वेदे-अ १ अ० ८ ब० २२ म० २)

स्वराडनुष्टुभो यथा— 'लवणान्मसि जातोऽसि (१) उग्रोऽसि हृदय तव (२) ।
लवणान्य पृषिषी माता (३) रुबणस्य वदण पिता (४) ॥ (इति भवदेव ।)

स्वराड्बृहत्या यथा— 'वितर्तयन्ते मभवन् (१) विपश्चित्तोर्यो विप्यो अर्मानाम्
(२) । उर्षक्रमस्व पुरुकपुमा (३) मरु वाज्र मोर्षेष्टमूतये (४) ॥' (ऋग्वेदे-अ० ५
अ० ७ ब० १० म० ४)

स्वराट्त्रिष्टुभो यथा— 'ह्रस्वांसोमा परि षां भूत विश्वतः (१) इय मतिः कुक्ष्या
शेष वाजिनां (२) । षां वां होत्रां परिद्विनोर्मि मेष (३) येमा मर्षाणि नूपर्ताव जि
न्वतम् (४) ॥' (ऋग्वेदे-अ ५ अ० ७ ब० ६ म० ६)

आदितः संदिग्धे । ३ । ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यम् । किं गायत्री खराड्, उतोष्णि-
ग्विराड्, इति । एवं संदिग्धे सति छन्दस्यादिभूतात् पादान्निर्णय कर्तव्य । यदि प्रथम
पादो गायत्र्यास्तदा गायत्र्येवासौ । अथोष्णिहस्तदोष्णिग् इति । एवं सर्वत्र ॥

देवतादितश्च । ३ । ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । सदिग्धे छन्दसि देवतादेश्च निर्णयः कर्तव्यः ।
'आदि'ग्रहणं खरादिपरिग्रहार्थम् ॥

कस्य छन्दस का देवता यथा निर्णयः कर्तव्य इत्यपेक्षायामिदमुच्यते—

**अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणं विन्द्रो विश्वेदेवा
देवताः । ३ । ६३ ॥**

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्या । तत्र संदिग्धे
छन्दसि यदाग्नेयं तदा गायत्री । यदि सावित्रं तदोष्णिग् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव
छन्द सु निचृद्भुरिजौ, तथा विरादखराजौ च दृश्येते । न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु
सदेहाभावात्तन्निर्णयभूता देवतादयो नेष्यन्ते ॥

खराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः । ३ । ६४ ॥

खरा गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः । ३ । ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥

**आग्निवेश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभार्गवकौशिकवाशिष्ठानि गोत्राणि
३ । ६६ ॥**

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि भवन्तीति वाक्यशेषः । अत्र रोचनाभा कृ-
तय , श्यामान्यतिच्छन्दासि, इत्येवमादिकमधीयते छान्दसा । तन्नोपपद्यते । कृतीनाम-
तिच्छन्दसा च निचृद्भुरिजोर्विरादखराजोश्च प्रदेशाभावात्, कश्चिन्नास्ति संशय । यस्य
निर्णयनिमित्तं च वर्णोपन्यासः क्रियते । तदपि ऋषिदेवताखरवर्णानां ज्ञानान्नि श्रेयस-
मिच्छन्ति छान्दसौ ॥

इति भट्टहलायुधकृताया पिङ्गलछन्दोवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ।

१. यथा 'विद्रासो विदुर' (ऋग्वेदे अ० १ अ० १ व० २२) इति मन्त्रस्य
खराङ्गायत्रीविराडुष्णिक्त्वसदेहे आद्यपादस्याष्टाक्षरत्वाद्गायत्र्येवासौ । एवं निचृदा-
दीनामुदाहरणान्यालोच्योह्यम्, वस्तुतस्तु यत्रानुक्रमणिकायां छन्दो नाभिहितं
तत्रैव संदेहस्तन्निर्णयार्थमिदं तादृशां मन्त्राणां दुर्घटत्वादुदाहरणदर्शनमपि दुष्कर-
मिति २. 'मित्रावरुणा' इति लिखितपुस्तके । ननु भगवता पिङ्गलाचार्येण कृतो

चतुर्थोऽध्याय ।

चतुःशतसृकृतिः । ४ । १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम् । मध्यमपदलोपी समास । अथ वा चत्वारि च शतं च चतुःशतम् । द्वन्द्वसमास । कर्मभारयस्तु नेष्यते । तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तत् 'उत्कृति' नाम छन्द । यथा—

योऽयं देवतादिनियम स किं विधिर्नियमोऽनुवादायो वा । नाद्यस्तद्वेदानुक्रमणिका कारे स्मृतिकारैश्च संहितास्यमन्त्राणां कर्मकाण्डीयमन्त्राणां च देवतादीनां विहितत्वेनापूर्वत्वामावात् । किंच 'गायत्र्या सविता आतवेदस' इति, 'त्रिष्टुभोऽभिर्देवता' इत्यादिना सप्तम्याह्वीनामपि छन्दसां देवतानां चानेन महाविरोधापातात् । यथाह संबर्त - 'व्याह्वीनां च सर्वेषामार्यं चैव प्रजापति । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिरेव च ॥ त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै । अभिर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपापति । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवता समुदाहृता ॥' नापि द्वितीयोऽनन्तम्यभिचारात् । नापि तृतीयो निष्कलत्वाद्बिरोधापातात् । अत्रेदमवधेयम्—येषां मन्त्राणां छन्दोदेवतादीनि नोक्तानि अपि तु विराट्स्वरादादिलक्षणद्वयलक्षितत्वेन गायत्र्युष्णिगन्म्याम्' उष्णिगनुष्टुभ्याम्' इत्यादि संशयो भवेत् तत्राद्यपादेन क्वचिदेवतादिभ्यश्च विरोध परिहरणीय इत्यभिप्रयता भगवता पिहृत्वाचार्येण भादित संदिग्धे' (पि० सू० ३ । ११) इत्यादि सप्त सूत्राणि विहितानि, इति । एतेषामुदाहरणानि बहूनां वेदशास्त्रानामनुपलम्भादुक्तं मानि । यत्तु शुक्लमुक्त्वा विजानीयाभीच लोहितमेव च । इयाम तु स्वरित विद्या यमिरुच्यस्य देवता ॥ नीचे सोमं विजानीयात्स्वरिते सविता भवेत् । उवात्त ब्राह्मण विद्याभीचं क्षत्रियमेव च ॥ वैश्य तु स्वरित विद्यादुवात्त तु भारद्वाजम् । नीच गोतममिस्वाह गार्ग्यं तु स्वरित विदु ॥ विद्यादुवात्तां गायत्री नीचं त्रैष्टुभमेव च । जागर्त स्वरित विद्यादेवमेव नियोगत ॥ गा-धर्मवेदे ये प्रोक्ता सप्त पद्ज्जादय स्वरा । त एव वेदे विद्येयाश्च उवाचदय स्वरा ॥ उवाचो निपादगान्यारौ नीचावुपभचैवतौ । घोपास्तु स्वरिते श्रेया पद्ज्जमभ्यमचैवता ॥ इति मातृषल्कीचशिक्षोकेऽत्रिष्टुभो लोहितो वर्ण, सोमो देवता ऋषमचैवतौ स्वरौ गोतमश्चपि । जगत्सा इयामो वर्ण सविता देवता पद्ज्जमभ्यमपञ्चमा स्वरा गार्ग्यं ऋषिरित्यादिभि पिङ्गलोकेनानैक्यं तदपि शास्त्राभेदेन परिहरणीयम्

१ उत्कृत्यादिहृतिपर्यन्तानामुदाहरणानि धीमता हृत्वाद्युधेन न दर्शितानि अतस्त्वा न्युपक्रमणिकामाभ्योपलम्भानि, अन्यत्र सुप्रसिद्धानि च सर्वोपकृतये वृत्तिमप्येऽस्मामिर्निवेशितानि । अत्राक्षराधिक्यमपि न दोषावह चतुःशतशब्दस्य त्रयोदशगायत्रीपादलक्ष्यत्वात्, गायत्रीपादानामाक्षरान्यून्याधिक्यमपि संभवति तन्तु प्राणुवाह्यत्म् । उत्कृत्यादि हृतिपर्यन्तेषु छन्देषु पादनियमो न केनापि मुनिना दर्शित । अनुक्रमणिकामाभ्यकार दर्शिता नियमास्तु क्वचिदस्यन्ते

‘होता यक्षदश्विनौ छागस्य (१) हृविप आत्तामद्य मध्य (२) तो मेदु उद्धृतं (३) पुरा द्वेषोव्य. (४) पुरा पौरुषेय्या गृभो (५) घस्तान्नूनं घ्रासे अज्राणां (६) यवसप्रथ-
मानां (७) सुमक्षराणां शतरुद्रियाणाम् (८) अग्निष्वात्तानां पीचोपवसनानां (९)
पार्श्वतः श्रोणितः शितामृतः (१०) उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां (११) करत गुवाश्विना
जुपेतां (१२) हृविरेवाश्विना जुपेताम् (१३)’ (यजुर्वेदे—अ० २१ म० ४३)

चतुरश्वतुरस्त्यजेदुत्कृतेः । ४ । २ ॥

चतु शताक्षराच्छन्दस क्रमेण चतुरश्वतुरः सख्याविशेषास्त्यजेत् । एतदुक्तं भवति ।
उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैर्न्यूनानि छन्दास्यन्यानि स्थापयेत् । अष्टाचत्वारिंशद-
क्षर यावत् ॥

तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । ३ ॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि छन्दासि अभि-स-वि-आङ्-प्र इत्येतेभ्यः पराणि ‘कृति’संज्ञानि
भवन्ति । तत्र शताक्षरं छन्द ‘अभिकृतिः’ । यथा—

‘देवो अग्निः स्विष्टकृत् (१) देवान्यक्षद्यथायथ (२) होताराविन्द्रमश्विना (३)
वाचा वाच सरस्वती (४) मग्नि सोम स्विष्टकृत् (५) स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामां
(६) सविता वरुणो भिप (७) गिष्टो देवो वनुस्पतिः (८) स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो
(९) अग्निग्निना होता होत्रे स्विष्टकृत् (१०) यज्ञो न दधद्विन्द्रियम् (११) अर्जमप-
चित्तिं स्वधा वसुवने (१२) ॥’ (यजुर्वेदे—अ० २१ म० ५८)

पन्नवत्यक्षरं संकृतिः । यथा—

‘देवो अग्निः स्विष्टकृत् (१) सुद्वविणा मन्द्रः कृवि (२) सत्यमन्मा यजी
होता (३) होतुर्होतुरायजी या (४) नभ्रे यान् देवानयाख्यां (५) अपि प्रेथेत होने
अमत्सत् (६) तां संसनुषी होत्रां देवगमां (७) द्विवि देवेषु यज्ञमेरुमं (८) स्वि-
ष्टकृचाद्ये होताभू (९) वसुवने वसुधेर्यस्य नमो वाके वीहि यज (१०) ॥

(तैत्तिरीयब्राह्मणे अ० ३ अ० ६ अ० १३ म० १)

द्वानवत्यक्षरं विकृतिः । यथा—

इमे सोमाः सुरामाण. (१) छागैर्न मेपैऋपभै. (२) सुताः शष्पैर्न तोकमभिः (३)
लाजैर्महस्वन्तो मदा (४) मासरेण परिष्कृता. (५) शुक्राः पर्यस्वन्तोऽमृताः (६)
प्रस्थिता वो मधुश्रुत् (७) स्तानश्विना सरस्वती (८) इन्द्रः सुत्रामां वृत्रहा (९)
जुपन्तां सोम्यं मधु (१०) पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतुर्यज ॥ (यजुर्वेदे—अ० २१ म० ४२)

अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः । यथा—

‘भगो अनुप्रयुक्ता (१) मिन्द्रो यातु पुरोगव (२) यस्या सदोहविर्धाने (३) पूषो

१ अत्रैकादश गायत्रा. पादा, एको जागत पाद. २. अत्र दश गायत्राः
पादा., एको जागत. पादः.

यस्यानुमीयते (४) ब्राह्मणा यस्यामचन्ति (५) ऋग्भिः साम्ना यजुर्विद (६) युष्यन्त
यस्यामृत्विजम् (७) सोममिन्द्राय पातये (८) शम्भो भृतिदक्षिणायां मुशेपां (९) यहे
ददानु शुभनस्यमानो (१०) ॥'

चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः । यथा—

'सूयथ मा मन्युथ मन्युपतयथ मन्युकृतम्यः पापम्यो रक्षन्तां मद्राभ्या पापमकाप
मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिखा रात्रिस्तदयलुम्पतु मरिचिचिदुरित मयि
इदमह माममृतयोनां सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि ॥

प्रकृत्या चोपसर्गवर्जित* । ४ । ४ ॥

उपसर्गेण वर्जितं शुद्धं कृतिशब्दं प्रकृत्या स्वरूपणमावतिष्ठत । तनतदुक्तं भवति ।
अशीत्यक्षरं छन्दः 'कृति' नाम । यथा—

'सुपर्णोऽसि गरुमांश्चिपृषे शिरां गायत्र चक्षुषुं हृदयस्तरे पक्षी स्तोमं आत्मा
च्छन्वाऽसि भङ्गाग्निं यजूंश्चिपि मामं सामं ते । तनूपांमदेष्टुं यंशापुनिय पुच्छ
धिष्ण्याः शुकाः । सुपर्णोऽसि गरुमान् दिवं गच्छ स्वः पते ॥

(यजुर्वेदे—पृ० अ० १२ म० ४)

धृत्यष्टिशकरीजगत्यः । ४ । ५ ॥

कृतेरधस्तादृतिरष्टि शकरी जगतीत्यते शब्दा क्रमेण व्यस्यस्यापनीया ॥

पृथक्पृथक्पूर्वत एतान्येवैषाम् । ४ । ६ ॥

एषां धृत्वाशीनां पूर्वतः पृथक्पृथक्गेतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । पृथक्पृथक्ग्रहणं
प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा हि समुदायपूर्वत्वमेवां स्यात् । तेनायमर्थः—धृति
शब्दात् पूर्व धृतिशब्दः । अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शकरीशब्दात्पूर्व शकरीशब्दः ।
जगतीशब्दात् पूर्व जगतीशब्दः ॥

द्वितीयं द्वितीयमति* । ४ । ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । एव यत्सुत्तरेषां छन्द
सामेताः संज्ञा क्रमेण भवन्ति । तत्र पदसप्तत्यक्षरमतिधृतिः । यथा—

१ अत्राष्टौ गायत्राः पादा, द्वौ भागता २ फात्यायनोक्तः पादनियमो यथा—
पादा अतिजगत्यास्तु अयो द्वादशकाः पराषट्कौ (१) शकरीपादा
सप्तैषाष्टाक्षराः स्मृताः (२) अष्टिशकरीपादौ द्वौ कर्तव्यौ षोडशशकरी
आगतोऽष्टाष्टकौ (३) चाष्टिपादाः षोडशकास्त्रयः, अष्टकौ च (४)
अस्यष्टिपादौ जागती चाष्टकास्त्रयः, आगतश्चाष्टकाश्च (५) अथ धृति
पादौ तु जागती पादास्त्रयोऽष्टकाश्चाथ षोडशशकरी एव चाष्टकाश्च (६)
अथातिधृतौ द्वौ पादौ जागती ततस्त्रयोऽष्टका जागतश्च तथाष्टाक्षर
कावपि (७) इति ३ एषु व्यूहाभ्युनता परिहाया

‘स हि शध्रौ न मारुतं तुविष्वणि (१) रमस्वतीपूर्वरास्विष्टनि (२) रातंनास्विष्टनिः ।
(३) आदह्वान्याद्दि (४) यज्ञस्य केतुरर्हणा (५) । अर्धं स्मास्य हर्षतो हर्षीवतो
(६) विश्वे जुपन्त पन्थां (७) नरः शुभेन पन्थाम् (८) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० २ अ० १
व० १३ म० ६)

द्वासप्तत्यक्षरं धृतिः । यथा—

‘अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः (१) शुशोच हि द्यौः क्षानभीषां अद्रिवो (२) घृणान्न
भीषां अद्रिवः (३) शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभि (४) वृधैरुग्रेभिरीयसे (५) । अपूरुपद्मो
अप्रतीत शूर सत्त्वभि (६) खिससै. शूरसत्त्वभिः (७) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० २ अ० १ व०
२२ म० ६)

अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः । यथा—

‘अर्दशि गातुरुरवे वरीयसी (१) पन्थां क्रतस्य समयंस्त रश्मिभिः (२) चक्षुर्भ-
गस्य रश्मिभिः (३) । द्युक्षं मित्रस्य सादन (४) मर्युष्णो वरुणस्य च (५) ।
अर्धादधाते बृहदुक्थं वयं (६) उपस्तुत्य बृहद्वयः (७) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० २
अ० १ व० २६ म० २)

चतु षष्ट्यक्षरमष्टिः । यथा—

‘त्रिकंद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मं (१) स्तूपत्सोममपिवद्विष्णुना सुतं यथावशत्
(२) । स ईं समाद् महि कर्म कर्तवे महामुरं (३) सैनं सश्रद्धेवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः (५) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० २ अ० ६ व० २८ म० १)

षष्ट्यक्षरमतिशक्ती । यथा—

‘साकं जातः क्रतुना साकमोजसा विवक्षित (१) साकं बृद्धो वीर्ये सासहिर्मृधो
विचर्षणिः (२) । दाता राधस्तुवते काम्यं वसु सै (३) नं सश्रद्धेवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः (५) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० २ अ० ६ व० २८ म० ३)

पदपञ्चाशदक्षरा शक्ती । यथा—

‘प्रौष्वस्मै पुरोरथं (१) इन्द्राय शूपमर्चत (२) । अमीके चिदु लोककृत् (३) सन्ने
समस्तु वृत्रहा (४) अस्माकं बोधिचोदिता (५) नमन्तामन्युकेषाम् (६) ज्याका
अधिधन्वसुं (७) ’ (ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ७ व० २१ म० १)

द्विपञ्चाशदक्षरमतिजगती । यथा—

‘स आतरं वरुणमग्न आववृत्स्व (१) देवाँ अच्छां सुमती यज्ञर्वनसं (२) ज्येष्ठ
यज्ञर्वनसं (३) क्रतावानमादित्यं चर्षणीधत्तुम् (४) राजान चर्षणीधत्तुम् (५) ॥’
(ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ४ व० १२ म० २)

अथारवारिशदक्षरा जगती । यथा—

ह्रस्वमिच्च षष्ठ्यामग्निमत्तये (१) मारुत धार्षो अर्धितं हवामहे (२) ।

रथं न दुर्गां ब्रह्मवः सुदानवो (३) विश्वस्माद्यो अहंसो निष्पितृभ (४) ॥

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ७ ष २४ म० १)

अत्र लौकिकम् । ४ । ८ ॥

अधिकारोऽयमाद्याक्षरपरिसमाप्ते । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इत प्रसूत्या
याचीनां चूलिकापयन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्याचीनामुत्कृतिपयन्तानां वैदिकत्वं
लौकिकत्वं च । अत्र वैदिकच्छन्दसां प्रत्याये प्रसङ्गाद्वेदवचनादिमुनिपारम्परागतं
स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्त लौकिकच्छन्दोजातमधिष्ठियते ।
तन्मूलत्वात्काम्यस्य । काव्य च धीतिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थं ॥

आत्रिष्टुमाश्च यदार्यम् । ४ । ९ ॥

आदिभिविधौ । त्रिष्टुभेव त्रिष्टुमम् । स्वार्थे तद्वित । गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्यन्त यदार्यं
छन्दोजातं वैदिके स्माह्म्यातं लौकिके च तत्तथैव द्रष्टव्यम् । किं तदार्यम् अतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री अथर्विंशत्यक्षरोष्णिक, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् पद्मत्रिंशदक्षरा बृहती अत्वा
रिशदक्षरा पङ्क्तिः अतुष्टवारिशदक्षरा त्रिष्टुप् । च समुचये ॥

पादश्चतुर्भागः । ४ । १० ॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्षो भाग पादसंज्ञां लभते । गायत्र्या
पङ्क्षरपादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । समवृत्तविषयमेतत् ॥

यथावृत्तसमाप्तिर्वा । ४ । ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादस्यै पादेन्यूनाक्षरंरभिकाक्षरेषा समाप्तिदृश्यते तस्य तादृशा एव
पादा प्रहीतव्या । वाद्यन्दो म्यमस्थितविभाषा । चतुर्तादिषु विषयमयुक्तेषु चतुर्भागा
सिक्केणापि पादम्यवस्थाप्यदशनात् ।

आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्वतः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दस्वच्छन्दशेषा तु लौकिकम् ॥

आर्यांशुद्रीतिपयन्त गणच्छन्दः समीरितम् ।

वेताल्यादिवूलिकान्त मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ।

समान्याद्युत्कृति यावदक्षरच्छन्द एव च ॥

तत्रादौ तावदार्यांशुक्षणसिद्धपर्ष गणसंज्ञां करोति—

१ 'विष्ठति समानी' (पि० सू० ५।६) इति सूत्रबोधित छन्दः २ 'गायत्र्या
यस्यः (पि० सू० ३।२) इति अतृतीयाध्याये दर्शित तद्वैदिकविषयमात्रं तेन लौकिक
च्छन्दसां त्रिपञ्चपदपदा निषिद्धा यतो लौकिकविषयमयुक्तेऽपि लौकिकविषय एव भवि
ष्यति ननु वैदिकोक्त किं तु अतुष्टुपदत्व तत्राप्यक्षरमेव ज्ञेयम्

लः समुद्रा गणः । ४ । १२ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुःसंख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां 'गण' इत्येषा संज्ञा विधीयते ॥

गौ गन्तमध्यादिर्लश्च । ४ । १३ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति । स हि गणः कदाचिद्गुरुद्वयेन (SS) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा (IIS), कदाचिन्मध्यमेन (ISI), कदाचिदाद्येन (SII), कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः (IIII) । पष्ठस्य भेदस्याभावद् विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं द्वन्द्वसमासं कृत्वा पश्चाद्कारेण बहुव्रीहि । द्वन्द्वात् परो य श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकाभिसंबन्धम् । द्वौ गकारौ (SS) चत्वारो लघवो (IIII) भवन्ति । स एको (SS) गण । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो (IS) गण । गकारो मध्ये यस्य स गमप्यस्तृतीयो (ISI) गण । गकार आदौ यस्यासौ गादिश्चतुर्थो (SII) गण । नकारलकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति स पञ्चमो (IIII) गण ॥

एवं गणेषु सिद्धेष्विदानीमार्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्धं चार्धम् । ४ । १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्तते । स्वरा इति सप्तानां संज्ञा । यत्र प्रस्तारै गणा सप्त भवन्ति, अर्धं च गणस्य, तदार्यार्धं निष्पद्यते । द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्धशब्दः । यद्येवमर्धशब्दस्य 'अर्धं नपुंसकम्' (पा० सू० २।२।२) इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति । यथा—अर्धाढकम्, अर्धपलम्, अर्धखारीति । नैष दोषः । सत्यपि समप्रविभागत्वे संबन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । समप्रविभागस्याप्यर्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा—तुलार्धेन गा क्रीणाति ।

१ 'पठमं वारहमत्ता वीए अट्टारहर्हि संजुत्ता ।

जह पठमं तह तीअ दहपञ्चविट्टसिआ गाहा ॥' इति प्रा० पि० सू० १।४९.

'सब्बाए गाहाए सत्तावण्णाई होन्ति मत्ताइं ।

पुब्बद्धम्मि अ तीसा सत्ताईसा परद्धम्मि ॥' इति प्रा० पि० १।५१

'गाथा' इति नामान्तरमार्याया प्राकृतपिङ्गले २, गुरुरूपो द्विमात्र इत्यर्थं ३ इदं सूत्रं श्रीमता भगवता पतञ्जलिना प्रत्याख्यातम् 'परवलिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो' (पा० सू० २।४।२६) इति सूत्रे भाष्ये तथा च भाष्यम्—'एकदेशिसमासो नारप्यते । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणसमासो भविष्यति । अर्धं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमास प्राप्नोति । अद्य पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाण षष्ठीसमास बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूर्वार्धं मया भक्षितम् । ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् ।' इति अत एव 'प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य' इति कालिदासप्रयोग संगच्छते.

$\overset{१}{SS} - \overset{२}{SII} - \overset{३}{SII} - \overset{४}{SII} - \overset{५}{IIS} - \overset{६}{I} - \overset{७}{SS} - S,$
 पाद—स्पर्शसु—खादिव मीलित—नयनो—ऽभ—वद्य—स्याः ॥

नलौ चेतपदं द्वितीयादि । ४ । १८ ॥

षष्ठो (IIII) गण सर्वलघुश्चेद्भवति, तदा द्वितीयाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते । पूर्वमेवोदाहरणम् ॥

सप्तमः प्रथमादि । ४ । १९ ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (ISI) सर्वलघौ (IIII) वा जाते सप्तमो गण (IIII) सर्वलघुश्चेद्भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते । तत्रोदाहरणम्—

$\overset{१}{SS} - \overset{२}{SII} - \overset{३}{SII} - \overset{४}{SII} - \overset{५}{SS} - \overset{६}{ISI} - \overset{७}{IIII} - S,$
 ब्रह्म—क्षत्रकु—लीनः सप्तस्त—साम—न्तचक्र—नुतचर—ण ।

$IIII - IS - SS - SS - SS - ISI - I - S,$
 सकलसु—कृतैक—पुञ्ज श्रीमान् मुञ्ज—श्चिरं ज—य—ति ॥

$IIII - ISI - SS - SS - IIII - IIII - IIII - S,$
 जयति भु—वनैक—वीर सीरा—युधतुलि—तविपुल—बलविभ—व ।

$IIII - ISI - IIII - SII - SS - I - SS - S,$
 अनवर—तवित्त—वितरण—निर्जित—चम्पा—धि—पो मु—ञ्ज ॥

अन्त्ये पञ्चमः । ४ । २० ॥

अन्त्ये भवमन्त्यम् । दिगादित्वाद्यत् । अन्त्ये द्वितीयाधे पञ्चमश्चेद्गण (IIII) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्तते । तत्रोदाहरणम्—

$I - I - I - I - SII - SS - IIS - IIS - ISI - SII - S,$
 स जयति—वाक्पति—राज—सकला—र्थिमनो—रथैक—कत्पत्—रु ।

$SS - ISI - SII - SS - IIII - ISI - I - S,$
 प्रत्य—र्थिभूत—पार्थिव—लक्ष्मी—हठहर—णदुर्ल—लि—त ॥

षष्ठश्च लू । ४ । २१ ॥

‘अन्त्ये’ इत्यनुवर्तते । अन्त्ये द्वितीयाधे मध्यगुरौ (ISI) सर्वलघौ (IIII) वा षष्ठे गणे प्राप्ते तदपवादो लकारो विधीयते । पूर्वमेवोदाहरणम् ॥

त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च । ४ । २२ ॥

१ ‘प्रलीनसामन्त’ इति लिखितोदाहरणपुस्तके । २ इदं सूत्रं ‘ल समुद्रा गण.’ (पि० सू० ४।१२) इत्यस्यापवादभूतम्, तेन द्वितीयाधे एकेनापि लघुना षष्ठो गणो भवतीति बोध्यम्.

चकारोऽन्त्य इत्यनुकपणार्थः । यस्या आयाया अन्त्येऽर्धं आद्ये च त्रिषु गणेषु पाद समाप्यते, सा आया 'पम्मा' नाम भवति । तद्यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ८ ८— ८ ८— ८ ८— । ।— ८ ८— । ।— ८ ८— । ।— ८ ८— । ।—
 पम्मा—शी व्या—यामी स्त्रीषु जि—त्तात्मा—नरो न रोगी—म्यात् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 । । । ।— । ।— ८ ८— ८ । ।— ८ ८ । ८ ८— । ।—
 यदि घञ्—सा मन—सा वा—हृष्यति—नित्य न भूते—म्य ॥

पादग्रहणं यत्युपलक्षणार्थम् ॥

विपुलान्या । ४ । २३ ॥

यस्य आयाया अन्त्येऽर्धं, आद्ये षोडशोऽथ त्रिषु गणेषु पादो न विभ्राम्यति स आया 'विपुला' नाम । सा षाद्यन्तोभयपूर्वकत्याभिधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् । तत्रादिविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ८ ८— ८ ८— ८ ८— । ८ ।— ८ ८— । । । ।— ८ ८— । ।—
 त्रिग्व—च्छाया साष—प्यलेपि—नी किं—चिदवन—तत्रा—णा ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 । । । ।— ८ ८— ८ ८— । ।— ८ ८— । ।— ८ ८— । ।—
 मुखविपु—सा सी—भाग्य—छमते स्त्रीसा—ह—माण्ड—म्य ॥

अन्त्यविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ८— । ८ । । । ८— ८ । ।— ८ ८— । । ८ ।— ८ ८— । ।—
 चित्त हरन्ति हरिणी—दीघद—श का—मिनां क—लाला—पै ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ८ ८— । ८ ।— ८ ८— । । । ।— । । ८— । । । ।— । ।—
 नीवी—विमोच—नम्या—जकथित—जघना जघनवि—पु—सा ॥

उभयविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ८ ८— । । । ।— । ।— । ८ ।— ८ ८— । ८ ।— ८ ८— । ।—
 या स्त्री—कुशकस—स्तनित—म्वमण्ड—ले जा—यते म—हायिपु—सा ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ८ ८— । ८ ।— । । ८— । ८ ।— । ।— । । ८— । । । ।— । ।—
 गम्भी—रनामि—रतिदी—र्षलोच—ना भव—ति सा सु—भ—गा ॥

अत्रोच्यते—पम्माविपुला लक्षणयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधः, तेन सिद्धीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलामासिस्मृष्टस्तेनैव पम्मात्वं नष्टं भवति, उभयाभयत्वात् । पम्मा लक्षणस्य विपुलायास्तत्रांशेनापि प्रवक्ष्यो दुर्लभः । ततश्च पम्मा लक्षणैकांशवैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद् विपुला भवत्येव । पम्माचपलमोक्ष विरोधाभावाद्वाध्ययावकभावो नास्ति । तत्रार्थं संग्रह—

‘एकैव भवति पथ्या तिस्रो विपुलाश्चतस्र एवैता ।
चपलाभेदस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्या स्युः ॥
गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकार स्यात् ।
साकल्येनार्याणामशीतिरेवं विकल्पा स्युः ॥’

तेषामनुक्तोदाहरणान्यूह्यानि ॥

चपला द्वितीयचतुर्थौ ग्मध्ये जौ । ४ । २४ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरु (।S।) भवत । प्रथमश्चान्तगुरुः
(।।S), तृतीयो द्विगुरु (SS), पञ्चमश्चादिगुरु (S।।) । शेषं यथाप्राप्तम् । एवं गकारयो-
र्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सा आर्या ‘चपला’ नाम । उदाहरणमग्रत ॥

पूर्वे मुखपूर्वा । ४ । २५ ॥

पूर्वेऽर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति, तदासौ ‘मुखचपला’ आर्या । पथ्यापूर्वकं मुखचप-
लोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
। । S — । S । — S S — । S । S S — । S । — S । । — S,
अतिदा—रुणा द्वि—जिह्वा—परस्य रन्ध्रा—नुचारि—णी कुटि—ला ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S — । । । । — S S S S S S — । । । । — । — S,
दूरा—त्परिहर—णीया नारी नागी—व मुखच—प—ला ॥

आदिविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S — । S । — S S — । S । — S S — । S । — S S — S,
यस्या विलोच—ने पि—ङ्गले भ्रु—वौ स—गते मु—खं दी—र्धम् ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
। । S — । S । — S S — S S — S । । — । । । । — । — S,
विपुलो—न्नताश्च दन्ता कान्ता—सौ भव—ति मुखच—प—ला ॥

अन्त्यविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
। । S — । S । — S S — । S । S S — । S । — S S — S,
विपुला—भिजात—वंशो—द्भवापि रूपा—तिरेक—रम्या—पि ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S — । S । — S S — । S । S । । — । । । । — । — S,
‘निर्वा—स्यते गृ—हाद्—लभापि चेद्भव—ति मुखच—प—ला ॥

जघनपूर्वेतरत्र । ४ । २६ ॥

द्वितीयेऽर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति, सार्या ‘जघनचपला’ नाम । तत्र पथ्यापूर्वकं
जघनचपलोदाहरणम्—

- १ ‘मर्मानुसारिणी’ इति लिखितोदाहरणपुस्तके । २. ‘यस्याश्च’ इत्यपि तत्रैव ।
३. ‘उभयविपुलापूर्व’ इति क० मु० पुस्तके । ४ ‘नि सार्यते’ इत्यपि च तत्रैव ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 यस्या—दस्य क—निष्ठा—न स्युषा—ति मही—ममामि—का वा—पि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 सा स—वैधूर्ति—मोग्या भवेद—बस्य—जपनच—प—रा ॥

अन्त्यविपुलापूर्वक जपनचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 यस्या—पादा—दृष्ट ध्वतीत्य याति प्रदेधि—नी शी—र्षा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 विपुसे—कुटे प्र—सूता—पि सा धु—म जप—न—यपता स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वक जपनचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 मकर—प्यजस—घनि द—श्यते स्फु—ट तिल—कलाष्ठ—न य—म्या ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 विपुला—न्वयप्र—जाता—पि जाय—ते जप—न—न—पता—सौ ॥

उभयोर्महाचपला । ४ । २७ ॥

यस्या उभयोरभयोधपलालक्षण भवति, साया 'महाचपला' नाम । तत्र पम्यापूर्वक महाचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 हृदय हरन्ति नायो—मुनेर—पि भू—कटाक्ष—विशे—पि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 दोमू—सनाभि—देश निदश—यन्त्यो महाच—प—छा ॥

विपुलापूर्वक महाचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 विपुके कपोल—वेशे—पि कृपि—का द—श्यते मि—ते य—स्या ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 विपुला—न्वयप्र—जाता—पि जाय—ते सा महाच—प—छा ॥

आद्यर्धसमा गीति । ४ । २८ ॥

आद्यर्धेन सममन्त्वमर्ध यस्या साद्यधसमा 'गीति' नाम । अन्त्यपदलोपी समास । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽप्यर्धे षष्ठो गणो (1st) जकारो न्तौ (1111) वा क्तव्य ॥

तत्र पथ्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ॥ S S S — ॥ १ S S ॥ १ — ॥ १ S — १ S १ — S S — S,
 मधुरं वीणा—रणितं पञ्चम—सुभग—श्च कोकि—लाला—पः ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 S S S ॥ १ — S S S ॥ १ S — १ S १ — S ॥ १ — S,
 गीति पौरव—धूना सुप्तं कुसुमा—युधं प्र—बोधय—ति ॥

आदिविपुलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ॥ १ १ १ १ — S १ १ — S S — १ S १ — S S — १ S १ — १ S S — S,
 इयमप—रा विपु—ला गी—तिरुच्य—ते स—र्वलोक—हितहे—तो ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १ १ S — १ S १ — S S — १ S १ १ १ S — १ S १ — S S — S,
 यदनि—ष्टमात्म—नस्त—त्परेषु भवता—पि मा क्त—चित्का—रि ॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 S S १ S १ — S S — १ S १ — S S — १ S १ — १ १ S — S,
 कामं चकास्ति—गीति—र्भुगीद—शां सी—धुपान—चपला—नाम् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १ १ S — १ S १ — S S १ S १ — S S — १ १ १ १ — १ १ S — S,
 सुरत—च मुक्त—लज्जं निरर्ग—लोच्छा—पमणित—रमणी—यम् ॥

महाविपुलामहाचपलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 S S — १ S १ — S S — १ S १ — S S — १ १ १ १ — १ १ १ १ — S,
 पञ्चे—षुवल्ल—भ प—ञ्चमन्व—निस्त—त्र भवति—यदि विपु—ल ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १ १ S — १ S १ S S — १ S १ — S S — १ S १ — S S — S,
 चपलं—करोति कामा—कुलं म—न का—मिनाम—सौ गी—ति ॥

अन्त्येनोपगीतिः । ४ । २९ ॥

‘मा’ इत्यनुवर्तते । अन्त्येनार्धेन सममाद्यमर्धं यस्याः, सार्था ‘उपगीति’ नाम ।
 तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 S S — S १ १ — S १ १ — S S — S S — १ S १ — १ S,
 गान्ध—र्व मक—रध्वज—देव—स्याह्वं जगद्वि—ज—यि ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १ १ १ १ — S १ १ — S १ १ — १ १ S — S S — १ S S — S,
 इति सम—वेक्ष्य मु—मुक्षुभि—रुपगी—तिस्त्य—ज्य—ते दे—श’ ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 विपुलो—पगीति—प्रोहा—रमुगरी—ते भ्रम—र—माणा—नाम् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 रेपा—सपोय—ने य—सुतोऽसु रातत म—म प्री—ति ॥

पथ्यामहापपठोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 विपया—मिपाभि—साप करोति चिरा सदा य—य—रम् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 पिरा—र्यमाप—नाना सपोप—गीला भ—पेत्य—रथम् ॥

महाविपुत्तामहापपठोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 विपुलो—पगीति संतर—ज्यताभि—द स्या—न—क मि—क्षो ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 विपया—मिताप—दोषे—ण वाप्य—ते य—न—स वि—रैम् ॥

उत्क्रमेणोद्गीतिः । ४ । ३० ॥

पूर्वोच्चात्क्रमाद्विपरीत क्रम उत्क्रमः । अयमर्थः —भाष्यमन्त्रय भषति, अधमन्त्र्यमादी,
 या 'उद्गीति' माम आया । तत्र पथ्योद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 म्याप द्—योद्गी—तिरबैः प्रथम ताय—मनो द्—र—ति ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 हुनय—कर पि—भ्राम्यसि पथा—रत्राण—पु पिप्रि—यैः रा—स्त्री ॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 एया सबाप—रोद्गी—तिरत्र विपुला परिप्र—म—ति ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 तनद्—ममापि सरकी—तिरशिल—दिपपा—सपार्थ—मुपया—ति ॥

१ 'हुकारमुत्तरे' इति लि० पु० २ 'रिंभत्कोपपने वस्तुमस्तु इति लि० पु०
 ३ 'चेत' इति लि० पु० ४ महत्युद्गोपणा विपुलोद्गीतिरुच्यते

पथ्यामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 S S— | S |— S S— | S |— S S— |— | | S— S,

उद्गी—तिरत्र निलं—प्रवर्त—ते का—म—चपला—नाम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 S S— | S |— S S— | S |— S S— | S |— S S— S,

तस्मा—न्मुने वि—मुञ्च प्रदेश—मेतं समेत—मेता—भि ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 | | S | S |— S S— | S |— S S— | S |— |— S,

विपुला पयोध—रश्रो—णिमण्ड—ले च—क्षुषोश्च—प—ला ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 S S— | S |— S S— | S |— S S— | S |— S |— S,

उद्गी—तिशालि—नी का—मिनी च सा वा—णिनी म—नो हर—ति ॥

अर्थे वसुगण आर्यागीतिः । ४ । ३१ ॥

अष्ट गणा प्रथमेऽर्थे यस्या भवन्ति सा 'आर्यागीतिः' नामार्या । अष्टमोऽपि गणश्चतुस्रिको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावात् । द्वितीयमप्यर्थं तादृशमेव । अत्रापि षष्ठो गणद्विविकल्प एव न लकार । अर्थे इति वर्तमाने पुनरर्थग्रहणाद्गणग्रहणाच्च । इयमपथ्यादिलक्षणपूर्वकत्वात् तद्वदार्यागीतिः ॥ पथ्यार्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 | | | |— | | | |— S S— S S— S S— | S |— S S— | | S,

अजमज—रममर—मेकं प्रत्य—वचैत—न्यमीश्च—रं ब्र—ह्म परम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 S S— S S— | | S | | S— S S— | S |— S S— S S,

आत्मा—नं भा—वयतो भवमु—क्ति स्या—दित्यय—मार्या—गीतिः

महाविपुलार्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 | | S— | S |— | | S— | S |— S |— | | | |— | | | |— | | S

विषया—मिलाष—मृगतृ—ष्णिका ध्रु—वं हँर—ति हरिण—मिव हत—हृदयम्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 | | S— | S |— | | S— | | S— S S— | S |— | | | |— S S,

विपुला—त्ममोक्ष—सुखका—ङ्घ्रिभिस्त—तस्य—ज्यते वि—षयरस—सङ्ग ॥

पथ्याजघनचपलार्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 S S— | S |— S S— | | S S S— | | | |— | | S— | | S,

वाता—हतोर्भि—माला—चपलं संप्रे—क्ष्य विषय—सुखम—ल्पतरम् ।

१ 'मालिनी' इति लि० पु० २. 'आर्याणामासमन्ताद्गीतिः' ३. 'विपुलामिलाष' इति लि० पु० ४ 'हन्ति' इति लि० पु०.

मुक्त्वा समस्य—सङ्घ तपोव—नान्या—भयति तेना—रमयिद ॥

महाविपुलामहाभ्रपलायागीत्युदाहरणम्—

भ्रपला—नि षष्ठु—रादी—नि चित्त—द्वारी ष हन्त इतयिप—यगण ।

एका—न्तशीलि—नां यो—गिनाम—तो मय—ति परम—मुरासं—प्राप्ति ॥

इत्यार्याधिकारः ।

वैतालीय द्विस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते र्गः । ४ । ३२ ॥

'ख' इत्यनुबतते । यत्रायुक्पादे प्रथमे तृतीये च द्विस्वराद्यनुदश सकारा भवन्ति युक्पादे च द्वितीये चतुर्थे च युग्मसव पोष्ट्य सकाराः, तद् 'वैतालीय' नाम छन्दः । तेषां सां मध्ये द्वेयोरपि पादयोरन्ते रेफलकारणकारा कर्तव्या । आद्ये पादे षट् सकारा पद्यादयश्चिप्यन्ते । द्वितीये षाड्या । एव वैतालीयायै सिध्यति । द्वितीयमर्प्यैर्ष तारुण्येव । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
- - - १-१-२-१- - - - - २-२-३-१-१- २- १ - ३-१- -
धु-रक्षी-ण-स-री-र-सं-व-या म्य-क्षी-भू-स-क्षि-र्त्-रिष-प-ज-रा ।

२ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
०- - १-१- - १-२-१-२ ०- - १-१-२ १-३-१-२
के-क्षी प-रु-पै-स्र-या-र-यो पै-ता-क्षी-य-स-नु वि-स-न्व-ते ॥

अपि च ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
१-१-२- १ १- - १- - १- - १-१-२-२ १-१- - १- २-१-२
स-व-स-न्वि क-टा-स-वी-क्षि-त प्र-स-र-म्नि भ-व-णा-न्त-गो-ष-र ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
१-१-२-१-१ ०-१- २-१-२ १-१-२ २-१-१ २-१-२ १-२
वि-धि-सं-रि-व ती-क्ष्ण-को-टि मि प्र-ह-स प्रा-णि-ति दु-ष्क-रं गं-स ॥

यथा च ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १६
१-१- - १-१- - १- - १-२ १-१-२-२-१-१- २-१-२-१-२-१-२-
स-व-क्षी-णि-स-प-र्षी-रा-धि-त पु-रु-पा-न्त्र-प्र-धि-तो-प्यै-मू-रं-जम् ।

१ 'अयमर्थं — यत्रायुभि' इति लि० पु० २ चतुदशसंख्याफा' इति लि० पु०
३ 'द्विर्वसव' इति लि० पु० ४ तेषां सां मध्ये' इति लि० पु० ५ 'द्वयोरपि'
इति लि० पु० ६ 'द्वितीयमपि वैतालीयं' इति लि० पु० ७ अत्र' इति लि० पु०
८ 'सिरोऽस्मि' लि० पु० ९ 'नर' इति लि० पु० १० 'षट्चरितं' इति लि० पु०

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
 १-१-५-१-१-५-१-५-१-५ ५-५-५-१-१-५ १-५-१-५,
 व-पु-रौ-न्त-र-व-द्वि-दी-पि-तं वै-ता-ली-य-मि-दं वि-लो-क्य-ताम् ॥

वैतालीयमिति वैतालशब्दात्कृशाश्वा(पा० सू० ४।२।८०)देराकृतिगणत्वाच्छण्प्रत्य-
 यश्चातुरार्थिक । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति, यैदार्यादीना 'पादश्चतुर्भाग.' (पि० सू०
 ४।१०) इति व्यवस्था नास्ति ॥

गौपच्छन्दसकम् । ४ । ३३ ॥

अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तद् 'औपच्छन्दसकं' नाम
 छन्दः । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८
 ५-५-१-१-५ १-५-१ ५-५ ५ ५-५-१-१-५-१-५-१ ५-५,
 वा-क्यै-र्म-धु-रै प्र-ता-र्यं पू-र्वं य प-श्चा-द-मि-स-द-धा-ति मि-त्रम् ।
 २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८
 ५-५-१-१-५ १-५-१-५-५-५-५-५-५-१-१-५ १-५-१ ५-५,
 तं दु-ष्ट-म-तिं वि-शि-ष्ट-गो-ष्ठ्या-मौ-प-च्छ-न्द-स-कं व-द-न्ति वा-ह्यम् ॥
 अपि च ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ १ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८
 १-१-५-१-१-५-१-५-१-५-५ १-१-५-५-१-१-५-१-५-५-५,
 प-र-म-र्म-नि-री-क्ष-णा-नु-र-कं स्व-य-म-त्य-न्त-नि-गू-ढ-चि-त्त-वृ-त्तिम् ।
 १ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १७ १८
 १-१-५-१-१-५-१-५-१-५-५-५-५-५-५-५-१-१-५ १-५-१ ५-५,
 अ-न-व-स्थि-त-म-र्थ-लु-ब्ध-मा-रा-दौ-प-च्छ-न्द-स-कं ज-ही-हि मि-त्रम् ॥
 उपच्छन्द शब्दादरीहणादि(पा० सू० ४।२।८०)पाठाच्चातुरार्थिको बुब्प्रत्ययः ॥

आपातलिका भगौ ग् । ४ । ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवाद 'द्वि.खरा अयुक्पादे युगवसवोऽन्ते'(पि. सू. ४।३२)
 इत्यनुवर्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारैर्द्वयं-च भवत , तद्वैतालीयम् 'आपातलिका'
 नाम लभते । तत्रोदाहरणम्—

२ ३ ४ ६ ८ ९ १० १२ १४ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
 ५-१-१-५-५ १-१-५-५ ५-५-५ १-१-५-१-१-५-५,
 पि-ङ्ग-ल-के-शी क-पि-ला-क्षी वा-चा-टा वि-क-टो-न-त-द-न्ती ।
 २ ४ ५ ६ ८ ९ १० १२ १४ १ २ ३ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
 ५-५-१-१-५ १-१-५-५ १-१-१-५-१ १ ५-१-१-५-५-५,
 आ-पा-त-लि-का पु-न-रे-षा नृ-प-ति-कु-ले-ऽपि न भा-ग्य-मु-पै-ति ॥
 आपातलिका अस्थिरेत्यर्थः ॥

१. 'रातप' इति लि० पु०. २. 'आर्यादीनाम्' इति लि. पु. ३ 'तस्मिन्नेव' इति
 लि. पु. ४. 'गकारौ' इति लि. पु. ५. 'आपातलिका भवेत्' इति लि. पु.

शेषे परेण युद्धं न साकम् । ४ । ३५ ॥

अत्र बैतासीयाधिकारे यथा लकाराणां नियम उक्तस्त्वतिरिक्तो लकारयण दोषस्तस्मिन्नियम क्रियते—युगलकारः परेण साकं न सिधीकर्तव्यम् । द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थे पञ्चमेन युक्पादे पष्ठम सप्तमेन । एवं यदा दोषाणां सिधीभावोऽप्यनुज्ञातः । औपच्यन्दाहरण पूर्वमेव ॥

पद् चामिश्रा युजि । ४ । ३६ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयो पादयो पद् लकारा भविष्या न कर्तव्याः । पृथग् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमतृतीययोश्च पादयो स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं बैतासीये तावत्—
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४
 १-१-१-१-१-१ २-१- १- १-१-१-१-२- १-१- १-१-१-२
 स-म-र-शि-र सि स-स-ते द्वि-पां न-व-नि-शि-ता-यु-ध-यु-ष्टि-र-प्र-त् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४
 १-१-१-१-१-१-२-१-२-१-२ १-१- १ १- १- १-१-१-२-२

कु-व-उ-म-द-स-वी-य-च-सु-पां प्र-म-दा-नां न क-टा-क्ष-वी-क्षि-तेम् ॥

औपच्यन्दाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४ १५
 १-१-१-१-१-१ २-१- १-२- २- १-१- १-२ १-२ १-१- १-२ १-२-
 प-र-यु-व-ति-पु पु-त्र-भा-व-मा-दी ह-स्ता-ग्रा-थै-य-ते त-त् प ति-स्वम् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४ १५
 १-१-१-१-१-१-२-१-२ १-२- २-२-२-२-१-१- १-१- १-१-२-२

इ-द-म-प-र-मि-हो-ष्य-ते वि-द्ये-पा-दौ प-च्छ-न्द-स कं ख-उ-स्य ष्ठ तम् ॥

आपातलिकादाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४
 १-१-१-१-१-१ २-१-१-२-२ २-१-१-२ १-१-२-१-१-२-२
 अ-मि-र-म-य-ति किं-न-र-क-ण्ठी ई-स-ग-ति ध-व-णा-य-स-ने-त्रा ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १३ १४
 १-१-१-१-१-१-२-१-१-२-२ १-१-१-१- १-१-२ १-१-२-२

वि-द्य-इ-क-म-स-हो-म-उ-गा-त्री यु-व-ति-रि-य इ-द-म त-द-णा-नाम् ॥

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्रौच्यवृत्तिः । ४ । ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह— शेषे परेण युद्धं न साकम् (पि सू ४।३५) इत्यत्र

पञ्चमचतुर्थयोरेकीभावो निषिद्ध सोऽनेन विधीयते । 'युक्ति' इत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे

१ 'म्पतिरेको' इति लि पु २ 'तत्र' इति लि पु ३ 'पूर्वोक्तेय' इति लि पु ४ 'न पृथक्' इति लि पु ५ 'कटाक्षवीक्षिते' इति लि पु ६ 'बैतासीयप्राच्य इति, औपच्यन्दासकप्राच्यवृत्ति, आपातलिकाप्राच्यवृत्ति' इति मेदत्रयमुपसन्ध्यते छन्द कोत्सुमादौ

पञ्चमेन लकारेण पूर्वं संगच्छते तदा 'प्राच्यवृत्तिः' नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथा-
प्राप्तम् । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४. २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
१-१-५-१-१-५-१-५-१-५ ५-१ ५-१ १ १-५-१-५-१-५,

वि-पु-ला-र्थ-सु-वा-च-का-क्ष-रा. क-स्य ना-म न ह-रन्ति मा-न-सम् ।

१ २ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
१-१-५-१-१-५-१-५-१-५ ५-१-५-१-१-१-५-१-५-१-५,

र-स-भा-व-वि-शे-ष-पे-श-ला. प्रा-च्य-वृ-त्ति-क-वि-का-व्य-सं-प-द ॥

अयुक्त्वृत्तीयेनोदीच्यवृत्तिः । ४ । ३८ ॥

'पूर्वः साकम्' इत्यनुवर्तते । अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्वः संगच्छते
तदा 'उदीच्यवृत्तिः' नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम्—

१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ १० १२ १३ १४ १६
१-५-१-१-१-५-१-५-१-५ १-१-५-५ १ १-५-५-१-१-५,

अ-वा-च-क-म-नू-र्जि-ता-क्ष-रं श्रु-ति-दु-ष्टं य-ति-क-ष्ट-मं-क-मम् ।

१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
१-५-१-१-१-५ १ ५-१-५ १-१-५-५-१-१-५-१-५-१-५,

प्र-सा-द-र-हि-तं च ने-प्य-ते क-वि-भि का-व्य-मु-दी-च्य-वृ-त्ति-भि ॥

आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकम् । ४ । ३९ ॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्या युगपत्प्रवृत्ताभ्या 'प्रवृत्तकं' नाम वैतालीयम् । युक्पादे
पञ्चमेन पूर्वं संगच्छते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः । तत्रोदाहरणम्—

१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
१-५ १-१-१ ५-१-५-१-५ ५-१-५ १-१-१-५-१-५-१-५,

इ-दं भ-र-त-वं-श-भू-ष्ट-तां श्रू-य-ता श्रु-ति-म-नो-र-सा-य-नम् ।

१ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४. २ ३ ५ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६
१-५-१-१-१-५ १-५-१-५ ५-१-५-१-१-१-५ १-५-१-५,

प-वि-त्र-म-धि-कं शु-भो-द-यं व्या-स-व-क-क-थि-तं प्र-वृ-त्त-कम् ॥

अयुक्चौरुहासिनी । ४ । ४० ॥

यस्य सर्वे पादा अयुगलक्षणयुक्तास्तद्वैतालीयं 'चारुहासिनी' नाम । किं तल्लक्षणं
चतुर्दशमात्रत्वं तृतीयेन पूर्वस्य योग । तत्रोदाहरणम्—

१ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ११ १२ १४ १ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४
१-५-१-१-१-५-१-५-१ ५, १-५-१-१-१-५-१-५-१-५

म-ना-कप्र-सू-त-द-न्त-दी-धि-तिः स्म-रो-ल्ल-सि-त-ग-ण्ड-म-ण्ड-ला ।

१ अस्यापि 'वैतालीयोदीच्यवृत्तिः, औपच्छन्दसकोदीच्यवृत्तिः, आपातलिकोदीच्य-
वृत्तिः' इति भेदत्रयमुपलभ्यते तत्रैव २. तद् उदीच्यवृत्तिः' इति लि. पु. ३. 'वैता-
लीयप्रवृत्तम्, औपच्छन्दसकप्रवृत्तम्, आपातलिकाप्रवृत्तकम्' एवं त्रिविधं छन्द कौ-
स्तुभादौ. ४. तथैव चारुहासिन्यपि त्रिविधा.

१ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४
 १-३-१-१-१-३ १ -१-३ १-३ १-१-१ ३-१-३-१-३

क-य-स-छ-छि-ता तु का-मि-नी म-नो ह-र-ति वा-र-हा-सि-नी ॥

युगपरान्तिका । ४ । ४१ ॥

युगलक्षणयुक्तैश्चतुर्मि पादै 'अपरान्तिका' नाम वैतालीयम् । किं तल्लक्षण
 पोडशमात्रत्व पञ्चमेन पूर्वस्य योग पष्णां मिघ्राणां प्रयोगश्च । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ १ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६
 १-१-१-३-१-१-१-३ १-३-१-३ १-१-३-१-३-३ १-३-१-३

सि-र-वि-सा-स-न-त्त-मौ-फि-का-व-ली क-म-छ-को म-छा-त्री मृ-गे-स-शा ॥

१ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ १ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६
 १-१-१ ३-१ १-१-३ १ ३-१-३ १-१-१-१-१-३-१-३-१-३-१-३-१-३

ह-र-ति क-स्य ह-द-य न का-मि-न मृ-र-त-के छि-कु-श-खा-य-रा न्ति-का ॥

अपरान्तिके समीपे स्थिता । परकीयेत्यर्थः ॥

इति वैतालीयाधिकारः ।

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमक ल् नवमः । ४ । ४२ ॥

वैतालीयम्— (पि० सू० ४ । ३२) इत्यादिसूत्रात्सप्तम्यन्त 'पाद'ग्रहणमनुष्य
 तत्ते । ल् इति च महानधिकारः । तेनायमर्थः—यत्र पादे गन्ता सन्त, पोडश
 लकारा भवन्ति तत् 'मात्रासमकं' नाम छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरु (S) कर्तव्यः ।
 नवमस्य लकार (I) एव । 'द्विर्वसवः इति द्विगुणिता वसव लकारा पोडशेत्यर्थः ।
 शेषे परेण युक्त्वा साकम्' (पि० सू० ४ । ३५) इत्यनुवर्तनीयम् । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ १ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६
 ३-३-१-१-३ १-१-३-३-३, ३-३-३-३ १-१-३-३-३

अ-श्म-भु-मु-सो वि-र-डै-र्द-न्ते-र्ग-म्मी-रा-सो नै-त्त-ना-सा-प्र ।

१ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ १ २ ३ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६
 ३-३-१-१-३ १-१-३ ३-३ ३-३-१-१-३ १-१-३ ३-३

नि-र्मा-स-ह-मु स्फु-टि-तै के-दी-र्मा-त्रा-स-ग-कं छ-म-से दुः-खम् ॥

'गन्त— (पि० सू० ४ । ३२) इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणमातिदे
 शिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ (II) भङ्क्त्वा द्विमात्रिको गुरुः (S) कि
 यत इति वाक्यशेषः ॥

१ अपरान्तिकापि त्रिघोषलभ्यते तत्रैव २ 'तद्युगलक्षणम्' इति पु ३ सि
 ३ तमिवासरसोक्तिपेद्या इति सि पु ४ कोमलमुष्ठी इति सि पु ५ छन्दःकौस्तु
 महत्तरलकरादिग्रन्थेषु न च वैतालीयमेदा उपलभ्यन्ते परं तत्र तेष्वेकतमो 'वक्षिणा
 न्तिका' इतिनामा भेदो नोपलभ्यते इयमप्यपरान्तिका पूर्ववद्विधिवैव तत्रोपलभ्यते
 ६ 'मात्रासमकं भवमो ल् गोऽन्त्य इति इ० २० ७ मितनासाग्र' इति कलिकाता
 मद्रितपत्रके. मितनासाग्र' इति लिखितपत्रके च ८ अन्त्यस्य' इति लि० प०

द्वादशश्च वानवासिका । ४ । ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः (१) स्वरूपेणावतिष्ठते चकारान्नवमश्च तन्मात्रासमकं 'वानवासिका' नाम । तत्रोदाहरणम्—

२ ३ ४ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६ १ २ ३ ४ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
 ५-१-१-५-५-१-१-१-१-५-५, १-१-१-१-५-१-१-१-१-१-५-५,
 म-न्म-थ-चा-प-ध्व-नि-र-म-णी-य- सु-र-त म-हो-त्स-व-प-ट-ह-नि-ना-द ।
 १ २ ४ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६ २ ३ ४ ६ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
 १-१-५-५-५-१-१-१-१-५-५, ५-१ १ ५-५-१-१-१-१ ५-५,
 व-न-वा-स-स्त्री-ख-नि-त-वि-शे-ष क-स्य न चि-त्तं र-म-य-ति पुं-स ॥

विंश्लोकः पञ्चमाष्टमौ । ४ । ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणं च निवृत्तम् । यत्र चतुर्षु पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ (१) तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तम्, तन्मात्रासमकं 'विंश्लोको' नाम । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ७ ८ १० १२ १४ १६ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
 ५-५-१-१-१-१-५ ५-५-५, ५-१-१-१-१-१-५-१-१-५-५,
 आ-त-र्गु-ण-र-हि-तं वि-श्लो-कं दु-र्न-य-क-र-ण-क-द-र्थि-त-लो-कम् ।
 २ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
 ५-५ १-१-१-१-५-१-१-५-५, ५-५ १-१-१-१ ५-१-१-५-५,
 जा-तं म-हि-त-कु-ले-ऽप्य-वि-नी-तं मि-त्रं प-रि-ह-र सा-धु-वि-गी तम् ॥

चित्रा नवमश्च । ४ । ४५ ॥

यस्य नवमो लकारः (१) एवावशिष्यते चकारात्पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं 'चित्रा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १४ १६
 १-१ ५-१-१ १-१-१-१-५-५-५, ५-५ १-१-१-१-१-१ १-५-५-५,
 य-दि वा-ञ्छ-सि प-र-प-द-मा-रो-हुं मै-त्रीं प-रि-ह-र स-ह व-नि-ता मि ।
 २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ १४ १६ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ १४ १६
 ५-१-१ १-१-१-१ १-१-५-५-५, ५-५ १-१-१ १ १-१-५-५-५
 मु-ह्य-ति मु-नि-र-पि वि-ष-या-स-ज्ञा-च्चि-त्रा भ-वति हि म-न-सो वृ-त्तिः ॥

'नवम' (पि०सू० ४।४२) इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम् ।

परयुक्तेनोपचित्रा । ४ । ४६ ॥

परयुक्तेन दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन 'उपचित्रा' नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम् । इदं तु गुरुनियमेनोच्यते । तत्रोदाहरणम्—

१. 'तद्युगलाद्धानवासिका स्यात्' इति वृ० र०. २. 'जो लनावथाम्बुधे विंश्लोकः' इति वृ० र०. ३ 'वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा' इति वृ० र० ('चित्रा नाम च्छन्दश्चित्रं चेत्रयो वा यकरौ' इति च्छन्दोमञ्जर्यादिषूपलब्धं चित्रा चित्रं वा च्छन्दस्त्वन्यत्) ४. 'उपचित्रा नवमे परयुक्ते' इति वृ० र० (अर्धसम-वृत्तान्तर्गतोपचित्रनामकं छन्दस्त्वितोऽन्यत्.)

२ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६
 ३-३- - १-१- - १-१- - - ३- - - १-१- - १-१-३

य-यि-त्तं गु-रु-स-फ-सु-दा- रं वि-द्या-न्दा-स-म-हा-प्य-स-न य ।

२ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६
 ३-३ - १ १-३-१-३-३- - १-१-१- - १-१- ३-१-१-३-

पृ-थ्वी त-स्य गु-णै-रु-प-यि-त्रा य-न्द्र-म-घि-वि-नि-भै-म-प-त्ती-यम् ॥

एभिः पादाकुलकम् । ४ । ४७ ॥

एषां पद्यानां मध्ये यं कैचिदपि चतुर्भिः पादैः 'पादाकुलकं' नाम ।

मात्रासमश्लोकयानवाशिष्योपचित्राणां पादरुदाहरणम्—

१ २ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६
 १-१-१-३- - १-१-१-१-१-१-१- - ३ - १-१-१-१- - १-१-१-

अ-शि-या-घा-शि-त-वि-फ-सि-त-धू-से का-से म-द-न-स-मा-ग-म-दू-ते ।

२ ४ ६ ८ ९ १ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ८ १ ११ १२ १४ १६
 ३- - - १-१-१-१-३- - ३- - १-१-३ - १-१ ३-३

स्यु-त्वा का-न्तां प-रि-ह-त-सा-र्थं पा-दा-कु-स-कं धा-व-ति पा-न्य ॥

तथा विश्वोक्तोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः 'पादाकुलकम्' । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६
 ३- - १-१-१-१-३-१-१-३- - १-१-१-१- - ३-१-१-३-३

पु-स्तो-कि-स-कृ-त-शो-भ-न-गी-ते द-क्षि-ण-प-व-न-प्रे-रि-स-शी-ते ।

१ २ ४ ६ ८ ९ १ १२ १४ १६ २ ४ ६ ८ १ ११ १२ १४ १६
 १-१-१-१-३- ३-१-१- - ३-३- - ३-१-१- ३-१-१ ३-३

म-धु-स-म-ये-ऽस्मि-न्कृ-त-वि-ष्टो-क पा-दा-कु-स-क-मृ-स्य-ति षो-क ॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्राया, विश्वोक्तस्यैकेन 'पादाकुलकम्' । तत्रोदाहरणम्—

२ ४ ६ ८ ९ १ १२ १४ १६ २ ४ ६ ८ १ ११ १२ १४ १६
 ३-३ - ३-१-१-३-३-३ ३-३-१-१-३-३-१-१-३-३

शि-स-म्रा-म्य-स्य-न-ध-स्थान पा-दा-कु-स-क-शो-क-स-मा-नम् ।

२ ४ ६ ७ ८ १ ११ १२ १४ १६ १ २ ४ ६ ७ ८ १ १२ १४ १६
 ३-३ ३-१-१-३-१-१ ३-३-१-१-१ १ १-१ १-१-३-३ ३-३

का-य का-य-ति घा-य-ति घ-कि-स्य-द-पि न म-म प-र-सो-के म-किः ॥

यथा पादाकुलकनाम्न श्लोकस्य पादेष्वस्तिरसा तथेस्यै ।

१ सङ्गुह एह विम्म णहि जेहा, पअ पअ सेक्कह उतमरेहा । सुकइ फमिन्दह
 कण्ठइवसअं, सोरहमत्ता पाआकुलकम् ॥ इति प्रा० पि० सू० १।१०४
 २ 'मात्रासमुक्' इत्यधिकं लि पु ३ 'यदतीतकृतविभिषकस्मयुतैर्मात्रासमादिपादै-
 ककितम् । अनियतकृतपरिणामसहितं प्रथितं अगत्यु पादाकुलकम् ॥' इति ६० २०

शिखा विपर्यस्तार्धा । ४ । ४९ ॥

सेव गीत्याया विपर्यस्ताथा यदा भवति तदा 'शिखा' इत्याख्या समये ।
अयमर्थ — यत्रार्थ सर्वलघु भवति, अर्थ य सर्वगुरु, इति ।

एव तस्या एव विन्यासभेदेन संज्ञाद्वयमाह—

लः पूर्वथेज्ज्योतिः । ४ । ५० ॥

पूर्वधेदधभाग सर्वलघुद्वाग्निघातकारो (३०) भवति, उत्तरध सर्वगुरु षोडश (१६)-
गकारस्त्वदा 'ज्योति' नाम शिखा भवति । सप्तोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६
।-

य-दि मु-रा-म-नु-य-म-म-प-र-म-मि-ठ-य-सि

१० १८ १९ २ २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३ ३१ ३२
।-

प-रि-द्-र यु-य-ति-पु र-वि-म-ति-घ-य-मि-द् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
८-८-८-८-८-८-८-८

आ-रम-ज्यो-ति-मो-गा-भ्या-सा

९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६
८-८ -८-८- ८-८

इ-शा दु-स्त-च्छे-दं कु-मा ॥

गथेत्सौम्या । ४ । ५१ ॥

तस्या एव शिखाया पूर्वार्धभाग सर्वगुरु षोडश (१६) गकारथेद्रूपति, उत्तरध
द्वाग्निघा (३२) ङकारो भवति तदा 'सौम्या' नाम शिखा भवति । सप्तोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
८-८ ८-८ ८-८ ८-

सौ-म्यां ह-ठि दे-हि ज्ञे-हा

९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६
८-८-८-८ ८ ८- ८-८

हे-हे-प्रसा-क मा-सं मु-क्ता ।

१ मत्त अठाइस पठने, षीए पत्तीस मत्ताइ । पठ पठ भन्वे छहुआ सुद्धा सिख्या
विहाणेहु ॥' इति प्रा० पि० सू० १।१२० उक्तशिखाच्छन्दस्त्वन्यत् २ 'मन्दतमइत्से
ससारङ्गसिधबम्मवारणवरण । णीसुमअणतासइसेहृदसकगअणुसरहुविमहरवीर ॥' इति
प्रा० पि० सू० १।६४ इति सूत्रोक्तस्कन्धकभेदाग्तगतशरभाह्वं छन्दोनामान्तरम्
३ 'अनङ्गकीडा' इति नामान्तरमस्य पृ० २०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 श-श-ध-र-मु-खि मु-ख-मु-प-त्त-य म-म ह-दि
 १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७.२८ २९ ३० ३१ ३२
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 म-न-सि-ज-रु-ज-म-प-ह-र ल-घु-त-र-मि-ह ॥

चूलीकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् । ४ । ५२ ॥

‘अर्ध’ग्रहणम् (पि० सू० ४।४९) अनुवर्तते । यत्र प्रथमेऽर्धे एकोनत्रिंश(२९)लकारा भवति, द्वितीये चार्धे एकत्रिंशत् (३१), तयोश्चान्ते द्वौ (॥) लकाराद्युन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरुः (ऽ) क्रियते, तत् ‘चूलीका’ नाम छन्द । ‘अन्ते ग्’ इति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषा लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्तविंशति (२७)लघव, अन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽर्धेकोनत्रिंश (२९) लघव, अन्ते गुरुश्चैक । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 र-ति-क-र-म-ल-य-म-रु-ति शु-भ-श-श-
 १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २९
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 म-मि-ह-त-हि-म-म-ह-सि म-धु-स-म-ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 प्र-व-स-सि प-थि-क वि-र-हि-त क-थ-मि-ह तु
 १७ १८ १९ २० २१.२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३१
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 प-रि-ह-त-यु-व-ति-र-ति-च-प-ल-त-या ॥

अन्यै पुनरन्यथैवेदं सूत्रमवीयते—‘चूलीकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग्’ इति । तेषामुभयोश्चाप्यर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२.१३ १४
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 घ-न-प-रि-म-ल-मि-ल-द-लि-कु-ल-मु-ख-
 १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २९
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 रि-त-नि-खि-ल-क-म-ल-म-ल-य-प-व-ने ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 १-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१,
 ज-न-य-ति म-न-सि श-शि-मु-खि मु-द-म-

१. ‘अतिरुचिरा’ इति सज्ञान्तरं वृत्तरत्नाकरादिषु.

१५.१६ १७ १८ १९.२ २१ २२.२३ २४ २५.२६ २७ २८.

१-१-१-१-१-१ १-१ १-१-१-१ १-१-१-२

ति-दा-य-मि-ह म-म म-पु-र-य म-पु-ना ॥

‘अथ प्रहणादत्र पादम्ययस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुत्पुसंख्यापरिधानार्थमिदमाह—

सा य् येन न समा लां ग्ल इति । ४ । ५३ ॥

सा गुरुसंख्या घेदित्तव्या । येन यावद्भिरक्षरे । लां छप्नां मात्राणाम् । समा समसंख्या ग्लो न स्युः । अपि तु न्यूनसंख्या एष । ‘ग्ल’ इत्यक्षराभ्यभिधीयन्ते तेषां गुरुत्पुरुत्पत्वात् । अयमभिप्रायः—आयादियु षाछ यायलो मात्रा उपदिष्टा स्थावन्त्वक्षराणि यथासंख्य न पूयन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या घेदित्तव्या । अपशिष्टा छपुसंख्या । तत्रायमुपयोग—यदा कथित्युच्छति, धरपारिंशदक्षरानामायायां कति गुरवः संपद्यते, कति वा छपय इति, तदा छत्तपञ्चाद्यन्मात्रोपदिष्टयामायायां मात्रा संख्यायां चत्वारिंशदक्षरसंख्या(४०)अपनीय तत्र येऽपशिष्यन्ते, तान् गुरुत्पुपदिशेत् । ते च सप्तदशेष(१७) । दोषास्तु त्रयोविंशति(२३)त्तगुरुत्पुपदिशेत् । तद्यथा—

१ २ ३ ४ ५-६ ७-८ ९-१ ११-१२

१-१-१-१-१-२ - २ - - - २

स्व-न-यु-ग-म - धु - सा - सं

(१)(२)(३)(४)(५) (६) (७) (८)

१३ १४-१५.१६ १७ १८ १ -२ २१ २२ २३ २४ २५-२६ २७-२८ २९-३

१ - २ - १-१-१-१-२ - १ १-१-१-१-२ - २ - २ - २

स-मी-प-स-र-य - ति ह-द-य-दो - का - भेः ।

(९) (१) (११)(१२)(१३)(१४) (१५)(१६)(१७)(१) (१९) (२) (२१)

१ ‘कदाचित्’ इति कश्चिक्कातामुद्रितपुस्तके २ अस्याभिप्राय स्फुटं प्रकाश्यते—
पुरोदक्षितायामायायां कति गुरवो छपयथ षतन्त इति पृष्टे सति पूर्वं तावदायायां मात्रगणना विधेया तन्मात्रासंख्यापिण्डीभूताद्वाय कृहथन पत्रादी संख्याप्याः पुनस्तस्या एष सर्वेषामक्षराणां गणना विधाय तदक्षरसंख्यापिण्डीभूताद्वा मात्रासंख्या पिण्डीभूताद्धानां संमुखे संख्याप्या सतो मात्रासंख्यापिण्डीभूताद्देभ्योऽक्षरसंख्या पिण्डीभूताद्धानपनयेत्, तत्र ये सख्याद्वा अपशिष्यन्ते तावत्सख्याकास्तस्यामायायां गुरवो भवन्ति पुनरक्षरसंख्याद्दत्त एतदपशिष्टगुरुसंख्याद्धानपनयेत्, तत्र यावन्तोऽष्टा अपशिष्यन्ते तावन्तो छपवो जायन्ते अनयैव रीत्या गणमात्राच्छन्दसां गुरुत्पुपहानं भवति तद्रीतिर्यथा—

मा० सं० हः अ० सं० हः गु० सं० हः अ० सं० हः गु० सं० हः छ० सं० हः

“ ५७ - ४० = १७ ” “ ४० - १७ = २३ ”

३१, ३२, ३३, ३४, ३५-३६, ३७-३८, ३९-४० ४१-४२.

१-१-१ १-१-१ १-१-१ १-१-१ १-१-१

च-र-ति वि-मु-क्ता-हा-रं

(२२) (२३) (२४), (२५) (२६), (२७), (२८), (२९).

४३ ४४ ४५, ४६, ४७ ४८ ४९-५०, ५१ ५२-५३ ५४-५५ ५६-५७, साप्राङ्गाः ।

१-१-१-१-१ १-१-१-१-१ १-१-१-१-१ १-१-१-१-१

म-त-मि-व भ-व-तो रि-पु-स्त्री-णाम् ॥

(३०) (३१) (३२) (३३), (३४), (३५) (३६) (३७) (३८) (३९), (४०), अक्षराङ्गाः ।

इति श्रीभट्टहलायुधविरचितायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् । ५ । १ ॥

अधिकारोऽयमाशान्परिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद् 'वृत्तम्' वेदितव्यम् । तेन प्राप्तं लौकिकं छन्दोजातं 'जातिः' इत्युच्यते । इत उत्तरं च 'वृत्तम्' । तथा चोक्तम्—

‘पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।’

गायत्र्यादौ छन्दसि वर्तते इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते । पादेन संयोगात् 'पद्यम्' । यथा आर्यादिच्छन्दं स्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुन पृथग्भवत इत्यर्थः । पादेन संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्—

‘एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरुलघुस्थितम्’ इति ॥

सममर्धसमं विषमं च । ५ । २ ॥

समसर्वावयवत्वात् 'समम्' । यस्य चत्वार पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् 'समं' वृत्तम् । शेषं च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्धं संमे यस्य तत् 'अर्धसमम्' सर्वावयवबन्धः । अर्धाभ्या च विगतं समं यस्य तद् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमम् । ५ । ३ ॥

'समम्' इति समवृत्तसंख्योच्यते । तथैव गुणितं 'तावत्कृत्व कृतम्' उच्यते । एतदुक्तं भवति—समवृत्तसंख्यागुणिते समवृत्तसंख्याया पिण्डे या संख्या निष्पद्यते तावत्संख्यमर्धसमं वेदितव्यम् । तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसंख्या चतुःषष्टि(६४)रष्टमा-

१. 'पादयोः संयोगौ तयोर्विरहात्' इति लिखितपुस्तके. २. 'तथा' इति लि. पु.
३. 'पादसंयोगयोरभावात्' इति लि. पु. ४. 'स्थिरम्' इति लि. पु. ५. 'तत्रार्धं समं' इति लि. पु. ६. 'अपि' इति लि. पु. नास्ति. ७. 'तावदङ्गुणितं' इति लि. पु. ८. 'इति' इति लि. पु. अधिकम्. ९. 'समवृत्तपिण्डे' इति लि. पु.

प्यायसिद्धा । तस्यां चतुःपट्टि(६४)संख्यागुणितायामधसमपृत्तसंख्या सपद्यते—चत्वारि
सहस्राणि, पञ्चवतिथ्य वृत्तानि । अद्भुतोऽपि (६४×६४)=४०९६ ॥

विपम च । ५ । ४ ॥

अर्धसम तावत्कृत्यःकृत 'विपम' भवति । एतदुक्तं भवति—अधसमपृत्तसंख्या
(४०९६) अर्धसमपृत्तसंख्याया(४०९६) एव गुणिता विपमपृत्तसंख्या सपद्यते—एका
कोटिः सप्तपट्टिसंख्याणि सप्तसप्ततिसहस्राणि, द्वे घाते, षोडशोत्तरे । अद्भुतोऽपि
(४०९६×४०९६)=१६७७७२१६ इति ॥

समसमाधसमोपचितमधसमं विपम च यथाक्रम समोपचित समाधसमाभ्यां शोप-
चितं वेदितव्यम् ॥

राश्यूनम् । ५ । ५ ॥

सर्व विपम पृत्त (१६७७७२१६) अर्धसम (४०९६) वा राश्यूनम् (१६७७७२१६
-४०९६=१६७७३१२०) कर्तव्यम् । मूळराशि (४०९६) समुदायात् (१६७७७२१६)
अपनेतव्य इति । कोटिरेका, सप्तपट्टिसंख्याणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विंशत्युत्तरे
शतं शुद्धविपमपृत्तस्य संख्या । अद्भुतः १६७७३१२० । चत्वारि सहस्राणि, द्वात्रिंशत्पेटि
शुद्धार्धसमसंख्या । (४०९६-६४)=४०३२ उभयशेषोऽयं राश्यूनमिति ॥

ग्लिति संमानी । ५ । ६ ॥

गकार(ऽ)लकारा(ऽ)भ्यां यवृत्त समार्प्यते तत् 'समानी' नाम । 'पादस्यानुष्टुप्बन्धम्'
(पि० सू० ५।९) इत्यत सूत्रात् सिंहापलोक्तिन्यायेनानुष्टुप्प्रहणमनुवर्तते । सेनाध्यक्षर
पादो यावद्गिगकारलकारै पूयते तावत्सामेव प्रहणम् । सप्तोदाहरणम्—

६
 ६-१-६-१ । ६-१-६-१ । ६-१-६-१-६-१ । ६-१
 वा-स-बो-ऽपि वि-क-मे-ण य-त्स-मा-न-तां न मा-ति ।
 ६-१ । ६-१-६-१-६-१ । ६-१ । ६-१-६-१-६-१-६-१
 त-स्य व-ह-मे-ध-र-स्य के-म तु-स्य-ता कि-मे-स ॥

१ 'चतुःपट्टिसंख्यायां' इति लि पु २ 'अर्धसमसंख्या निष्पद्यते' इति लि पु
३ 'अर्धसमराशिर्मूळराशौ' इति लि पु ४ 'सप्तमेकमिति विपमपृत्तस्य संख्या'
इति लि पु ५ 'अद्भुत' इति लि पु नास्ति ६ 'अद्भुतोऽपि' इत्यधिकं
लि पु ७ 'हारगणधनुरेण दिदुमदृक्कक्षरेण । बारहादि मत्त जाग मल्लिआ
सुछंदमाण ॥ इति प्रा० पि० सू० २।७१ इत्यनुसारेण मल्लिकाख्य नामान्तरम्
८ 'समाप्येत' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके

अपि च ।

S 1-S 1-S-1-S-1 S-1-S-1-S-1-S-1
 ओ-न-मो ज-ना-र्द-ना-य पा-प-स^१-घ-मो-च-ना-य ।
 S-1-S-1-S-1-S-1 S-1-S-1-S-1-S-1
 दु-ष्ट-दै-त्य-म-र्द-ना-य पु-ण्ड-री-क-लो-च-ना-य ॥

लिंगिती प्रमाणी । ५ । ७ ॥

लकार(1)गकारा(S)भ्या यद्वृत्तं समोप्यते तत् 'प्रमाणी' नाम । 'जरौ लँगौ' इत्यपरे तत्रोदाहरणम्—

1-S-1-S-1-S-1-S 1-S-1-S 1-S-1-S
 स-रो-ज-यो-नि-र-म्ब-रे र-सा-त-ले त-था-च्यु-तः ।
 1-S 1-S-1-S-1-S 1-S 1-S 1-S-1-S
 त-व प्र-मा-ण-मी-क्षि-तुं क्ष-मौ न तौ व-भू-व-तु ॥

वितानमन्यत् । ५ । ८ ॥

आभ्या समानी-प्रमाणीभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

S-S 1-1 S-S 1-1 S-S 1-1-S S 1-1
 तुं-ष्णा त्य-ज ध-र्मं भ-ज पा-पे ह-द-यं मा कु-र ।
 S-S 1-1 S-S 1-1 S-S 1-1-S S 1-1
 इ-ष्टा य-दि ल-क्ष्मी-स्त-व शि-ष्टा-न-नि-शं सं-श्र-य ॥

द्वितीयं च—

1-1-S S-1 1-S-S 1-1-S-S 1-1-S-1-1-S-S
 ह-द-यं य-स्य वि-शा-लं ग-ग-ना-भो-ग-स-मा-नम् ।
 1-1-S S 1-1-S-S 1-1-S-S 1-1-S-S
 ल-भ-ते-ऽसौ म-णि-चि-त्रं नृ-प-ति-र्मू-र्धि वि-ता-नम् ॥

अन्यच्च—

S-S-1-S-1-S-1-S S-S-1-S-1-S-1-S
 क-ङ्का-ल-मा-ल-भा-रि-णं क-द-र्प-द-र्प-हा-रि-णम् ।

१ 'पापबन्धमोचनाय' इति लिखितपुस्तके. २ 'लहू गुरु गिरन्तरा पमाणि अट्ट अक्खरा ।' इति प्रा० पि० सू० २।६९. 'द्वितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा । तदा निवेदयन्ति ता बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥' इति श्रुतवोधानुसारेण नगस्वरूपिणीत्यपि नामान्तरम् ३. 'समाप्येत' इति क. का. मु पु ४. 'नाराचम्' इति कलिकातामुद्रिते. ५ छन्दोमञ्जरीकारा ६. 'अत्र' इति क. का. पुस्तके. ७.-९ प्राकृतपिङ्गलानुसारेणात्र दोहाभेदान्तर्गतकरभच्छन्द ८ 'वाश्रय' इति लि. पुस्तके. १०. 'नाराचकं तरौ लँगौ' इति छन्द कौस्तुभानुसारेणात्र नाराचकं छन्दः.

८- -1-८-1 - ८-1-८ - - -1- 1-८-1- -
 सं-सा-र-थ-न्य-मो-ष-न प-न्दा-म-हे प्रि-सो-च-नम् ॥

अपि य—

-८ 1-८-1 ८-1- ८-८-1- -1- -1- -
 सं-स्या स्म-रा-मि गु-न्द-रं य-न्त्रो-प-मा-न-मा-न-नम् ।
 ८-८-1- -1-८-1-८ ८-८-1-८-1-८-1-८
 क-द-प-चा-प-म-तु-र- भ्रू-वि-भ्र-मो-प-शो-मि-तम् ॥

[अपि य]—

८-1-1- 1 1-८-८ ८-1-1-८-1 1- -
 भे-न्य-द-सो हि वि-सा-न भे-त-प-टे-न य-दु-षम् ।
 -1-1-८-1 1 -८ ८-1 1-८-1-1- - -
 चि-त्र-प-दा-पि य मां गी ते-न ग-ता-र्थ-मि-यै-तत् ॥

किं च 'वितानमन्यत्' इति शुपन् सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दशयति ।
 अन्यथा 'वितान मा गी' इत्येष मूर्धात् ॥

पादस्यानुष्टुप्क्रमम् । ५ । ९ ॥

'पादस्य' इत्ययमधिकार आसप्तमाप्यायपरितामसे । 'अनुष्टुप्क्रमम्' इति च प्राक्
 प्रतिपादचतुष्टयपा पदचतुरूप्यात् (प्यम्) (पि० सू० ५।२०) अधिकृत वेदितव्यम् ॥

न प्रथमात्स्रौ । ५ । १० ॥

प्रतिषेधार्थमिदं सूत्रम् । अत्र यत्रातो पादस्य प्रथमादर्क्षरादूर्ध्वं सगण-(II)S
 नगणो (III) न क्तव्यौ ॥

द्वितीयचतुर्थयो रश्च । ५ । ११ ॥

द्वितीयचैतुर्थयोश्च पादयो प्रथमादूर्ध्वं रेफो (SIS) न क्तव्य इत्युपदेशः ॥

वान्यत् । ५ । १२ ॥

अन्येषां षण्णां गणानां मध्ये यत्किंचिद् गणान्तरं प्रथमान्तरं क्तव्यम् ॥

१-२ 'स्त्रिपदा यदि भौ गी' इति छन्दःकोस्तुमानुसारेणात्र त्रिपदादस्य छन्द
 अन्यदपीह इति छि पु ३ 'विदध्यात्' इति क का मु पुस्तके 'एव' इति छि पु
 नास्ति ४ समासे इति क का मु पुस्तके ५ प्रतिपादचतुष्टयपा इति क का मु
 पुस्तके नास्ति ६ 'षण्णां' इति क का मु पुस्तके ७ 'द्वितीयचतुर्थयोश्च' इति छि
 पु नास्ति ८ 'रेफोऽपि' इति क का मु पुस्तके ९ क्तव्यतामुदिते तु 'सगण (II)S',
 नगणान्या (III) मन्यन्मगणा (SSS) यिप्रिकपट्टमध्ये यत्किंचिद्विक्रान्तरं वा क्तव्यम् ॥

यं चतुर्थात् । ५ । १३ ॥

‘य’ इति छत्रविभक्तिको निर्देशः । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यङ्गणः (ISS) प्रयो-
क्तव्यः । सर्वेषामुदाहरणानि—

ल० यगणः यगण ल० ल० यगणः यगण गु०
 १— | S S — | S S — | — १ — | S S — | S S — S
 नै(१)वधारा(४)म्बुसंसि-क्त - व (१)सुधाग(४)न्धिनि श्वा-सम् ।

गु० जगण यगण गु० ल० तगणः यगण गु०
 S — | S | — | S S — S १ — S S | — | S S — S
 कि(१)चिदुन्न(४)तघोणा-ग्रं म(१)ही काम(४)यते व-क्रम् ॥

अन्यैरप्युक्तम्—

गु० भगण यगणः ल० ल० भगण यगण गु०
 S — S | | — | S S — | १ — S S S — | S S — S
 नी(१)लोत्पल(४)वनेष्व-द्य च(१)रन्त्यश्वा(४)रुसंरा-वा ।

गु० भगणः यगणः गु० ल० भगणः यगण गु०
 S — S S S — | S S — S १ — S S S — | S S — S
 रा(१)मा. कौशे(२)यसंवी -ता प्र(१)नृत्त्यन्ती-व(४)काद-म्बा ॥

तथा—

गु० रगणः यगणः गु० गु० भगण यगणः गु०
 S — S | S — | S S — S S — S | | — | S S — S
 दुँ(१)र्भाषिते(४)Sपि सौभा-ग्यं प्रा(१)य प्रकु(४)रुते प्री-तिः ।

गु० रगणः यगणः ल० गु० भगणः यगण गु०
 S — S | S — | S S — | S — S S S — | S S — S
 मा(१)सुर्मनो(४)हरन्त्ये -व दौ(१)र्लीलित्यो(४)क्तिभिर्बा-ला ॥

इत्यादि ॥

१ ‘अन्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्’ इति प्रा० पि० सू० २।३३२. २. ‘यकार-
इति क. का. मु. पुस्तके. ३. ‘उदाहरणम्’ इति क. का पुस्तके. ४. पि० सू०
५।१० सूत्रस्योदाहरणम्. ५. ‘वसुधागन्ध’ इति लि. पुस्तके. ६. पि० सू० ५।१३
इत्यस्योदाहरणम् १४. ‘प्रन्त्यन्तश्च’ इति क. मु पुस्तके. ८. पि० सू० ५।१९
इत्यस्योदाहरणम्. ‘दुर्भाषिते’ इति लि. पुस्तके ।

पंध्या युजो जू । ५ । १४ ॥

‘चतुर्धा’ (पि० सू० ५।१३) इति वर्तते । अत्र पधे युज (२,४) पादस्य चतुर्धा दक्षरादूर्ध्वं अर्गणैः (।।) प्रयुज्यते, तद्वक् ‘पध्या’ नाम । ‘य’ (।।।) स्थापवादः । अत्रोदाहरणम्—

गु	तगलः	वपलः	क	गु	मगलः	वपलः	क
८	— ३ ३ ।	— । ३ ३ — ।		८	— ३ ३ ३ — ।	८ । — ।	
नि(१)त्य मीति(४)निपण्ण-स्य				रा(१)ज्ञो राष्ट्र(४)न चीद-ति ।			
क	वगलः	वगलः	गु	गु	मगलः	वपलः	गु
१	— । ३ ३ — ।	३ ३ — ३	३	३	— ८ ३ ३ — ।	८ । — ३	
न(१)हि पध्या(४)धिगः का-ये				जा(१)यन्ते ध्या(४)धिघेद ना ॥			

धिपैरीतैकीयम् । ५ । १५ ॥

उक्तलक्षणाद्विपरीता ‘पध्या’ भवतीत्येकीयं मतम् अयुक्त्वादे चतुर्धादक्षरात् परतो अकारः क्तम्य, युक्त्वादे य एवावतिष्ठते । अत्रोदाहरणम्—

गु	वगलः	वपलः	गु	गु	मगलः	वपलः	गु
३	— । ३ ३ — ।	३ । — ८	३	३	— ३ ३ ३ — ।	३ ३ — ३	
म(१)र्तुराज्ञा(४)नुवर्ति- नी				या(१)ज्ञी स्यात्सा(४) गृहे ल-क्ष्मीः ।			
गु	वगलः	वपलः	गु	क	वपलः	वपलः	गु
३	— । ३ ३ — ।	३ । — ३	३	१	— । ३ — ।	३ ३ — ३	
स(१)प्रमुत्वा(४)मिमानी-नी				वि(१)परीत्वा(४)परिक्षा ज्या ॥			

चपलायुजो नू । ५ । १६ ॥

अयुक्त्वादे (१,३) पादस्य यदा चतुर्धादूर्ध्वं नकारो (।।।) भवति, युक्त्वादे (२,४) पादे य (।।।) एवावतिष्ठते तथा, ‘चपला’ नाम सानुद्वर्त् । अत्रोदाहरणम्—

गु	वगलः	वपलः	गु	गु	वगलः	वपलः	गु
३	— । ३ ३ — ।	३ । — ३	३	३	— । ३ ३ — ।	३ ३ — ३	
क्षी(१)यमाणा(४)प्रवधा-ना				य(१)र्कनिर्मा(४)धनासा-प्रा ।			

१ युजोचतुर्धातो जेन पध्याघक्त प्रकीर्तितम् इति प्रा पि० सू० २।३३४ पध्यायुजो ज’ इति छि पुस्तके. २ अकार’ इति क पुस्तके ३ ‘जोअमोर्जेन धारिषेत्तदेव विपरीतादि’ इति छन्द कौस्तुभे ४ कलिकातामुदिते तु—‘उक्तलक्षणाद्विपरीतलक्षणा एकीयमते ‘पध्या’ भवति । यथा— ५ स्थिरा’ इति क पुस्तके ६ ‘चपलाघक्तमयुजोर्नकारभेत्पयोराक्षेः’ इति छन्द कौस्तुभे ७ ‘अक्षरात्’ इति क पुस्तके नास्ति ८ ‘अनुद्वर्त्तम् इति क पुस्तके ९ यक्’ इति क पुस्तके, छि पुस्तके च

गु० यगणः नगण गु० ल० यगण यगणः गु०
 ५ — १ ५ ५ — १ १ १ — ५ १ — १ ५ ५ — १ ५ ५ — ५
 क(१)न्यकावा(४)क्यचप-ला ल(१)भते धू(४)र्नसौभा-ग्यम् ॥

विपुला युगलः सप्तमः । ५ । १७ ॥

अधिकारोऽयम् । 'य चतुर्थात्' (पि० सू० ५।१३) इत्यनेन सर्वत्र यकारे (१५५) कृते यदा युक् (२,४) पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा 'विपुला' नामै साजुष्ट्व् ॥

ननु पथ्यालक्षणेऽन्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमेतत् । नैवम्, विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाण-त्वात्तद्विनानुपपत्ते । युक् (२,४) पादे सप्तमेन लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथमतः-तीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति—'सर्वत सैतवस्य' (पि० सू० ५।१८) इत्यादिना । पथ्यायां तु यकार (१५५) एवावतिष्ठते ॥

सर्वतः सैतवस्य । ५ । १८ ॥

सैतवस्याचार्यस्य मतेन युक् (२,४) पादे अयुक् (१,३) पादे च सप्तमो लकार (१) एव कर्तव्यः । अत्रोदाहरणम्—

गु० जगणः जगणः गु० गु० भगणः जगणः गु०
 ५ — १ ५ १ — १ ५ १ — ५ ५ — ५ १ १ — १ ५ १ — ५
 सै(१)तवेन(४)पथार्ण(७)वं ती(१)र्णो दश(४)रथात्म(७)जः ।
 गु० भगणः जगणः गु० ल० भगणः जगणः गु०
 ५ — ५ १ १ — १ ५ १ — ५ १ — ५ ५ ५ — १ ५ १ — ५
 र(१)क्ष क्षय(४)करीं पु(७)नः प्र(१)तिज्ञा स्वे(४)न वाहु(७)ना ॥

औ न्तौ च । ५ । १९ ॥

'सर्वतः सैतवस्य' (पि० सू० ५।१८) इति निवृत्तम् । 'चपलायुजो न्' (पि० सू० ५।१६) इत्येतस्मादयुग्रहणमनुवर्तते । 'विपुला युगलः सप्तमः' (पि० सू० ५।१७) इति सर्वमनुवर्तनीयम् । अयुक् (१,३) पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं (१५५) वाधित्वा

१ 'भवते' इति क पुस्तके. २. 'यस्या तसप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला' इति छन्द कौस्तुभे युग्मविपुलेति नामान्तरम्. ३. 'प्राप्ते' इति क. पुस्तके. ४. 'सानुष्ट्व्' इति क. पुस्तके नास्ति. ५. 'लक्षणान्तर्भूतत्वात्' इति क पुस्तके. ६. 'वदति' इति लि. पुस्तके. ७ लिखितपुस्तके सूत्रमत्रैतन्नास्ति. ८. 'सैतवस्याखिलेष्वपि' इति छन्द कौस्तुभे. ९. 'एव' इति नास्ति लि. पुस्तके. १०. 'तत्र' इति क. पुस्तके. ११. 'इत्यस्मात्' क. पुस्तके. १२. 'अनुवर्तते' इति क. पुस्तके. १३. 'तदा' इति लि. पुस्तके.

मकार (५॥) रेफ (५॥५) नकार (॥॥) तकारा (५५॥) विकल्पेन भवन्ति, तदासौ 'विपुला'
नाम । तत्र मकारेण विपुलोदाहरणम्—

क	रागल	मगल	गु	क	मगल	मगल	गु
॥	५ ॥ ५	५ ॥ ५	॥	॥	५ ५ ५	५ ५ ५	॥
इ(१)यं	सखे(५)	नन्दसु(७)	धी	स्मि(१)	तज्योस्ता(५)	ममानि(७)	नी ।
गु	रगल	मगल	गु	गु	मगल	मगल	गु
५	५ ५ ५	५ ५ ५	॥	५	५ ५ ५	५ ५ ५	५
इ(१)न्दीवरा(५)	क्षी इह(७)	यं	प(१)न्दहीति(५)	तथापि(७)	मे ॥		

'अयुज' (पि० सू० ५।१६) इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्महणम् । अक्षिपक्षे
पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य सृतिमस्य वा । तथा च महाकवीनां प्रयोगाः—

क	रागल	मगल	गु	गु	मगल	मगल	गु
॥	५ ५ ५	५ ५ ५	॥	५	५ ५ ५	५ ५ ५	५
म(१)टे	मटे(५)	वीधम(७)	णः	च(१)त्वरेश(५)	स्वरे शि(७)	व ।	
गु	मगल	मगल	गु	गु	मगल	मगल	गु
५	५ ५ ५	५ ५ ५	५	५	५ ५ ५	५ ५ ५	५
प(१)र्वते	प(५)र्वते	रा(७)म	स(१)र्वत्र	म(५)पुसूव(७)	न ॥		
गु	मगल	मगल	गु	गु	मगल	मगल	गु
५	५ ५ ५	५ ५ ५	५	५	५ ५ ५	५ ५ ५	५
वे(१)व	स ज(५)मति	धी(७)मान्	द(१)ण्डधौरो(५)	महाम(७)ति ।			
गु	रागल	मगल	गु	गु	मगल	मगल	क
५	५ ५ ५	५ ५ ५	५	५	५ ५ ५	५ ५ ५	५
य(१)स्य	प्रसा(५)	दाहृब(७)	न	शा(१)मते	प(५)यि	सिद्ध(७)	ति ॥
क	रागल	मगल	गु	क	रागल	मगल	गु
॥	५ ५ ५	५ ५ ५	॥	॥	५ ५ ५	५ ५ ५	५
च(१)पस्मिर्त्तं(५)	प्राञ्जलि(७)	ना	बि(१)नीतेन(५)	गस्म(७)	ता ।		
गु	रागल	मगल	गु	गु	रागल	मगल	गु
५	५ ५ ५	५ ५ ५	५	५	५ ५ ५	५ ५ ५	५
ना(१)रायण(५)	शौमि	स(७)दा	म(१)कानां	म(५)यनास(७)	नम् ॥		

इत्यादि ॥

१ 'मेनाञ्चितो माद्विपुला' इति छन्द कौस्तुभे २ 'दण्डधारी महीपति'
। क. पुस्तके.

इदानीं रेफै(SIS)विपुलोदाहरणम्—

गु० रगण- रगण गु० ल० भगणः जगण गु०
 ऽ—S I S — S I S — S I — S I I — I S I — S

ल(१)क्ष्मीपतिं(४)लोकना(७)थं र(१)थाङ्गध(४)रमच्च्यु(७)तम् ।

गु० रगण रगण गु० ल० जगणः जगण गु०
 ऽ—S I S — S I S — S I — S I S I — S

य(१)ज्ञेश्वरं(४)शाङ्गपा(७)णिं प्र(१)णमामि(४)त्रयीत(७)नुम् ॥

व्यक्तिपक्षे प्रथमे^३ पादे—

ल० रगण रगणः गु० गु० मगण जगण गु०
 ऽ—S I S — S I S — S S — S S S — I S I — S

म(१)हाकविं(४)कालिदा(७)सं व(१)न्दे वाग्दे(४)वतां गु(७)रुम् ।

गु० मगण यगण ल० गु० जगण जगणः गु०
 ऽ—S S S — I S S — I S — I S I — I S I — S

य(१)ज्जाने वि(४)श्वमाभा(७)ति द(१)र्पणे प्र(४)तिविम्ब(७)वत् ॥

तृतीये^४ पादे—

गु० जगण सगण गु० गु० तगणः जगणः गु०
 ऽ—I S S — I I S — S S — S S I — I S I — S

का(१)मिनीभिः(४)सह प्री(७)तिः क(१)स्मै नाम (४)न रोच(७)ते ।

ल० यगण- रगण- ल० गु० जगण जगण गु०
 ऽ—I S S — S I S — I S — I S I — I S I — S

य(१)दि न स्या(४)द्वारिवी(७)चि - च(१)ञ्चलं ह(४)तजीवि(७)तम् ॥

इदानीं नैकार(॥१॥)विपुलोदाहरणम्—

गु० रगण नगणः गु० गु० यगणः जगण गु०
 ऽ—S I S — I I I — S I — I S S — I S I — S

य(१)स्या विभा(४)ति विपु(७)ला म(१)न्मथस्था(४)नपिण्डि(७)का ।

गु० यगण नगण गु० गु० तगणः जगणः गु०
 ऽ—I S S — I I I — S S — S S I — I S I — S

या(१)चतु ष(४)ष्टिचतु(७)रा सा(१)स्त्री स्यान्नृ(४)पैवल्ल (७) भा ॥

१. 'इत्थमन्या रश्चतुर्थात्' इति छ कौ०. २. 'ईश्वरम्' इति क. पुस्तके. ३. 'प्रथमे पादे' इति लिखितपुस्तके नास्ति. 'वाग्देवतागुरुं' इति क. सु पु ४ 'तृतीयपादे' इति लि पुस्तके. ५. 'कस्य' इति लि. पुस्तके ६. 'नोऽम्बुधेश्चैत्रविपुला' इति छन्द कौस्तुभकारः. ७. 'कृतवल्लभा' इति लि. पुस्तके.

तथैव भारवि —

क रगणा वयना यु क तवणा अवयना यु
 १—३ ३—१ १—३ ३—३ ३—३ ३—३
 मु(१)युस्तुने(४)व कष(७)न कि(१)मामुष्क(४)मिदं स्व(७)मा ।

क रगणा वयना यु यु वयना वयना यु
 १—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 त(१)पस्विनो(४)हि वस(७)ने के(१)वलाजि(४)नवल्क(७)के ॥

व्यक्तिपक्षे काळिदास —

क मयना वयना यु यु मयना अवयना यु
 १—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 औ(१)नाकृष्ट(४)स्य विप(७)यैर वि(१)भानां पा(४)रदृश(७)न ।

यु वयना वयना यु यु तवणा वयना यु
 ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 त(१)स्य धर्म(४)रतेरा(७)सीद् वृ(१)दृश ज(४)रसा वि(७)ना ॥

तथा च—

क वयना वयना यु यु तवणा वयना यु
 १—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 र्ते(१)व मन्त्र(४)कृतो म(७)यैर वृ(१)रात्संघ(४)मितारि(७)मि ।

यु मयना वयना यु यु वयना वयना यु
 ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 प्र(१)स्यादिश्य(४)न्त इव(७)मे इ(१)ष्टस्य(४)मिद श(७)राः

इदानीं सकार(ऽऽ) विपुसोदाहरणम्—

यु मयना तवणा यु क मयना वयना यु
 ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 ष(१)न्दे देवं (४)सोमेश(७)रे ज(१)ट्यामुकु(४)टमष्कि(७)तम् ।

यु मयना तवणा यु क वयना वयना यु
 ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 ष(१)द्वाङ्घ(४)रे चन्द्र (७)म -शि(१)स्वामि(४)विभूयि(७)तम् ॥

इति जातिपक्षे ।

व्यक्तिपक्षे—

यु रवणा तवणा यु यु वयना वयना यु
 ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३ ३—३
 व(१)न्दे कवि(४)धीमार(७)वि सो(१)कसैत(४)मसच्छि(७)तम् ।

१-३-४ नकारविपुसोदाहरणानि २ वधते इति किरातालुनीमे ५ शकरे
 द्वरेखाधिबाननम् इति किपुसके ६ इति जातिपक्षे इति क पुसके नास्ति

ल० भगणः यगणः ल० गु० तगणः जगणः गु०
 १—५ ५५—१५५—१ ५—५५०१—१५१—५
 दि(१)वा दीपा(४)इवाभा(७)न्ति य(१)स्याग्रे क(४)वयोऽप(७)रे ॥

तथान्येषामपि प्रयोगः—

गु० जगणः यगणः गु० गु० यगण जगण गु०
 ५—१५१—१५५—५ ५—१५५—१५१—५
 लो(१)कवत्प्र(४)तिपत्त(७)व्यो लौ(१)किकोऽर्थ(४)परीक्ष(७)कैः ।

गु० भगणः तगणः ल० ल० यगण जगणः गु०
 ५—५०१—५५०१—१ १—१५५—१५१—५
 लो(१)कव्यव(४)हारं प्र(७)ति स(१)दृशौ वा(४)ल्पण्डि(७)तौ ॥

इदानीं चकाराकृष्टं मैकार(५५५)विपुलोदाहरणम्—

गु० भगणः भगणः गु० गु० यगण जगण गु०
 ५—५११—५०५५—५ ५—१५५—१५१—५
 स(१)र्वातिरि(४)क्तं लाव(७)ण्यं वि(१)भ्रती चा(४)रुविभ्र(७)मा ।

गु० रगणः भगणः ल० गु० भगणः जगणः गु०
 ५—५१५—५५५५—१ ५—५५५—१५१—५
 स्त्री(१)लोकसू(४)ष्टिस्त्वन्यै(७)व नि(१)सामान्य(४)स्य वेध(७)सः ॥

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदास.—

ल० रगणः भगणः गु० ल० यगण जगणः गु०
 १—५१५—५०५५—५ १—१५५—१५०१—५
 म(१)नोभिरा(४)मा. शृण्व(७)न्तौ र(१)थनेमि(४)स्वनोन्मु(७)खैः ।

गु० यगण यगण गु० ल० भगणः जगणः गु०
 ५—१५५—१०५५—५ १—५०५५—१०५०१—५
 ष(१)ङ्गसंवा(४)दिनी. के(७)का द्वि(१)धाभिन्ना.(४)शिखण्डि(७)भिः ॥

ल० रगण भगण गु० गु० तगणः जगण गु०
 १—५०१५—५०५५—५ ५—५५१—१५१—५
 अ(१)थ प्रदो(४)षे दोष(७)ज्ञः सं(१)वेशाय(४)विशांप(७)तिम् ।

गु० तगणः यगणः गु० ल० यगणः जगण गु०
 ५—५५०१—१५५५—५ १—१५५—१५१—५
 सू(१)नुः सूत्र(४)तवाक्ख(७)ष्ट - वि(१)ससजो(४)र्जितश्रि(७)यम् ॥

१. 'प्रयोगा' इति लि. पुस्तके. २. एते विपुलाभेदादखन्द कौस्तुभादौ नोपलभ्यन्ते.

चृतीयपादे—

क रगल भगल गु गु भगल भगल गु
 1- 5 1 5- 1 5- 5 5- 1 5- 1 5- 1-
 अ(१)रुषा(४)तिनी सि(७)दि रा(१)जन्विग(४)गयात्म(७)न ।

क रगल भगल गु गु भगल भगल गु
 1- 5 1 5- 5 5 5- 5 5- 1 5- 1 5- 1-
 उ(१)स्यिते(४)य कस्या(७)णी ना(१)भि कीर्ति(४)त एन(७)मत् ॥

गु भगल भगल गु गु भगल भगल गु
 5- 5- 1 5- 5- 5- 1 5- 1 5- 1- 5-
 ऋ(१)भ्यस्त्रागो(४)ऽपिर्वेदे(७)ग्ना प (१)रयुः प्राग्भ(४)द्यासि(७)न ।

क रगल भगल गु गु भगल भगल गु
 1- 5 1 5- 5 5- 1 5- 1 5- 1 5- 1-
 अ(१)नन्यजा(४)नेस्त्रस्या(७)सीत् सं(१)त् जाया(४)हिरष्म(७)मी ॥

संकारेणा(॥५)पि ऋचिद्विपुला दृश्यते । यथा—

क रगल भगल गु क तयल भगल गु
 1- 5 1 5- 1 5- 5 1- 1 5- 1-
 जि(१)ते तुँ र्(४) मते स(७)रुमी मृ(१)ते चोपि(४)यराह(७)ता ।

क भगल भगल गु गु तयल भगल गु
 1- 1 5 5- 1 1- 5- 5- 1 5- 1 5- 1-
 हा(१)णसिध्व(४)सिनि का(७)ये ऋ(१)चिन्ता म(४)रुणे र(७)णे ॥

१ सस्त्रीभाष्य विपूर्वाप्रकारा दृश्यते । तथा च मारविभोक्तम्—

क भगल भगल गु क भगल भगल गु
 1- 5 5 5- 1 1 5- 1- 1 5- 1 5- 1-
 क(१)चिल्काले(४)प्रसर(७)ता क(१)चिवाप(४)स्य विप्र(७)ता ।

क रगल भगल गु क भगल भगल गु
 1- 5 1 5- 5 1 5- 1- 1 5- 1 5- 1-
 छ(१)नेव सा(४)रुद्र(७)ल त्व(१)या भिप्र(४)द्विपा य(७)स्मै ॥

१ 'चृतीये पादे' इति लि पुस्तके अनन्यजानेयस्यासीत्' इति लि पुस्तके.
 अनन्यजानेः सैवासीद् यस्याजाया' इति मुद्रिते रघुवशे २-३ 'यकारेण' इति लि
 स्वके एते विपुलाभेदादछन्दःकौस्तुभादौ नोपलभ्यन्ते ४ 'च' इति लि पुस्तके
 ५ 'भृतेनापि सुराङ्गना' इति लि पुस्तके ६ भेदा इति लि पुस्तके ७ 'कुलम्'
 इति क पु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०. ११ १२

५-५-१-१-१-१-१-१-१-१-१-५-५

हृद्यं घनसुरभिमधुरसाध्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

५-५-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-५-५

पातुं रहसिततमभिलषति मनो मे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०.

५-५-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-१-५-५

किंचिन्मुकुलितनयनमतिर्तरमणितरमणीयम् ॥

तदेवं द्विप्रकार प्रत्यापीडो भवति ॥

प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवलयमृतधाराः । ५ । २४ ॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानं च । तदेव पदचतुर्ध्वं प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरी-लवली-अमृतधाराभिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे 'मञ्जरी' । प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे 'लवली' । प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासे 'अमृतधारा' ॥

तत्र मञ्जर्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

जनयति महतीं प्रीतिं हृदये

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

कामिना चूतमञ्जरी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२. १३ १४ १५. १६.

मिलदलिचक्रचञ्चुपरिचुम्बितकेसरा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६. १७ १८ १९. २०.

कोमलमलयवातपरिनर्तिततरुशिखरं स्थिता ॥

लवल्युदाहरणम्—

१. २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४. १५ १६.

विरहविधुरहूणकाङ्क्षनाकपोलोपमं

१ २ ३. ४ ५. ६ ७ ८ ९. १० ११. १२

परिणतिधरपीतपाण्डुच्छवि ।

१. 'अविरत' इति क पुस्तके. २. 'कलिका' इति नामान्तर छन्द कौस्तु-
भवृत्तरत्नाकरादौ ३. 'अथादिना । क्रमात्पादेन चेतपादा द्वितीयाद्यास्त्रयस्तदा ।
कलिका लवली प्रोक्तामृतधारा च सूरिभि ॥' इति छन्द कौस्तुभकार.
४. 'तत्पदचतुर्ध्वं' इति लि. पुस्तके ५. 'प्रथमस्य-भवति' इति लि पुस्तके
नास्ति. ६. 'प्रथमस्य द्वितीयस्य' इति लि पुस्तके ७. 'शिरसि' इति लि पुस्तके.
८. 'कपोलावदातपरिणति अल्पपीतपाण्डुच्छवि' इति लि पुस्तके.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 ल य ली फ ल नि दा धे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 भै य ति ज ग ति हि म क र षी ल ल म ति खा दू ण ह र्म ॥

ममृतधारोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 प रि वा ळ छ सि ष ण र सा य नं स ल ल म गृ ल धा रा मि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२
 य णि ह्म दि वा प र मा न न्द र सम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ ११ १२ १३ १४ १५ १६
 चे स श्च पु ष र षी ष र धा नी न गृ ल म बी

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 त ह्म व्य गु ण भू प णम् ॥

केचिदापीनादिष्वपि पाददिपयासे सति मप्रयादिनामानीच्छन्ति ॥

इति पदपतुरूप्याधिकार ।

उद्भवामेकत्वं सजौ स्रौ, नसौ ज्रौ, भनौ ज्रौ ग्, स्रौ
 स्रौ ग् । ५ । २५ ॥

‘पाद-’ (पि०सू०५।९) इति प्रकृतमनुषतये । यत्र प्रथमे पादे सकार(॥५)जकार
 (।५।)सकार(॥५)स्(।)कारैदशाक्षरानि भवन्ति, द्वितीये पादे नकार(।।।)सकार(॥५)-
 जकार(।५।)ग(५)कारैदश एव तृतीये पादे मकार(५।।)नकार(।।।)जकार(।५।)ककार(।।-
 ग(५)कारैरेकादश एव चतुर्थे पादे संकार(॥५)जकार(।५।)सकार(॥५)जकार(।५।)ग
 (५)कारैस्त्रयोदश एव, चतुत्तम् ‘उद्भवा’ नाम । तत्रादाहरणम्—

समग	समग	समग	स
┌───┐	┌───┐	┌───┐	┌───┐
३ -	-		
मृ-ग-लो-ब-ना	क्ष-धि-मु-ली	ष	
(१)-(२)-(३)-(४)-(५)-(६)-(७)-(८)	(९)-(१)		

१ जमति हिमशीतल स्रष्टवत्खादु तृष्णाष(ह्र)ं सुन्दरम् इति छि पुस्तके
 २ ‘यदि इति छि पुस्तके ३ ‘प्रथमे सजौ यदि सलो च नसजगुरुकाप्यनन्तरे ।
 यद्यथ मनजलगा स्युरथो सजसा जगौ प्रमवतीयमुद्भवा ॥, ‘प्रथमे सजौ यदि सलो
 च नसजगुरुकाप्यनन्तरे । यद्यथ च मनभगाः स्युरथो सजसा जगौ भवतीयमुद्भवा ॥
 इति प्रा० पि० सू० २।३२४, ३२२ एव च प्राकृतपिस्तके सक्षणाद्रममुक्तमुद्भवावा
 ४ ‘एष’ इति छि पुस्तके नास्ति

ललित नौ सौ । ५ । २७ ॥

तस्या एव उद्गतापास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ(॥।।।)सौ(॥५.॥५) भवतस्त्रया
'ललितं' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

सकला		सकला		सकला		स	
स	स	स	प्रि	य	व	द	म
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
नगण		सगण		सकला		गु	
म	म	स	ह	द	यं	गु	णो
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
सकला		सकला		सकला		सकला	
सु	स	सि	त	म	ति	क	म
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
सकला		सकला		सकला		गु	
पु	द	य	स्व	ज	न्ति	न	तु
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)

उपस्थितप्रचुपित पृथगाद्य म्साँ ज्मौ गौ, सनौ ज्त्रौ ग्, नौ स,
नौ न् ज्यौ । ५ । २८ ॥

यत्र प्रथमे पादे मकार(ऽऽऽ)सकार(॥ऽ)अकार(।ऽ।)भकार(ऽ।।) गकारी (ऽऽ) च
भवत, द्वितीये पादे सकार(॥ऽ)नकार(।।।)अकार(।ऽ।)रेफा(ऽ।ऽ) गकार(ऽ)ध, तृतीये
नकारौ(।।।।।।)सकार(॥ऽ)ध, चतुर्थे त्रयो नकारा(।।।।।।।।) अकार(।ऽ।)मकारौ(।ऽऽ)
च तद् 'उपस्थितप्रचुपित' नाम वृत्त भवति । तत्रोदाहरणम्—

१ नमुग सकारयुगल च भवति चरणे तृतीयके । तदुदीरितमुद्यमतिभि
ललित यदि शेषमस्य सकल यथोद्गता ॥' इति प्रा० पि० सू० २।३२९
२ तस्यैवोद्गतातृतीयपादस्य स्थाने यदा नौ सौ भवतस्त्रया ललित नाम छन्द'
इति लि पुस्तके ३ 'उदारं इति लि पुस्तके ४ 'गुणोमतं' इति लि पुस्तके
५. म्साँ ज्मौ गौ प्रथमाक्षिरीक्ष्यते खल्ल मक्षिञ्जितय सनजरगास्त्रया मनौ स ।
अथ नननमुतजम प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ इति छन्द'कौस्तुभकार
६ यत्र प्रथमे पादे मगणसगणजगणमगण [।] गकारौ च भवत, द्वितीये पादे
सगणनगणजगण[र] गण [।] न (ग)कारश्च तृतीये नगणौ सगणध, चतुर्थे त्रयो
नगणा जगणमगणौ च तदुपस्थितप्रचुपित नाम वृत्त भवति' इति लि पुस्तके
७ 'पादे' इति क पुस्तके नास्ति

मगण सगणः जगणः भगणः गु० गु०
 S S S — | | S — | S | — S | | — S — S
 रा-मा-का-म-क-रे-णु-का-मृ-गा-य-त-ने-त्रा
 (१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२) (१३)(१४)

सगण नगणः जगणः रगणः गु०
 | | S | | | | S | — S | S — S
 हृ-द-यं हृ-र-ति प-यो-ध-रा-व-न-प्रा ।
 (१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२)(१३)

नगण नगण सगणः
 | | | — | | | — | | S
 इ-य-म-ति-श-य-सु-भ-गा
 (१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९)

नगणः नगण नगण जगण यगण
 | | | — | | | — | | | — | S | — | S S
 व-हु-वि-ध-नि-धु-व-न-कु-श-ला ल-लि ता झी ॥
 (१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२) (१३)(१४)(१५)

‘पृथगाद्यम्’ इति उद्धतामेकत पठेत् (पि० सू० ५।२५) इत्यनुवृत्तिनिरासार्थम् ।
 अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् ॥

वर्द्धमानं नौ सनौ नसौ । ५ । २९ ॥

‘तृतीयस्य’ (पि० सू० ५।२६) इत्यनुवर्तते । तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य
 पादस्य स्थाने यदा नकारौ (।।।।।)सकार(।।S)नकारौ(।।।।)पुनर्नकार(।।।।)सकारौ(S।।।।)
 च भवतस्तदा ‘वर्द्धमान’ नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम्—

मगण सगण जगण भगण गु० गु०
 S S S | | S | S | S | S | S | S
 विम्बोष्ठी क-ठि-नो-न्न-त-स्त-ना-व-न-ता-क्षी
 (१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२) (१३)(१४)
 सगण नगण जगण रगण गु०
 | | S — | | | — | S | — S | S — S
 हृ-रि-णी-शि-शु-न-य-ना-नि-त-म्ब-गु-र्वी ।
 (१)(२)(३) (४)(५)(६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२)(१३)

१ ‘शङ्कानिरासार्थम्’ इति लि पुस्तके २ ‘सनौ’ इति सूत्रस्थपाठदेहे नकारात्स-
 कारं दूरीकृत्येत्यर्थं ३ ‘वर्द्धमानं तृतीयश्चेन्ननसैर्ननसैरिह’ इति छन्द कौस्तुभकारः.
 ४. ‘तृतीयस्येति वर्तते ।’ इति लि पुस्तके ५ लिखितपुस्तके सर्वत्रापि ‘नगणौ
 सगणनगणौ’ इत्यादि ६ ‘पुनः’ इति लि पुस्तके नास्ति.

उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग् । ५ । ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे सैकारा (॥S ॥S॥S)न्नय*, लकार(1)गकारौ(S) च क्रमेण, द्वितीये भैकाराद्यो(S॥S॥S॥) गकारौ(SS) च भवत, तद् 'उपचित्रकं' नाम वृत्तम् । अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । तत्रोदाहरणम्—

सगण सगण सगण ल० गु०
 1 1 S — 1 1 S — 1 1 S — 1 S
 उ-प-चि-त्र-क-म-त्र वि-रा-ज-ते
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७)(८) (९) (१०)(११)

भगणः भगण भगण* गु० गु०
 S 1 1 — S 1 1 — S 1 1 — S S
 चू-त-व-नं कु-सु-मै-र्वि-क-स-द्भि ।
 (१)(२)(३) (४)(५) (६) (७)(८) (९)(१०)(११)

सगण सगण सगण ल० गु०
 1 1 S — 1 1 S — 1 1 S — 1 S
 प-र-पु-ष्ट-वि-द्यु-ष्ट-म-नो-ह-र
 (१)(२)(३) (४) (५) (६) (७)(८) (९)(१०)(११)

भगण भगण भगणः गु० गु०
 S 1 1 — S 1 1 — S 1 1 — S S
 म-न्म-थ-के-लि-नि-के-त-न-मे-तत् ॥
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७)(८) (९)(१०)(११)

द्वुतमध्या भौ भ्गौ ग्, नजौ ज्यौ । ५ । ३३ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा (S॥ S॥ S॥) गकारौ(S S) च, द्वितीये नकार (॥॥)जकारौ(1S1)जकार(1S1)यकारौ(1SS) च, तद् 'द्वुतमध्या' नाम वृत्तम् । अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ । तत्रोदाहरणम्—

भगण भगण भगणः गु० गु०
 S 1 1 S 1 1 — S 1 1 — S S
 य-द्य-पि शी-घ्र-ग-ति-र्म्-दु-गा-मी
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७)(८) (९)(१०)(११)

१ 'विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भादुरुकाद्युपचित्रम्' इति प्रा० पि० सू० २।३।११ । २ 'सगणा' इति लि. पुस्तके ३ 'भगणा' इति लि पुस्तके. ४. 'भत्रयभोजगतं गुरुकौ चेत् युजि च नजौ ज्ययुतौ द्वुतमध्या' इति छन्दः-कौस्तुभकारः.

भद्रविराट् त्रजौ गौ, मूसौ ज्गौ ग् । ५ । ३५ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकार(ऽऽ)जकारौ(।ऽ।) रेफ(ऽ।ऽ)गकारौ(ऽ) च, द्वितीये मकार-
(ऽऽऽ) सकार (।।ऽ) जकारा (।ऽ।) गकारौ (ऽऽ) च, तद् वृत्तं 'भद्रविराट्' नाम ।
तत्रोदाहरणम्—

तगणः जगण रगण गु०
 ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ—ऽ
 य-त्पा-द-त-ले च-का-स्ति च-क्रं
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०)

मगण सगण ञगण गु० गु०
 ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ—ऽ ऽ
 ह-स्ते वा कु-लि-शं स-रो-रु-हं वा ।
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

तगण मगण रगण गु०
 ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ—ऽ
 रा-जा ज-ग-दे-क-च-क्र-व-र्ती
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०)

मगण सगण ञगण गु० गु०
 ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ—ऽ ऽ
 स्या-च्छं भ-द्र-वि-राट् स-म-शु-ते ऽसौ ॥
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

अस्यौपच्छन्दसिकान्त पातित्वेऽपि विशेषसज्ञार्थमर्द्धसमाधिकारे पाठ ॥

केतुमती स्रजौ स्रगौ, भ्ररौ न्रगौ ग् । ५ । ३६ ॥

यस्य प्रथमे पादे सँकार(।।ऽ)जकारौ(।ऽ।) सकार(।।ऽ)गकारौ(ऽ) च, द्वितीये भकार-
(ऽ।।)रेफ(ऽ।ऽ)नकारा(।।।) गकारौ(ऽऽ) च, तद् 'केतुमती' नाम वृत्तं भवति । तत्रो-
दाहरणम्—

१. 'ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् म्मौ ज्गौ ग् भद्रविराट् भवेदनोजे' इति
छन्द कौस्तुभकार . २. 'तगणजगणौ रगणगुरू च, द्वितीये मगणसगणजगणा
गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'भद्रविराट् नाम ।' इति लि. पुस्तके क पुस्तके 'वृत्तं'
इति नास्ति. ३. 'विषमे स्रजौ स्रगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद्.' इति
छन्दःकौस्तुभकार . ४. 'सगणजगणौ, सगणगकारौ च, द्वितीये भगणरगणौ नगणो
गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं—'इति लि. पुस्तके. ५. 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति.

वृक्काः षगणाः सगणाः यु०
 । । ङ । ङ । ङ । ङ ।
 ह-त-भू-रि-भू-मि-प-ति-वि-हां
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) ( ) (९)(१०)

अगणाः एगणाः अगणाः यु यु
 ङ । । ङ । ङ । । । ङ-ङ
 यु-ह-स-ह-स-स-प-ज-य-स-क्षमीम् ।
 (१)(२)(३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०) (११)

सगणाः षगणाः सगणाः यु
 । । ङ । ङ । । । ङ-ङ
 स-ह-ते नकोऽपि ष-सु-धा-यां
 (१)(२)(३)(४)(५) (६) (७)(८) (९) (१०)

अगणाः एगणाः अगणाः यु यु
 ङ । । ङ । । । । ङ-ङ
 के-तु-म-र्षी न-रे-न्द्र त-ष से-नाम् ॥
 (१)(२)(३) (४)(५) (६)(७) (८) (९)(१०) (११)

आख्यानकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग् । ५ । ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे संकारौ(ऽऽ।ऽऽ।) अकारौ(।ऽ।) गकारौ(ऽऽ) च, द्वितीये अकार
(।ऽ।) तकारौ(ऽऽ।) अकार(।ऽ।) गकारौ(ऽऽ) च, तत् 'आख्यानकी' नाम वृत्तम् ।
तैश्रोदाहरणम्—

एगणाः सगणाः अगणाः यु यु
 ङ ङ । ङ ङ । । । ङ-ङ
 सु-हा-ष-षी-म-ह-स-गी-त-ना-दै-
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) ( ) (९)(१०) (११)

अगणाः एगणाः अगणाः यु यु
 । ङ । ङ । । । ङ-ङ
 जै-न-स्य वि-से मु-द-मा-द-धा-ति ।
 (१)(२) (३) (४) (५)(६) (७) ( ) (९)(१०) (११)

१ 'आख्यानकी' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके पाठः । एव वृत्तावपि तत्र ।
'आख्यानकी तौ अगुरु गमोजे अतावनोजे अगुरु गुरुष्वेत्' इति छन्दःकौस्तुभकारः
उपजातिचतुदशमेदान्तर्गतप्राकृतपिङ्गलोकमद्गाख्यदशमभेदरूपत्वात् 'मद्गा' इत्यपरं
नाम २ 'तगणौ अगणौ गकारौ च, द्वितीये अगणतगणौ अगणौ गकारौ च भव
तस्ववृत्तम्— इति चि पुस्तके ३ 'तत्र' इति चि पुस्तके नास्ति

तगणः   तगण   जगणः   गु० गु०
 ५ . ५   १-१ . ५ . १-१   ५   १-५-५
 आ-ख्या-न-की च स्म-र-ज-न्म-वा-र्ता-
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०)(११)

जगणः   तगणः   जगण   गु० गु०
 १ ५ १-१-५   ५ . १-१-५   ५   १-५-५
 म-हो-त्स-व-स्या-घ्न-व-णे क-ण-न्ती ॥
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)(११)

आख्यानकी वार्ताहारिकोच्यते ॥

विपरीताख्यानकी ज्तौ जगौ ग्, तौ जगौ ग् । ५ । ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे जकार(।।)तकारौ(।।) जकारौ(।।) गकारौ(।।) च, द्वितीये तकारौ(।।) जकारौ(।।) गकारौ(।।) च, तद् 'विपरीताख्यानकी' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

जगणः   तगण   जगणः   गु० गु०
 १ . ५   १-५   ५   १-१   ५   १-५-५
 अ-लं त-वा-ली-क-व-चो-भि-रे-भिः
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०)(११)

तगणः   तगण   जगणः   गु० गु०
 ५ ५   १-५   ५   १-१   ५   १-५-५
 स्वा-र्थं प्रि-ये सा-ध-य का-र्यं-म-न्यत् ।
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०) (११)

जगणः   तगणः   जगणः   गु० गु०
 १ . ५   १-५   ५   १-१   ५   १-५-५
 क-थं क-था-व-र्ण-न-कौ-तु-कं स्या-
 (१)(२)(३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)(११)

१ 'जन्मपाश' इति क मु पुस्तके. २. 'आश्रवणे' इति क. मु. पु. । 'यात्रा-महोत्सवस्य श्रवणे कणन्ती' इति लिखितोदाहरणपुस्तके ३ 'विपरीताख्यानिकी इति क. मु. पु. 'ज्तौ जगौ गो विषमे समे तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा' इति छन्दः-कौस्तुभकारः. प्राकृतपिङ्गलोत्तोपजातिचतुर्दशभेदान्तर्गतहंसीनामकपञ्चमभेदरूपत्वा-त्पञ्चमोऽयं भेद उपजातेः, अतो 'हंसी' इति नामान्तरम्. ४. 'जगणतगणौ जगणौ गकारौ च, द्वितीये तगणौ जगणौ गकारौ च भवतस्तद्धृतं—'इति लि. पुस्तके. ५. 'कथाकर्णनकौतुकं स्यात्' इति लि. पुस्तके.

सगणः सगणः सगणः स गु
 ८ ८ ८ ८ ८ ८
 दाह्यान्-की-वे-द्वि-प-री-त-वृ-ति
 (१)(२)(३) (४) (५) (६) (७)(८) (९)(१०) (११)

एतयोर्बे वक्ष्यमाणोपजात्यन्तगतत्वेऽपि विक्षेपसंहाय्यमद्दसमाधिकारे पाठः ४
 हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्मौ भ्रौ । ५ । ३९ ॥

अस्य प्रथमे पादे सकाराक्षयो (॥S॥S॥S) लकारः(१)गकारः(२) घ, द्वितीये नकार
 (॥)मकारः(३) मकारः(४) रेफः(५) घ, तद् वृत्तं 'हरिणप्लुता' नाम । तत्रोदाहरणम्-

सगणः सगणः सगणः स गु
 ८ ८ ८ ८ ८ ८
 स-व-मु-ञ्ज-न-रा-भि-प-वि-द्वि-यां
 (१)(२)(३) (४)(५) (६) (७) (८) (९)(१०) (११)

मयत्र मयत्र मयत्र रयत्र
 ८ ८ ८ ८ ८ ८
 मे-य-वि-व-जि-त-के-नु-छ-धी-य-साम् ।
 (१)(२)(३) (४) (५) (६) (७)(८) (९) (१०)(११) (१२)

सगणः सगणः सगणः स गु
 ८ ८ ८ ८ ८ ८
 र-ण-भू-मि-प-रा-क्यु-ख-व-र्य-नां
 (१)(२)(३) (४) (५) (६) (७) (८)(९) (१०) (११)

मयत्र मयत्र मयत्र रयत्र
 ८ ८ ८ ८ ८ ८
 म-व-ति शी-ग्र-ग-ति-ह-रि-ण-ह ता ॥
 (१)(२)(३) (४) (५) (६) (७)(८)(९) (१०)(११)(१२)

अपरवक्षं नौ स्लौ ग्, न्जौ ज्रौ । ५ । ४० ॥

अस्य प्रथमे पादे नकारः(॥ ॥) रेफः(३)लकारः(१)गकारः(२) घ, द्वितीये नकार-

१ 'व' इति छि. पुस्तके नास्ति २ अयुजि प्रथमेन विवर्जितो ह्रतविक्रम्विततो
 हरिणप्लुता' इति प्रा० पि० सू० २।३।५ ३ त्रय सगणा लकारगकारौ च
 द्वितीये नमणमगणौ मगणरगणौ च भवतस्तद्वृत्त' इति छि पुस्तके ४ 'तत्र' इति
 छि पुस्तके नास्ति ५ मयविसर्जितहेतिलघीयसाम्' इति छि पुस्तके
 ६ अयुजि ननरत्वा गुद' समे यदपरवक्षमिद नजौ अरौ' इति प्रा० पि० सू०
 २।३।९८ ७ 'नगणौ रगणलकारौ गकारश्च, द्वितीये नगणअगणौ जगणरगणौ
 च भवत' इति छि पुस्तके

(III) जकारौ (ISI) जकार (SISI) रेफौ (SIS) च, तद्वृत्तम् 'अपरवक्रं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः   नगण   रगण   ल० गु०
 १ १ १— १ १ १—S १ S—S—S
 स-कृ-द-पि कृ-प-णे-न च-क्षु-पा
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

नगण   जगण   जगणः   रगण-
 १ १ १—S १— १ S १—S १ S
 न-र-व-र प-श्य-ति-य-स्त-वा-न-नम् ।
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

नगणः   नगण   रगण   ल० गु०
 १ ० १ १— १ १ १—S १ S— १—S
 न पु-न-र-प-र-व-क्र-मी-क्ष-ते
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

नगण   जगण   जगण   रगण
 १ १ १— १ S १— १ S १—S १ S
 स हि सु-खि-तो-ऽर्थि-ज-न-स्त-था-वि-धः ॥
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः ॥

पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, नृजौ जरौ ग् । ५ । ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे नैकारौ (III III) रेफ (SIS) यकारौ (ISS) च, द्वितीये नकार (III) जकारौ (ISI) जकार (ISI) रेफौ (SIS) गकार (S)श्च, तद्वृत्तं 'पुष्पिताग्रा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः   नगण   रगण   यगण
 १ १ १— १ १ १—S १ S— १ S S
 स-म-सि-त-द-श-ना मृ-गा-य-ता-क्षी,
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

नगणः   जगण   जगण   रगण   गु०
 १ १ १— १ S १— १ S १—S १ S—S
 सि-त-सु-भ-गा प्रि-य-वा-दि-नी वि-द-ग्धा ।
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

१ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति २ 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति प्रा० पि० सू० २।३०८ ३. 'यस्य प्रथमे नगणौ रगणयगणौ च द्वितीये नगणजगणौ जगणरगणौ गकारश्च भवति तद्वृत्तं-' इति लि. पुस्तके. ४. 'तत्र' इति लि. पु. नास्ति.

यवान्विता यवमतीत्यर्थः ॥

शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् । ५ । ४३ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशद्(२९) अक्षराणि, द्वितीये च एकत्रिंशत् (३१), द्वयो-
रपि (१. २) पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरु (ऽ), तद्धृतं 'शिखा' नाम । 'अर्धे' (पि०)
सू० ५।३१) इत्यधिकाराद्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । 'अन्ते ग्' इति नियमार्थमेतत् ।
अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेन अयुक्(१३)पादे अष्टाविंशति(२८)रक्षराणि लघूनि, अन्ते
गुरु(१) रेक । युक्(२.४)पादे त्रिंश(३०)लघवः, अन्ते गुरु(१)श्च । तत्रोदाहरणम्—

गु०

५

अभिमतवकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरितहरिति मधौ

(२९)

गु०

५

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शयंतरणिवितते ।

(३१).

गु०

५

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदननिहतसकलजने

(२९).

गु०

५

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरहदहनविषमशिखा ॥

(३१)

खञ्जा महत्ययुजीति । ५ । ४४ ॥

१. 'यवान्वितेति' इति लि. पु०. २ पिङ्गलसूत्र (४।४९) प्राकृतपिङ्गलसूत्र-
(१।१२६) बोधित 'शिखा' छन्दस्त्वस्माद्भिन्नमेव. ३. 'यस्य प्रथमे पादे एकात्रिंशदन्ते
ग् यस्य प्रथमे पादे एकात्रिंशदक्षराणि भवन्ति, द्वितीये च एकत्रिंशद् द्वयोरपि पादयो-
रन्ते च प्रत्येकं गकारस्तद्धृतं शिखानाम' इति लि. पुस्तके. ४ 'तेनायुक्पादेऽष्टाविंश-
तिर्लघवः, अन्ते गुरुश्चैक, युक्पादे त्रिंशलघवो गुरुश्चान्ते भवति ।' इति लि. पुस्तके
५. 'तत्र' इति लि. पु. नास्ति ६. 'अभिनव' इति लि. पुस्तके ७ 'मनसि
शयवितते' ति लि. पुस्तके, लिखितोदाहरणपुस्तके च ८. 'सुरभि' इति लि. पुस्तके
वृष्टितं प्रतिभाति. ९. 'निहित' इति क. मु. पुस्तके १०. 'प्राकृतपिङ्गलसूत्र-
(१।१२४) बोधित 'खञ्जा' छन्दस्त्वस्माद्भिन्नमेव. 'खजा' इति नामान्तर वृत्तरत्नाकरे.

इयमेव शिरसा पूर्वोक्ते महति बद्धक्षरे पादे अयुजि(१३) सति पारिषोप्यादितर
स्त्रियं युजि(२४) सति 'गङ्गा' नाम र्छन्दो भवति । अयमर्थ — एकत्रिसदक्षरो
विषमैः पाद कर्तव्यः । एकोनत्रिसद(२९)क्षरध समः पाद । शेष यथाप्राप्तमेव ।
तत्रोदाहरणम्—

५
—
५

अपगतपनविदाददशदिशि हृतजनदशि परिणतक्षणकपितकठमे

(११)

५

प्रविकस्येदसमकुमुमपनपरिमसमुभितमरति क्षरदि समये ।

(१२)

५

शुनिसिधिमहसि निशृतसरसिददि मुष्टिमपुक्तिदि विमलितपरणीतदे

(१३)

५

किमपरमिह कठमुधि मुष्टमनुभवति भम हृदयकमसमधुना ॥

(१४)

अदसमपृष्ठाधिकारो निशृत ।

इति महाह्रसायुधपिरपितायां छन्दोवृत्तौ पद्यमोऽप्यायः ।

पद्योऽप्यायः ।

यतिर्विच्छेद ॥ ६ । १ ॥

विच्छिद्यते विमन्यते पदपाटोऽस्मिन्निति विच्छेदो विधामत्स्नान स च यतिरित्यु
च्यते । नन्यत्र क्षात्रे यतिघञ्चेन व्ययहारादधनाभिरर्थक संज्ञाकरणम् । नैव दोष ।
यतिरित्यौगमादिपञ्चाशयपारम्परागता संज्ञेय तनुमप्यादिषत् । तस्यौ शिष्यव्युत्पत्त्य

१ 'च' इति लि पु नास्ति २ 'छन्दो भवति' इति लि पु नास्ति
३ 'विषमपाद' इति लि पुस्तके ४ 'प्रविकसितसमकुमुमभव' इति क मु
पुस्तके 'प्रविकसदधनकुमुम' इति लि पुस्तके ५ 'सा यतिरुच्यते' इति लि
पुस्तके ६ 'यतिरित्येवमादिराशयपरम्परागता' इति लि पुस्तके ७ 'तस्मात्'
इति लि पुस्तके.

श्रमर्थकथनम् 'यतिर्विच्छेदः' इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु च यतिसंज्ञाव्यवहारः । अपि च 'यतिः' इत्यधिकार आसप्तमाध्यायपरिसमाप्ते समुद्रेन्द्रियरसादिनिर्देशपूर्पति-
श्रुते । समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वात् 'यतिः' इत्यनेनैवं संवध्यन्ते । यतिशब्दस्याधि-
करणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्तव्येत्यर्थः सिध्यति । तत्रैषा यत्युप-
देशोपनिषद्भवति ।

'यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः ।
समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥
क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
पूर्वान्तवत्स्वर सधौ क्वचिदेव परादिवत् ।
द्रष्टव्यो यतिचिन्ताया यणादेशः परादिवत् ॥
नित्य प्राक्पदसंबन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
परेण नित्यसबन्धाः प्रादयश्च परादिवत्' ॥

'यतिः सर्वत्र पादान्ते' इत्यस्योदाहरणम्—'विशुद्धज्ञानदेहाय' इत्यादि । तस्यैव
प्रत्युदाहरणम्—

'नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे' इत्यादि ।

'श्लोकार्द्धे तु विशेषतः' इत्यत्र संधिकार्याभावात् स्पष्टविभक्तिकत्वं च विशेषः ।
तत्रोदाहरणं यथा—

'नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥'

अत्र 'ईश्वराख्यम्' इत्यस्य पूर्वमकारेण सयोगो न कर्तव्यः । समासे प्रत्युदाहरणं
[यथा]—

'सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी-

पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥'

१. 'कथनं' इति लि. पुस्तके. २. 'शास्त्रे च व्यवहारः' इति लि. पुस्तके.
३. 'अयं यतिरिति अधिकार' इति लि. पुस्तके ४. 'समुद्रेन्द्रियरसादिषु' इति लि.
पुस्तके. 'समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषु' इति च क मुद्रितपुस्तके. ५. 'एव' इति लि.
पुस्तके नास्ति. ६. 'अत्रैषा' इति क. मुद्रितपुस्तके. ७ 'प्राक्पदसबद्धा.' इति
लि. पुस्तके. ८. 'नित्यसबद्धा' इति लि. पुस्तके. ९. 'इत्येवमादि' इति क. मु.
पुस्तके. १०. 'संधिकार्याभावात्, स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च इति क. मु. पुस्तके.

‘समुद्रादिपदान्ते च ब्यक्ताभ्यक्तविभक्तिके’ तत्र ध्रुवमाणविभक्तयन्त ब्यक्तविभक्ति
कम् समासान्तभूतविभक्तयन्तमभ्यक्तविभक्तिकम् । तत्रोदाहरण[यथा]—

‘यक्षप्रके जनकतनयास्नानपुष्पोदकेषु’ इत्यादि ।

‘भ्यक्ताभ्यक्तविभक्तिके’ इति ‘यतिः सर्वत्र पादान्ते’ इत्यनेन संबन्धते । तत्रो
दाहरणम्—

‘वधीकृतजगत्काल कण्ठेकाल नमाम्यहम् ।
महाकाल कलाशेषशशिखेलाशिस्तामनिम् ॥’

अपि च ।

‘नमस्तुङ्गशिरमुष्मिचन्द्रचामरचारमे ।
त्रिलोक्यनगरारम्भमूलसम्भाय सम्भवे ॥’
‘कविषु पदमप्येऽपि समुद्रादा यतिभयेत् ।
यदि पूषापरी भागौ न स्यातामेकपणैकी ॥’

तत्रोदाहरणम्—

‘यथात्त तप्तचामी,—करकटकतटे श्लिष्टशीवेतरांशी’ इत्यादि । तथा—‘कृञ्
स्त्रोयष्टिच्छेदा,—इक्षुमुखरभुव-प्रान्तकान्तारदेशाः’ इत्यादि । तथा—‘दासो इत्या
प्रसंवा,—इनमपि तुष्टिता,—श्रीन्द्रसारद्विषोऽसी’ इत्यादि । तथा—‘वेरिषानां त
शोषा,—रितरुषिररुचां चाननानां चतुणाम्’ इत्यादि । तथा—‘रौंके पानीयमाहा
दयति च मद्रिय पक्षपाती पृथक्’ इत्यादि । समुद्रादाविति किम् । पदमप्ये यतिः
पादान्ते मा भूत् । तद्यथा—‘प्रणमत मयव-पद्मेऽनाशाय नारा-यणचरणचरोऽद्भन्द
मानन्दहेतुम्’ इत्यादि ।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्ये तु यतिवुष्पति । तत्रोदाहरणम्—

‘एतस्या ग,—ण्डतठममल गाहते चन्द्रकलाम्’ इत्यादि । ‘एतस्या रा,—यति मुमुक्ष
मिद पूर्णचन्द्रप्रकाशम् ।’ इत्यादि । तथा—‘भ्रुवामुरशिरोनिष्टचरणारविन्द शिव
इत्यादि ।

‘पूबान्तवस्वर-संघो बभ्रिदेव परादिवत्’ । अस्यार्थ—योऽय पूर्वपरयोरेकाक्षर-
स्वरसंघो विधीयते स क्वचित्पूर्वस्यान्तवद्भवति क्वचित्परस्यादिवत् । तथा च पैणिने
सारणम्—‘अन्तादिवच’ (पा० सू० १।१।८५) । तत्र पूबान्तवद्भाषे उदाहरणम्—
‘स्यादस्मानोपगतयमुनासंगमेधामिरामा’ । जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः इत्यादि ।

- १ ‘स्वतन्त्रभ्यक्तविभक्तिकम्, समासान्तभूतमभ्यक्तविभक्तिकम्’ इति लि पुस्तके
२ ‘तत्रोदाहरणम्’ इति लि पुस्तके ३ ‘तत्र’ इति लि पुस्तके नास्ति
४ ‘द्विषोऽस्य’ इति लि पुस्तके ५ ‘पमे’ (?) इति क सु पुस्तके ६ ‘हि’
इति लि पुस्तके ७ ‘तत्र’ इति लि पु नास्ति ८ एतदुदाहरण लि पु नास्ति
९ ‘आदिवद्भवति’ इति लि पुस्तके १० ‘पाणिनिसारणम्’ इति लि पुस्तके

तथा—

‘दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना-नन्तविन्मात्रमूर्तये ।

स्वौत्तुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥’ इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम्—

‘स्कन्धं विन्ध्याद्रिबुद्ध्या, निकषति महिष-स्याहितोऽसूनर्हार्षात्’ इत्यादि ।

‘शूलं शूलं तु गाढं प्रहर हरहृषीकेशिकेशोऽपि वक्रश्रक्रेणाकारि कि नैः’ इत्यादि ।

तत्र हि खरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्तदादिवद्भवति ।

‘यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ’ इत्यन्तादिवद्भावविधावपि संबध्यते । तेन

‘अस्या वक्राब्जमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभाति’ इत्येवंविधा यतिर्न भवति ।

‘यणादेशः परादिवत्’ तत्रोदाहरणम्—

‘व्रिततघननुषारक्षोदशुभ्राशुपूर्वा-

खविरलपदमालां श्यामलामुल्लिखन्तं’ इत्यादि ।

‘नित्यं प्राक्पदसंबन्धाश्चादय. प्राक्पदान्तवत्’ तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्तव्येत्यर्थः ।

तत्रोदाहरणम्—

‘खादु खच्छं च हिमसलिलं प्रीतये कस्य न स्यात्’ इत्यादि ।

नित्यं प्राक्पदसंबन्धा इति किम् । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो माभूत् । तद् यथा—

‘मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या’ इत्यादि ।

तथा—‘इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे’ इत्यादि ।

‘परेण नित्यसंबन्धा. प्रादयश्च परादिवत्’ तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः ।

तत्रोदाहरणम्—

‘दु खं मेऽप-क्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग.’ इत्यादि ।

परेण नित्यसंबन्धा इति किम् । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि यतिर्यथा स्यात् इति,

तत्रोदाहरणम्—

‘प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते नखत्विर्षे ।’

‘श्रेयासि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि’ इत्यादि ।

१ ‘तथा’ इति क मु पुस्तके नास्ति २. ‘खसंबित्स्वेकमानाय’ इति लि पुस्तके.

३ ‘अस्तं प्रयास्यन्’ इति लि. पुस्तके ४ ‘किं न’ इति क मु पुस्तके । ‘के ते’ इति

च लि पुस्तके ५ ‘इत्यस्य’ इति लि पुस्तके ६ ‘उल्लिखन्तम्’ इति लि. पुस्तके.

७. ‘खादु खच्छं सलिलमपि च’ इति क मु पुस्तके ८ ‘इति’ इति लि पुस्तके.

९ ‘तथा’ इति लि पुस्तके नास्ति. १० ‘तत्र’ इति लि पुस्तके नास्ति ११. ‘प्र-

क्षिपति’ क. मु. पुस्तके. १२. ‘यतिः’ इति लि पुस्तके नास्ति १३. ‘न खल्विति’

इति क. मु. पुस्तके.

अथ तु आदीनां प्रादीनां वैकाक्षरत्वेनैकाक्षराणामेव पादान्ते यथावन्तादिवद्भाव
प्यते । नत्वेनैकाक्षराणां पदमध्ये यत् । तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिविव
तेरन्मनुहातत्वात् सत्र आदीनामुदाहरणम्—

‘प्रस्वादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूनिहासम्’ इति ।

प्रादीनामुदाहरणम्—

‘द्वारास्वप्रमोद हसितमिव परिस्पष्टमासौ सखीमि’ इत्यादि ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्वारगणनाभिधौ ।

पूर्वाभार्यहृत्तौभिष्याभिह किञ्चिदिहोच्यते ॥

(उक्तयाम्) एकाक्षरामाम्—

अधीच्छन्दः—धी सा ।

अ गो ॥ प्रा० पि० सू० २।१॥

(अस्युक्तयाम्) अक्षरामाम्—

कामच्छन्दः—दीहा धीहा ।

कामो रामो ॥ अ० पि० सू० २।४॥

(‘अ’ इति नामान्तरं कामस्य च्छन्दः कौस्तुभादौ ।)

मधुच्छन्दः—सहृ जुभा ।

महृ भुअ ॥ प्रा० पि० सू० २।६ ॥

महीच्छन्दः—उगो अही ।

मही कही ॥ प्रा० पि० सू० २।८ ॥

सादच्छन्दः—साद एह ।

गो वि रेह ॥ प्रा० पि० सू० २।१० ॥

(मध्यायाम्) अक्षरामाम्—

तालीच्छन्दः—ताली ए जानीए ।

गो कण्ठो तिञ्चणो ॥ प्रा० पि० सू० २।१२ ॥

१ ‘वैकाक्षरत्वेन’ इति छि पुस्तके नास्ति २ ‘अनेकाक्षराणां वा’ इत्यधिक क
सु पुस्तके ३ ‘न स्वेकाक्षराणाम्’ इति क सु पुस्तके ४ ‘पदमध्ययत्तौ’ इति
छि पुस्तके ५ ‘इति’ इति छि पुस्तके नास्ति ‘परिस्पष्टमाशासखीमि’ इति
क सु पुस्तके ६ प्रस्वारगणना त्वष्टमाभ्याये प्रपञ्चयिष्यते, अत्र तु धीमता भगवता
पितृताचार्येण गायत्र्यापुस्तुतिपर्यन्तच्छन्दोऽनुसारीणि वृत्तानि, दण्डकजातयश्च प्रद
र्शिता नत्कथादिच्छन्दःपञ्चकानुसारीणि वृत्तानि । तानि च्छन्दांसि प्राकृतपितृकच्छन्द
कौस्तुभप्रसूतिग्रन्थोपलब्धानि प्रदर्शयन्ते । यथा—७ ‘पूर्वाभार्यहृत्तौ वृत्तविह’ इति
क सु पुस्तके

('नारी' इति नामान्तरं ताल्याश्छन्दःकौस्तुभादौ ।)

प्रियाच्छन्दः—हे पिप लेखिए ।

अक्खरे तिण्णि रे ॥ प्रा० पि० सू० २११४ ॥

('मृगी' इति नामान्तरं प्रियायाश्छन्दःकौस्तुभादौ ।)

शशीच्छन्दः—ससी यो जणीयो ।

फणीन्दो भणीओ ॥ प्रा० पि० सू० २११६ ॥

रमणच्छन्दः—सगणो रमणो ।

सहिओ कहिओ ॥ प्रा० पि० सू० २११८ ॥

पञ्चालच्छन्दः—तक्कार जं दिट्ठ ।

पञ्चाल उक्किट्ठ ॥ प्रा० पि० सू० २१२० ॥

मृगेन्द्रच्छन्दः—णरेन्द्र ठवेहु ।

मिएन्द्र करेहु ॥ प्रा० पि० सू० २१२२ ॥

मन्दरच्छन्दः—भो जहि सो सहि ।

मन्दर सुन्दर ॥ प्रा० पि० सू० २१२४ ॥

कमलच्छन्दः—कमल पभण ।

सुसुहि णगण ॥ प्रा० पि० सू० २१२६ ॥

(प्रतिष्ठायाम्) चतुरक्षरायाम्—

तीर्णाच्छन्दः—चारी हारा इष्ठा कारा ।

वीए कण्णा जाणे तिण्णा ॥ प्रा० पि० सू० २१२८ ॥

('कन्या' इति नामान्तरं तीर्णयाश्छन्दःकौस्तुभादौ ।)

घारीच्छन्दः—वण्ण चारि मुद्धि घारि ।

विण्णि हार दो स सार ॥ प्रा० पि० सू० २१३० ॥

नगाणीच्छन्दः—पओहरो गुरुत्तरो ।

नगाणिआ स जाणिआ ॥ प्रा० पि० सू० २१३२ ॥

सतीच्छन्दः—'नगी सती ॥'

इत्यधिकं छन्दः कौस्तुभादाद्युपलभ्यते । प्राकृतपिङ्गलवृत्तरत्नाकरादौ 'तु' न ।

(सुप्रतिष्ठायाम्) पञ्चाक्षरायाम्—

संमोहाच्छन्दः—संमोहारूअ दिट्ठो सो भूअम् ।

वे कण्णा हारा भूअत्तासारा ॥ प्रा० पि० सू० २१३४ ॥

('पङ्क्तिः' इति नामान्तरं संमोहाख्यच्छन्दसः)

१. 'तत्र गायत्र्या छन्दसि वृत्तम्' इति लि. पुस्तके । अत्र त्वेकमेव वृत्तं दर्शितं प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभादाद्युपलब्धानि वृत्तानि प्रदर्श्यन्ते यथा—

तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम्—

तनुमर्घ्या ल्यौ ॥ ६ । २ ॥

यस्य पादे सकार (SSA) यकारौ (ISS) तत् 'तनुमर्घ्या' नाम वृत्तम् । तत्रो दाहरणम्—

तगणः	वगणः	तगणः	वगणः
३ ३	३ ३	३ ३	३ ३
३ ३	३ ३	३ ३	३ ३

घ-न्या त्रि-पु नी-षा   क-न्या त-नु-म-र्घ्या ।

१ पञ्चदशरसतुप्पादार्यगायत्रीच्छन्दस प्रस्तारे क्रियमाणे षतुःषष्टिभेदा जायन्ते तत्र त्रयोदशोऽय भेदः, प्राकृतपिङ्गले नाय वर्णितः २ 'तगणवगणौ भवताः' इति छि पुस्तके ३ 'तत्र' इति छि पुस्तके नास्ति ४ 'त्रिगभीरा' इति छि पुस्तके ।

हारीच्छन्दः—आइहि भन्ते हारे मुजुते ।

मञ्जेकग भो हारी अच्छन्दो ॥ प्रा० पि० सू० २।३६ ॥

('हारीतयन्ध' इति नामान्तरं हारी च्छन्दस)

हसच्छन्दः—पिङ्गलदिष्टो मद् इ तिष्ठो ।

कण्णइ दिखो हस मुषिखो ॥ प्रा० पि० सू० २।३८ ॥

('पङ्क्तिः' इति नामान्तरं हसस्य छन्द कौस्तुमादौ, छन्दोमर्घ्या म)

यमकच्छन्दः—सुपिअगण सरसुगुण ।

सरह गण जमअ मण ॥ प्रा० पि० सू० २।४० ॥

विद्ग्घकच्छन्दः—'रो छगौ यदा स्याद्विद्ग्घकः' ।

प्रियाच्छन्दः—'ससुनौ प्रिया' इत्यधिक छन्द कौस्तुमवृत्तरत्नाकरादायुपलम्बते न प्राकृतपिङ्गले ॥

शेषाच्छन्दः— बाराहा मत्ता अ कण्णा चीआ होतम् ।

हारा छका यन्धो सेसा राआ छन्दो' ॥ प्रा० पि० सू० २।४२ ॥

('शेषराज' इत्यपि नामान्तरं रषिदासमते, 'विद्युल्लेखा' इति च नामान्तरं वृत्त रत्नाकरादौ शेषाख्यच्छन्दसः) ।

तिलकाच्छन्दः— पिअ तिल्लु भुअं सगणेण लुअम् ।

छअ वण्ण पओ कळ अट्ट घओ ॥ प्रा० पि० सू० २।४४ ॥

(रषिदासमते 'डिल्ला, मद्र' इति नामान्तरं तिलकाच्छन्दस)

घिञ्जोहाच्छन्दः—'अक्खरा खे छआ पाअ पाअ ढिआ ।

मत्त पअ हुप्या विण्णि जोहागणा' ॥ प्रा० पि० सू० २।४६ ॥

('घिमोहा' इति नामान्तरं वाणीभूपणे, 'घल्लरी' इति छन्द कौस्तुमादौ घिञ्जो हाख्यच्छन्दस) ।

तगण   यगणः   तगण   यगण
 s s | — | s . s , s s | — | s . s

श्रो-णी-स्त-न-गु-र्वी भू-या-त्य-ति-भो-ग्या ॥

अत्र तु पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्तव्य इत्याम्नायः ॥

(उष्णिहि)

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ६ । ३ ॥

यस्य पादे जकार (।s।) सकारौ (।।s) गकारे (s) श्व तद्वृत्तं 'कुमारललिता' नाम ।
 त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम्—

जगण   सगण   गु०   जगण   सगण   गु०
 । s । | — | । s — s । s । | — | । s — s
 य-दी-य-र-ति-भू-मौ वि-भा-ति-ति-ल-का-ङ्क ।
 जगण   सगण   गु०   जगण   सगण   गु०
 । s । | — | । s — s । s । | — | । s s
 कु-मा-र-ल-लि-ता-सौ कु-ला-न्य-ट-ति ना-री ॥

१. 'उर्वीपतिभोग्या' इति लि पुस्तके २ अत्र त्वेकमेव वृत्तं दर्शितम्, प्राक्-
 तपिङ्गलच्छन्दः कौस्तुभप्रभृतिग्रन्थोपलब्धानि वृत्तानि प्रदर्श्यन्ते यथा— ३. 'जगण-
 सगणौ गकारश्च भवति इति लि पुस्तके , ४ 'तत्र' इति लि पुस्तके नास्ति

चतुरंसाच्छन्दः—'ठउ चउरंसा फणिवइभासा ।

दिभवरकण्णो फुल रसवण्णो ॥' प्रा० पिं० सू० २।४८ ॥

('शशिवदना, चण्डरसा, चतुर्वर्णा' इति नामान्तराणि छन्दःकौस्तुभादौ
 चतुरंसाख्यच्छन्दसः) ।

मन्थानच्छन्दः—'कामावभारेण अद्वेण पाएण ।

मत्ता दहा सुद्ध मन्थान सो मुद्ध ॥' प्रा० पिं० सू० २।५१ ॥

शङ्खनारीच्छन्दः—'खडावण्णवद्धो भुअङ्गापअद्धो ।

पआ पाअ चारी कही संखणारी ॥' प्रा० पिं० सू० २।५३ ॥

('सोमराजी, शङ्खधारी' इति नामान्तरे छन्दःकौस्तुभादौ शङ्खनार्याख्यच्छन्दसः) ।

मालतीच्छन्दः—'धअं सरवीअ मणीगुण तीय ।

दई लहु अन्त स मालइ कन्त ॥' प्रा० पिं० सू० २।५५ ॥

('सुमालतिका' इति नामान्तर वाणीभूषणे मालत्याख्यच्छन्दसः) ।

दमनकच्छन्दः—'दिअवर किअ भणहि सुपिअ ।

दमणअ गुणि फणिवइ भणि ॥' प्रा० पिं० सू० २।५७ ॥

वसुमतीच्छन्दः—'तसौ चेद्वसुमती' इत्यधिकं छन्दःकौस्तुभादौ ।

अत्र केचिद् द्वाभ्यां (२) पञ्चमि (५) च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम्—

षगणः । ङ ।	षगणः गु । । ङ—ङ	षगणः । ङ ।	षगणः गु । । ङ—ङ
---------------	--------------------	---------------	--------------------

इ-द(२)व-द-न-प-घ(५) प्रि-ये(२) त-य वि-भा-ति(५),

षगणः । ङ ।	षगणः गु । । ङ—ङ	षगणः । ङ ।	षगणः गु । । ङ—ङ
---------------	--------------------	---------------	--------------------

इ-इ(२),प्र-ज-ति मु-ग्धे (५) म-मो(२)प्र-म-र-तां मे (५) ॥

(अनुष्टुभि)

माणवकाक्रीडितक भूतौ लृगौ ॥ ६ । ४ ॥

यस्य पादे मैकार (ऽऱ) तकारौ (ऽऽ) छकार (ऱ) गकारौ (ऽ) च तत् 'माणवका-
क्रीडितक' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

१ 'तत्र' इति छि पुस्तके नास्ति २ — 'अत्र तु चत्वार्येव वृत्तानि दक्षितानि
परंतु प्राकृतपितृलच्छन्द कौस्तुभप्रयुतिच्छन्दोऽग्रन्येष्वन्याम्यपि छन्दोऽस्युपलभ्यन्ते ।
यथा—' इति छि पुस्तके ३ 'मगणतगणौ, इति छि पुस्तके ४ 'माणवकाक्री
डित' नाम छि पुस्तके—'माणवकम्' इति नामान्तरं छन्दः कौस्तुभप्रयुत्तरजाकरादौ ॥

समामिकाच्छन्दः—'वारि हार किञ्चही तिष्णि गच दिखही ।

सत अकसरा ठिआ सा समाणिआ पिआ ॥ प्रा पि
सू० २।५९ ॥

सुधासच्छन्दः—'भणठ सुधासठ ठहु सुविसेसनु ।

रचि चतुमतह मगणाइ अन्तह ॥ प्रा० पि० सू० २।६१ ॥

करहञ्जीच्छन्दः—'वरण गण विप्य पठम छइ षप्य ।

जगण तसु अन्त मुणइ करहच ॥ प्रा० पि० सू० २।६३ ॥

शीर्षाच्छन्दः—'सता दीहा जाणेही कण्णा ती गो माणेही ।

चाचहाहा मत्ताणा सीसारुअ छन्दाणा ॥ प्रा० पि० सू० २।६५ ॥

मधुमतीच्छन्दः—'ननगा मधुमती ॥

मदलेखाच्छन्दः— म सौ मदलेखा ॥

चूडामणिच्छन्दः— चूडामणिसमगा ॥'

हंसमालाच्छन्दः— सरगा हंसमाला ॥

मधुमत्यादीनि चत्वारि वृत्तानि छन्दः कौस्तुभादावेवोपलभ्यन्ते, न प्राकृतपितृले

तुक्ताच्छन्दः—'तरसणमणि तुगो पठमगणसुरंगो ।

मगणसुअलबदो शुस्तुअलपसिदो ॥ प्रा० पि० सू० २।७३ ॥

भगणः तगण ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०
 S I I—S S I—S S I I—S S I I—S
 माणव-का(४)क्रीडि-त-कं, (४)यः कुरु-ते,(४)वृद्ध-व-याः ।

भगण तगण ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०
 S I I—S S I—S S I I—S S I I—S
 हास्यम-सौ(४),याति ज-ने, (४) भिक्षुरि-व,(४)ब्रीच-प-ल ॥

अत्र चतुर्भि (४) श्वतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ॥

चित्रपदा भौ गौ ॥ ६ । ५ ॥

यस्य पादे भकारौ (SII · SII) गकारौ (S S) च भवतस्तत् 'चित्रपदा' नाम वृत्त-
 तत्रोदाहरणम्—

भगणः भगण गु० गु० भगण भगण गु० गु०
 S I I—S I I—S S S I I—S I I S S
 यस्य मु-खे प्रिय-वा-णी चेतसि सज्जन-ता-च ।

भगण भगण गु० गु० भगणः भगण गु० गु०
 S I I—S I I—S—S S I I—S I I S—S
 चित्रप-दा पि च लक्ष्मी—स्तं पुरु-षं न ज-हा-ति ॥

विद्युन्माला भौ गौ ॥ ६ । ६ ॥

१ लिखितपुस्तके पञ्चमं षष्ठं च सूत्रे चित्रपदाविद्युन्मालालक्षणात्मके चतुर्थपञ्चम-
 त्वेन सवृत्ति सोदाहरणं च वर्तते । माणवकाक्रीडितलक्षणात्माकसूत्रं च षष्ठत्वेन निर्दि-
 ष्टम् । उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारभेदाना मध्ये पञ्चपञ्चाशत्तमो (५५) भेदश्चित्रपदेति नाम्ना
 प्रसिद्धः । 'वितान' इति नामान्तर चित्रपदायाः 'वितानमन्यत्' पि० सू० ५।८
 इति रीत्या. २. 'भगणौ' इति लि. पुस्तके.

कमलच्छन्दः—'पदम गण विष्पओ विहु तह णरेंदओ ।

गुरुसहित अन्तिणा कमल एम भत्तिणा ॥' प्रा० पि० सू० २।७५॥

पद्ममालाच्छन्दः—'पद्ममाला च रौ गौ'

सुचन्द्राभाच्छन्दः—'सुचन्द्राभा यूरौ ग्लौ' } (छन्द कौस्तुभादौ ॥)

सुविलासाच्छन्दः—'सुविलासा सरौ ग्लौ हि }

गजगतिच्छन्दः—'नभलगा गजगतिः' (छन्दोमञ्जर्याम्)

अचलच्छन्दः—'वसुलमचलमिति'

कमलच्छन्दः—'कमलमिति पञ्चलम्'

अञ्चलच्छन्दः—'रगणयुतमञ्चलम्'

लताच्छन्दः—'रौ यलौ गुरु स्याल्लता

अत्र पादान्ते यतिः ।

(क्वचित्)

यस्य पादे मैकारौ (SSS,SSS) गकारौ (S.S) च तद् 'विष्णुन्मौख्य' नाम
श्रुतम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगला मगला गु गु
S S S—S S S S—S
विष्णुन्मा-छा(४), छोळान् मो-गान्

मगला मगल गु गु
S S S—S S S—S
मुक्त्वा मु-कौ(४) यम कु-र्यात् ।

मगला मगला गु गु
S S S—S S S—S
ध्यानोत्प-म (४), नि सा-मान्य

मगला मगला गु गु
S S S—S S S—S
सौख्यं मो-(४) कुम्भ-का-हेत् ॥

धर्मं चतुर्भि (४) चतुर्भिश्च भतिरिस्त्राभाय ॥

हंसरुत स्रौ गौ ॥६।७॥

यस्य पादे मगण (SSSS) नगणौ (III) गकारौ (S.S) च भवतीत्यद् 'हंसरुत' नाम ॥
तत्रोदाहरणम्—

मगल मगला गु गु मगला मगला गु गु
S S S—S S S—S S S—S S S—S
छाद्यप्य वपुषि का-न्ते छोकाती-समति-सौ-म्यम् ।

मगला मगला गु गु मगल मगला गु गु
S S S—S S S—S S S—S S S—S
नैद्युर्भ मनसि य-त्ते द्वैविध्यं किमिति य-स्ते ॥

१ 'मगणौ गकारौ च भवत' इति पुस्तके २ उष्ठाद्यक्षरप्रकारे सर्वगुर्भारमक
आद्यो भेदो 'विष्णुमाला' इति नाम्ना प्रसिद्ध विज्जुमाला मत्ता सोळा पाए
रुग्णा प्यारि छोळा । एमं रुमं चारी पाया मत्ती खत्ती विष्णु राखा ॥ प्रा०
पि० सू० २।६७ । विष्णुहेखा इति नामान्तरम् एतदतिरिक्तानि 'समानिका-
प्रमाणिका-वितान-नाराचक'-प्रभृतीनि पञ्चमाध्याये समालोच्यानि
३ इति पुस्तके इत्त' इति नास्ति । ४ चतुर्भिश्चतुर्भिर्भतिरियुपदेश' इति इति पुस्तके
५ उष्ठाद्यक्षरप्रकारभेदेषु सप्तपञ्चाशत्तमो भेदो (५७) 'हंसरुत' इति नाम्ना प्रसिद्धः
लिखितपुस्तकेऽस्य सूत्रस्य संख्या नभमत्वेन, भुजगशिशुवृताठक्षण्णात्मकस्याभिमसूत्रस्य
चाष्टमत्वेन निर्देशः । ६ 'गकारद्वयं च भवति इति इति पुस्तके

(वृहत्याम्)

१ अत्र तु द्वावेव भेदो संदर्शितौ परन्तु प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभप्रभृति-
ग्रन्थेषूपलब्धा भेदाः प्रकाश्यन्ते यथा—

महालक्ष्मीच्छन्दः—‘दिट्ठ जोहा गणा तिण्णिआ णाअराएण जा विण्णिआ ।
मासअद्वेण पाअ ट्ठिअ जाण मुद्वे महालच्छिअम् ॥’
प्रा० २।७७ ॥

सारङ्गिकाच्छन्दः—‘दिअवर कण्णो सअणं पअ पण मत्तागणणम् ।
सुरसुणिमत्ता लहिअ सहि सरगिक्का कहिअम् ॥’
प्रा० २।७९ ॥

‘सारसा, शार्ङ्गिका’ इत्यपि नामान्तरे सारङ्गिकायाः (क्वचित्) ।

पाइत्ताच्छन्दः—‘कुन्तीपुत्ताजुअ लहिअ तीए विप्पो धुअ कहिअम् ।

अन्ते हारो जह जणिअ पाइत्तारुअ उ कहिअम् ॥ प्रा० २।८१

‘कुसुमवती, पवित्रा’ इति नामान्तरे पाइत्ताख्यस्य ।

कमलच्छन्दः—‘सरसगणरमणिआ दिअगणजुअ पलिआ ।

गुरु धरिअ पइपनु दहकलअ कमलनु ॥’ प्रा० २।८३ ॥

‘कमला’ इत्यपि च नामान्तरे कमलस्य (क्वचित्) ।

विम्बच्छन्दः—‘रइअ फणि विम्ब एसो गुरुजुअल सव्वसेसो ।

सिरहि दिअ मज्झ राओ गुणह गुणि एसहाओ ॥’ प्रा० २।८५

‘विम्बा’ इति नामान्तरं क्वचित् । वाणीभूपणे तु गणभेदेन विम्बलक्षणमुक्तम्

तोमरच्छन्दः—‘जसु आइ हत्थ विआण तह व पओहर जाण ।

पभणेइ णाअणरिन्द इम माणु तोमरछन्द ॥’ प्रा० २।८७ ॥

पामालीच्छन्दः—‘णाआराआ जप्पे सारा ए चारी कण्णा हन्ते हाराए ।

अट्टादाहा मत्ता पाआए रूआमाली छन्दा जम्पीए ।

प्रा० २।८९ ॥

‘रूपामाला’ इति नामान्तर रूपामाल्याः क्वचित् ॥

मणिमध्यच्छन्दः—‘स्यान्मणिमध्यं चेद्भ्रमसा ।’ छन्द कौस्तुभे ।

स्निग्धाच्छन्दः—‘स्निग्धा स्याद्भ्रमसा यत्र हराननयुगैर्यतिः ।’ (श्रीकृष्ण)

भुजङ्गसंगताच्छन्दः—‘सजरैर्भुजङ्गसंगता ।’ छन्द कौस्तुभे ।

भद्रिकाच्छन्दः—‘भद्रिका भवति रो नरौ’ वृत्तरत्नाकरे ।

लताच्छन्दः—‘रो यलौ गुरु स्यालता’ क्वचित् ।

वीरलक्ष्मीच्छन्दः—‘वीरलक्ष्मीरियं रत्रया’ क्वचित् ।

कुसुमिताच्छन्दः—कुसुमिता नरौ रो यदा । (क्वचित्) ।

भुजगशिशुसृता नौ म् ॥ ६ । ७ ॥

यस्य पादे नैकारौ (॥१॥) मकार (ऽऽऽ) ष भवति तत् 'भुजगशिशुसृता' नाम
पृथम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

नगणः	नगणः	मगणः	नगणः	नगणः	मगणः
॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥
इयम-	धिकत-	रं,(७)	रम्या	विकच-	कुवत्-
य(७)	रम्या	विकच-	कुवत्-	य(७)	दयामा ।
नगणः	नगणः	मगणः	नगणः	नगणः	मगणः
॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥
र-म-	य-ति	इद-	य(७)	यूना	भुजग-
र-म-	य-ति	इद-	य(७)	यूना	भुजग-

वकगतिरित्यर्थ ॥ शिशुशब्दस्य सार्यकत्वादन्यैरप्युक्तम् ।

अभ्यस्यता नु तरणीगतिवकमावा-

जुन्मुलिता फणिशिशो भवतापराधा । इति

सप्तभिर्द्वौभ्यां च यतिरित्वाभावाय ॥

हलमुखीर्नौ स ॥ ६ । ८ ॥

यस्य पादे रेफ (ऽऽऽ) नकार (॥१॥) सकार (॥२॥) भवन्ति तद्वत् 'हलमुखी'
तत्रोदाहरणम्—

रगणः	नगणः	सगणः	रगणः	नगणः	सगणः
॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥
गण्डयो (१)	-रतिश-	यकृष्ट,	(१) यन्मुळ,	(१) प्रकट-	दधनम् (१) ॥
गण्डयो (१)	-रतिश-	यकृष्ट,	(१) यन्मुळ,	(१) प्रकट-	दधनम् (१) ॥
रगणः	नगणः	सगणः	रगणः	नगणः	सगणः
॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥	॥ १ ॥
आयर्त्त,(१)	कसह-	निरतं (१)	तां क्रिय,	(१) त्यज	ह-ळमुखीम् (१) ॥
आयर्त्त,(१)	कसह-	निरतं (१)	तां क्रिय,	(१) त्यज	ह-ळमुखीम् (१) ॥

त्रिभि पङ्क्तिषु यतिरित्वाभावाय ।

१ चतुष्पादापष्टुहृतीपादषट्कीभूतानां नवाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे द्वादशाधिक
पञ्चदशतमेदा (५१२) भवन्ति । तत्र (६४) चतु पठितमोऽयं भेदो 'भुजगशिशु
भृता' इति नाम्ना प्रसिद्धः, अस्या एव 'भुजगशिशुभृता', 'भुजगशिशुयुता'
'भुजगशिशुसृता', 'भुजगशिशुसृता' इति नामान्तराणि छन्द कौस्तुभादौ
कथ्यन्ते । २ 'नगणौ मगणश्च लि पु २ उक्तनवाक्षरप्रस्वारस्यैकपञ्चाशदधि
कद्विंशततमोऽयं भेदो (२५१) 'हलमुखी' इति नाम्ना ख्यातः ॥ कठिकातामुद्रिते
प्राचीनपुस्तके हसकृतच्छणसूत्रस्यास्मात् सूत्रात् प्रथम निर्देशः । अत्रमूखोऽयं समावेश
इति ज्ञायते । ४ 'तद् हलमुखी नाम । उदाहरणम्' इति पुस्तके ।

(पंक्षी)

शुद्धविराड् मसौ जगौ ॥ ६ । ९ ॥

यस्य पादे मकार (SSS) सकार (IISI) जकार (ISI) गकारा (S) भवन्ति तद्वत्
'शुद्धविराड्' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगण	सगण	जगण	गु०	मगण	सगण	जगण	गु०
S S S—	I I S—	S I—S	S	S S S—	I I S—	S I—S	S
विश्वं	ति-ष्ठ-ति	कु-क्षिकोट-	रे	वक्त्रे	य-स्य	सर-स्वती	स-दा ।
मगण	सगण	जगण	गु०	मगण	सगण	जगण	गु०
S S S—	I I S—	S I—S	S	S S S—	I I S—	S I—S	S
अस्मद्-	शपिता-	महो	गु-रर्	ब्रह्मा	शु-द्धविराद्	पुनातु	नैः ॥
अत्र पादान्ते यतिः ॥							

१ — पङ्क्तिच्छन्दः पादघटकीभूतानां दशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे चतुर्विंशत्य-
धिकसहस्रभेदा (१०२४) जायन्ते तेष्वत्र षडेव भेदाः प्रदर्शिता सन्ति. परंतु
प्राकृतपिङ्गलच्छन्द कौस्तुभादिग्रन्थेषूपलभ्यमाना भेदा अपि प्रदर्श्यन्ते । यथा—

सारवतीच्छन्दः— 'दीह लहृजुअ दीहलहू सारवई धुअ छन्द कहू ।
अन्त पओहर ठाउ धआ चोदहमत्तविरामकआ ॥'
प्रा० २।९५ ॥

'हारवती' इत्यपि नामान्तरं सारवत्याः ।

सुषमाच्छन्दः— 'कण्णो पढमो हत्थो जुअलो कण्णो तिअलो हत्थो पअलो ।
सोला कलआ छक्का वलआ एसा सुसमा दिट्ठासुसमा' ॥
प्रा० २।९७ ॥

अमृतगतिच्छन्दः— 'दिअवर हार पअलिआ पुण वि तह ट्ठिअ करिआ ।
वसुलहु वे गुरुसहिआ अमिअगई, धुअ कहिआ ॥'
प्रा० २।९९ ॥

'त्वरितगतिः, अमृततिलका, अमृतगतिका' इति नामान्तराणि अमृतगतेः

मनोरमाच्छन्दः— 'नरजगैभवेन्मनोरमा ।' छन्द कौस्तुभे ।

पथ्याच्छन्दः— 'रो यजौ च पथ्या गुरुतरा ।' क्वचित् ।

दीपकमालाच्छन्दः— 'दीपकमाला भो मजौ गुरु ।' क्वचित् ।

हंसीच्छन्दः— 'हंसी मभनगयुता ।' वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

२. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चचत्वारिंशदुत्तरत्रिंशत्तमोऽयं भेदः (३४५) 'शुद्ध-
विराट्' नाम्ना प्रसिद्ध । 'विराट्' इत्यपि नामान्तरं क्वचित् । ३. 'मसौ जगौ' इति
लि. पुस्तके ४. 'मगणसगणजगणगकारा भवन्ति लि. पुस्तके । ५. 'वः' लि. पुस्तके.

पणवो औ यूगौ ॥ ६ । १० ॥

यस्य पादे मकार (SSS) नकार (III) यकार (ISS) गकारा (S) भवन्ति तद्वत्
'पणवो' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगलः मयलः ययलः गु मगलः मगलः वयलः गु
 ३ ३ ३— । । । ३ ३— ३ ३ । ३— । । । ३ ३— ३
 मीमांसा-रस (५)म-सूत पी-स्वा शास्त्रोक्ति पद्व(५)रि-तरा मा-ति ।

मगलः वगलः ययलः गु मयल मगलः वगलः गु
 ३ ३ ३— । । । ३ ३— ३ ३— । । । ३ ३—
 एष सं-सदि(५)वि-हुपां म-ध्ये जल्पामो जय-(५),प-णवम-स्वात् ॥

अत्र पञ्चभिः पञ्चभिवतिरिखाम्नायः ॥

रुक्मवती भूमौ स्रगौ ॥ ६ । ११ ॥

यस्य पादे र्मेकार (SU) मकार (SSS) सकार (IIS) गकारा (S) भवन्ति तद्वत्
'रुक्मवती' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगलः मयलः ययलः गु मगल मयलः वगलः गु
 ३ । । ३ ३— । । ३— ३ । । ३ ३ ३— । । ३—
 पादत-छे पद्मो-दरगौ-रे राजसि यस्या ऊ-र्ध्वगरे-स्ता ।

मगलः मयलः वगलः गु मगलः मयलः वगलः गु
 ३ । । ३ ३— । । ३— ३ । । ३ ३ ३— । । ३—
 सा भव-ति श्री छ-क्ष ण यु-क्ता रुक्मव-ती सौमा-ग्यवती च ॥

मयूरसारिणी जौ गौ ॥ ६ । १२ ॥

यस्य पादे रेफ (SIS) लकारौ (ISI) रेफ (SIS) गकारौ(S) च तद्वत् 'मयूरसारिणी'
नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

१ उक्तदशाक्षरप्रस्फारस्यैकविंशत्यधिकशततमोऽयं भेद (१२१) 'पणव' नाम्ना
ख्यातः । 'प्रणव' इत्यपि नामान्तरम् । २ मगलमगलमगलमगलकारा' छि पुस्तके ।
३ उक्तदशाक्षरप्रस्फारस्य नवनवत्यधिकशततमोऽयं भेदो (१९९) 'रुक्मवती'
नाम्ना प्रसिद्धः । अस्या नामान्तराणि यथा—'रूपवती' इति छन्दोमञ्जरी, 'वि
लाश'कवित्, 'चम्पकमाला' प्राकृतपिङ्गले । तल्लक्षण यथा—

'हार ठवीजे काह्नुबुजे कुन्तिभपुता एगुरुता ।

हृत्प फरीजे हार ठवीजे चम्पकमाला छन्द कहीजे ॥ प्र २।९३॥

पादान्ते यति ॥ ४ मगलमगलमगलमगलकारा' छि पुस्तके ५. उक्तदशाक्षर-
प्रस्फारस्यैकसप्तत्यधिकशततमोयं भेदो 'मयूरसारिणीनाम्ना' प्रसिद्धः । ६ रगणजगणौ
रमणगकारौ च भवत' छि पुस्तके

रगणः जगण रगण गु० रगणः जगण रगण गु०
 S I S— I S I—S S I—S S I . S— I S I—S I . S—S
 या वना-न्तराण्यु-पै ति र-न्तुं या भु-ज-ङ्ग भोग-मुक्तचि-त्ता ।
 S I S— I S I—S I S—S S . I S— I S I—S . I . S—
 या द्रुतं प्रयाति सन्नतां-सा ता मयू-रसारि-णीं विज-ह्यात् ॥
 अत्र पादान्ते यति. ॥

मैत्ता म्भौ सगौ ॥ ६ । १३ ॥

यस्य पादे मकार (SSS) भकार (SII) सकार (IIS) गकारां (S) तद्वृत्तं 'मत्ता' नाम ।
 तत्रोदाहरणम्—

मगण भगण सगण- गु० मगण भगण सगणः गु०
 S S S—S I I— I I S—S S . S . S—S I I— I I S—S
 स्वैरोल्ला-पैः (४), श्रुति-पटुपे-थैर् (६) गीतक्री-डा (४) सुर-तविशे-षैः (६) ।
 मगणः मगण सगण गु० मगण मगण सगण गु०
 S S S—S . I I— I I S—S S S S—S . I I— I I S—S
 वासागा-रे (४) कृत-सुरता-नां (६) मत्ता ना-री (४) रम-यति-चे-त (६) ॥
 चतुर्भिः षड्विंश यतिरित्याम्नाय. ॥

उपस्थिता त्जौ जृगौ ॥ ६ । १४ ॥

यस्य पादे तकार (SSI) जकारौ (ISI), जकार (ISI) गकारौ (S) च तद्वृत्तं
 'उपस्थिता' नाम । तत्रोदाहरणम्—

तगण जगण जगण गु० तगण जगण जगण गु०
 S S I— I S I— I S I—S S S . I— I S I—S I I—S
 एषा (२) ज-गदेक-मनोह-रा (८), कन्या (२) क-नकोज्ज्व-लदीधि-ति. (८) ।

१. 'सक्तचित्ता' लि पुस्तके. २. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकचत्वारिंशाधिकद्विशतत-
 मोऽयं भेदो (२४१) 'मत्ता' नाम्ना प्रसिद्धः । ३. 'मगणभगणसगणगकारा' लि.
 पुस्तके । ४. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिंशततमोऽयं भेदः. (३६५) 'उप-
 स्थिता' नाम्ना प्रसिद्धः । प्राकृतपिङ्गलादिषु 'संयुता' 'संयुतका' इति नामान्त-
 रम् । तल्लक्षणं यथा—

'जसु आइ हत्थ विआणिओ तह वे पओहर जाणिओ ।

गुरु अन्त पिङ्गलजम्पिओ सहि छन्द संजुत थप्पिओ ॥ २।९१ ॥'

५. 'तगणजगणौ जगणगकारौ च भवत.' इति लि. पुस्तके.

त्रयम् । अथवा अथवा गु त्रयम् अथवा अथवा गु
 ५ ५ । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५

छत्ती(२) रि-व दान-व-सूद-न(८), पुण्यै(२) नै-रनाथ-मुपस्थि-ता (८) ॥
 अत्र द्वाम्यामथमिध मतिरिज्ञाम्नायः ॥

(त्रिष्टुभि)

इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् ॥ ६ । १५ ॥

१ त्रिष्टुप्पादषट्क्रीभूतानामेकादशाक्षराणां प्रस्यारे कृतेऽष्टमत्वारिंशाधिका द्वि
 स्रहस्रमेवा (२०४८) जायन्ते तेषु द्वादश भेदा एवात्र निर्दिष्टा परं प्राकृतपिङ्गल-
 च्छन्द-कौस्तुभप्रसृतिप्रत्येयूपलब्धा बहुशो भेदा प्रकाश्यन्ते यथा— २ स्रक्काद
 शाक्षरप्रस्यारस्य सप्तपञ्चाशदधिकत्रिंशत्तमोऽय (३५७) भेद 'इन्द्रवज्रा' इति नाम्ना
 प्रसिद्धः । एतन्नक्षत्र प्राकृतपिङ्गले यथा—

'दिव्ये सभाराजुमळा पएसु अन्ते परेन्दो गुस्रुजगसेसम् ।

जम्मे फणिन्दा धुम 'इन्द्रवज्रा' मत्ता वहा अट्ट समा घुसळा ॥' (२११५)

यम्बुछन्दः—'षीलसरुमह एक करीजे त्रिणि मभागण तत्य भणीजे ।

सोसह मत्तह पाभ ठवीजे बुग्गुर अन्तहि यम्बु कहीजे ॥'

प्रा० २१०१

सुमुखीच्छन्दः—'विअवर हार स्रुजुअसा वलम परिट्टिम हत्यमळा ।

पम कळ नोदह जम्प अही कइवर जाणइ सो सुमुखी ॥'

प्रा० २१०३

दमनकच्छन्दः—'विअवरजुअ स्रुसुअळ पम पम पमळिमवलमम् ।

चतपद अठवसुकळम धमणअ फणि मण लळिमम् ॥'

प्रा० २१०५

मालतीच्छन्दः—कुन्तीपुत्ता पम्मा विण्णा जाणीमा

अन्ते कन्ता एका हारा माणीमा ।

पासा पासा मत्ता दिद्ध भाईसा

मालतीच्छन्दा जम्पन्ता भाएसा ॥ प्रा० २११३

अनुकूलाच्छन्दः—'स्यादनुकूला मठनगगाथेत् ।

अस्या एवानुकूलाया 'मौक्तिकमाला' इति इतरनाकरे 'धीः' इति वृत्तसारे
 च नामान्तरे

मोटनकच्छन्दः—'स्यान्मोटनक वजजाय लगौ ॥'

मद्रिकाच्छन्दः—ननरल्युफमिस्तु मद्रिका ॥' छन्द-कौस्तुभादौ

उपस्थिताच्छन्दः—'उपस्थितमिद ज सखगौ ग ॥' वृत्तसारप्रसृतिपु

यस्य पादे तकारौ (SSI°SSI) जकार (ISI) गकारौ (S) गकार (S) क्ष, तद्धृतं 'इन्द्रवज्रा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

तगणं तगणः जगणं गु० गु० तगणं तगणं जगणं गु० गु०
 S S |—S S |—I S |—S S S S |—S S |—I S |—S—S

यस्यां त्रि-षदसप्त-ममक्ष-रं स्याद् ष्वं सु-जङ्घे न-वमं च-त-द्वत् ।

तगणं तगणः जगणं गु० गु० तगणं तगणं जगणं गु० गु०
 S S |—S |—I S S—S—S S S |—S S |—I S |—S—S

गत्या वि-लक्षी कृ-तर्हस-का-न्ते तामिन्द्र-वज्रां ब्रु-वते क-वी-न्द्राः ॥

अपि च—

तगणं तगणं जगणं गु० गु० तगणं तगणः जगणं गु० गु०
 S S |—S S |—I S |—S S | S S |—I S |—I S |—S—S

ये दुष्ट-दैत्या इ-ह भूमि-लो-के द्वेषं व्य-धुर्गो-द्वि-जदेव-स-द्वे ।

तगणं तगणं जगणं गु० गु० तगणं तगणं जगणं गु० गु०
 S S |—S S |—I S |—S S S S |—I S |—I S |—S—S

तानिन्द्र-वज्राद-पि दारु-णा-ज्ञान् व्याजीव-यद्य स-ततं न-म-स्ते ॥

तथा—

तगणं तगणं जगणं गु० गु० तगणं तगणं जगणं गु० गु०
 S S |—S S |—I S |—S S S S |—S S |—I S |—S—S

गोब्राह्म-णस्त्री-व्र-तिभिर्वि-रु-द्ध मोहात्क-रोत्यल्प-मतिर्नृ-पो यः ।

१. 'तगणौ जगणौ गकारौ च भवत' लि पुस्तके. २. 'गोब्राह्मणस्त्री' इत्यादि पद्यमेकमेवोदाहृतं लि. पुस्तके.

'शिखण्डितम्' इति नामान्तरम् उपस्थितच्छन्दसः छन्दः कौस्तुभादौ.

उपस्थिताच्छन्दः—'तजौ जगौ गुरुण्यमुपस्थिता स्यात् ॥' छन्दः कौस्तुभादौ

सान्द्रपदच्छन्दः—'सान्द्रपदं भतौ नगलघुभिश्च ॥' छन्दः कौस्तुभादौ.

चन्द्रिकाच्छन्दः—'ननगगलगौश्चन्द्रिका स्यात् ॥' वृत्तसारे.

मेरुरूपाच्छन्दः—'म सो गुरुयुगं मेरुरूपा ।' वृत्तसारे

वन्दिताच्छन्दः—'नरगजा गुरुर्वन्दिता मता ॥' वृत्तसारे

धारावलिकाच्छन्दः—'तो भो जलौ गुरुर्धारावलिका ॥' वृत्तसारे

उपचित्रच्छन्दः—'उपचित्रमिदं सससा लगौ ॥' वृत्तरत्नाकरे.

कुपुरुषजनिताच्छन्दः—'कुपुरुषजनिता ननौ रगौ ग. ॥' वृ० र० परि.

अनवसिताच्छन्दः—'अनवसिता न्यौ भगौ गुरुन्ते ॥' वृत्तरत्नाकरे.

विध्वङ्कमालाच्छन्दः—'विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ ग. ॥' वृ० र० परि०

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगण जगणः गु० गु०

१ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

अत प्र-यत्नः प्र-थमं वि-धे-यो

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

१ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

नृपेण पुरैल्ल-परीक्ष-णा-य ॥

१ 'प्रथमो' लि. पुस्तके. २. 'परीक्षणायां' लि पुस्तके.

'कीर्ति (१) वाणी (२) माला (३) शाला (४) हंसी (५) माया (६) जाया (७) बाला (८) आर्द्रा (९) भद्रा (१०) प्रेमा (११) रामा (१२) बुद्धि (१३) क्रैद्धि (१४) स्तासां नामानि (प्रा० पि० सू० २।१२२)

(१) कीर्तिः—

यथा—

'उपेन्द्रवज्रा'

जगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

स मानु-षीं मेरु-सख पि-तृ-णां

'इन्द्रवज्रा'

जगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

मेना मु-नीनाम-पि मान-नी-याम्

'इन्द्रवज्रा'

तगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

कन्या कु-लस्य स्थि-तये स्थि-ति-ज्ञः ।

'इन्द्रवज्रा'

जगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

आत्मानु-रुपा वि-धिनोप-ये-मे ॥

(कुमारसं० १।१८॥)

(२) वाणी—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

य पूर-यन्कीच-करन्द्र-भा-गान्

इन्द्रवज्रा

तगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

उद्गास्य-तामिच्छ-ति किन्न-रा-णां

उपेन्द्रवज्रा

तगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

दरीमु-खोत्थेन-समीर-णे-न

इन्द्रवज्रा

तगण तगण जगण गु० गु०

५ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५

तानप्र-दायित्व-मिवोप-ग-न्तुम् ॥

(कुमारसं० १।८॥)

(३) माला—

यथा—

४३५२ पञ्च २

उपेन्द्रवज्रा

उपेन्द्रवज्रा

अगलः तगलः अगलः पु गु०
 १ ५ १—५ ५ १—५ १—५—५
 कपोल-कण्ठः क-रिमिर्वि-ने-तु

अगलः तगलः अगलः पु गु
 १ ५ १—५ ५ १—५ ५—५
 विषट्ठि-तानां स-रत्तु-भा-णाम् ।

इन्द्रवज्रा

इन्द्रवज्रा

तगलः तगलः अगलः पु गु
 ५ ५ १—५ १—५ १—५—५
 यत्र सु-तक्षीर-सया प्र-सू-त सानूनि गघ-सु-रमीक-रो-ति ॥

तगलः तगलः अगलः पु गु
 ५ ५ १—५ ५ १—५ ५ १—५—५
 यत्र सु-तक्षीर-सया प्र-सू-त सानूनि गघ-सु-रमीक-रो-ति ॥

(कुमारसं० ११५ ॥)

(४) शाला—

यथा—

इन्द्रवज्रा

इन्द्रवज्रा

तगलः तगलः अगलः पु गु
 ५ ५ १—५ ५ १—५ ५—५
 उद्वेज-यक्ष्ण-खिपाणि-भा-गान् मार्गे शि-लीमूत-हिमेऽपि य-प्र ।

तगलः तगलः अगलः पु गु
 ५ ५ १—५ ५ १—५ ५—५
 उद्वेज-यक्ष्ण-खिपाणि-भा-गान् मार्गे शि-लीमूत-हिमेऽपि य-प्र ।

उपेन्द्रवज्रा

इन्द्रवज्रा

अगलः तगलः अगलः पु गु
 १ ५ १—५ ५ १—५ ५—५
 न पुष-हधोषि-पयोध-र-तां भिन्दन्ति मन्दा ग-तिमश्व-सु-क्ष्य ॥

अगलः तगलः अगलः पु गु
 १ ५ १—५ ५ १—५ ५—५
 न पुष-हधोषि-पयोध-र-तां भिन्दन्ति मन्दा ग-तिमश्व-सु-क्ष्य ॥

(कुमारसं० १११ ॥)

(५) हस्ती—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

इन्द्रवज्रा

अगलः तगलः अगलः पु गु
 १ ५ १—५ ५ १—५ ५—५
 पद दु-पारष्टु-तिषीत-र-कं यस्मिन्-हृदापि हतद्वि-पा-नाम् ।

अगलः तगलः अगलः पु गु
 १ ५ १—५ ५ १—५ ५—५
 पद दु-पारष्टु-तिषीत-र-कं यस्मिन्-हृदापि हतद्वि-पा-नाम् ।

(८) षाला—

इन्द्रवज्रा

तगला तमला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

य सव-शैसाः प-रिफल्प्य व-स्तं

इन्द्रवज्रा

तमला तगला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

मासन्ति रमानि महौप-धी-य

इन्द्रवज्रा

जगला तगला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

मेरी स्थि-ते दोग्ध-रि दोह-द-क्षे ।

इन्द्रवज्रा

तगला तगला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

पृथूप-विष्टं दु-दुहुर्ध-रि-श्रीम् ॥

(कुमारसं० ११२ ॥)

(९) आर्द्रा—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगला तगला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

दिवाक- राप्रस- रि यो गु-हा-मु

इन्द्रवज्रा

तमला तमला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

क्षुरेऽपि नून श- रण प्र- प-भे

इन्द्रवज्रा

तगला तगला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

सीन रि-वामीत-मिवा-भ-का-रम् ।

उपेन्द्रवज्रा

जगला तगला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

ममत्व-मुषे क्षि- रसां स-सी-व ॥

(कुमारसं० ११२ ॥)

(१०) भद्रा—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगला तमला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

अस्त्युत-रसां दि- क्षि देव-ता-त्मा

उपेन्द्रवज्रा

जगला तगला जगला गु गु
 ८ ८ | ८ ८ | ८ ८ | ८ ८

क्षिमाळ-यो नाम नगाधि-रा-शः ।

इन्द्रवज्रा

उपेन्द्रवज्रा

तगण तगण जगणः गु० गु० जगण तगणः जगण गु० गु०
 S S | S S | S | S S | S | S S | S | S | S S

पूर्वाप -रौ तोय -निधी व-गा-ह्य स्थितः पृ-थिव्या इ-व मान-द-ण्डः ॥
 (कुमारसं० १११॥)

‘आख्यानिकी-’ (पि० सू० ५।३७) इत्यनुसारेण ‘आख्यानिकी’ इति नामान्

भद्राच्छन्दस ।

(११) प्रेमा—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

उपेन्द्रवज्रा

जगण तगण जगण गु० गु० जगण तगण जगण गु० गु०
 I S | S S | S | S S | S | S S | S | S | S S

अनन्त-रत्नप्र-भवस्य य-स्य हिमं न सौभाग्य-विलोपि जा-तम् ।

इन्द्रवज्रा

उपेन्द्रवज्रा

तगण तगणः जगण गु० गु० जगण तगणः जगण गु० गु०
 S S | S S | S | S S | S | S S | S | S | S S

एको हि दोषो गु-णसंनि-पा-ते निमज्ज-तीन्दो. कि-रणेष्वि-वा-ङ्क. ॥
 (कुमारसं० ११३॥)

(१२) रामा—

यथा—

इन्द्रवज्रा

इन्द्रवज्रा

तगण तगण जगणः गु० गु० तगण तगण जगण गु० गु०
 S S | S S | S | S S | S S | S S | S | S | S S

यश्चाप्स-रोविभ्र-म मण्ड-ना-नां संपाद-यित्रीं शि-खरैर्वि-भ-र्ति ।

उपेन्द्रवज्रा

उपेन्द्रवज्रा

जगण तगण जगणः गु० गु० जगण तगणः जगण गु० गु०
 I S | S S | S | S S | S | S S | S | S | S S

वलाह-कच्छेद-विभक्त-रा-गाम् अकाल-संध्यामि-व घातु-म-त्ताम् ॥

(कुमारसं० ११४॥)

(१३) ऋद्धि —

यथा—

इन्द्रवज्रा					इन्द्रवज्रा				
तगला	तगला	वमला	गु	गु	तगला	तगला	वमला	गु	गु
६	६	६	६	६	६	६	६	६	६
प्रसभ-दिकपांसु-विविक्त-वा-र्तं					शङ्कस्त-नानन्त-रपुष्प-वृ-ष्टि ।				
उपेन्द्रवज्रा					उपेन्द्रवज्रा				
वमला	तगला	वमला	गु	गु	वमला	तगला	वमला	गु	गु
६	६	६	६	६	६	६	६	६	६
क्षरीरि-णां स्याव-रजह-मा-नां					मुखाय तस्म-म-दिन घ-भू-ष ॥				
(कुमारसं० ११२३ ॥)									

(१४) धुक्छि —

यथा—

इन्द्रवज्रा					उपेन्द्रवज्रा				
तगला	तगला	वमला	गु	गु	वमला	तगला	वमला	गु	गु
६	६	६	६	६	६	६	६	६	६
यत्राशु-काक्षेप-विछिन्नि-ता-नां					यदृच्छ-या किपु-रुपाह-ना-नाम् ।				
उपेन्द्रवज्रा					उपेन्द्रवज्रा				
वमला	तगला	वमला	गु	गु	वमला	तगला	वमला	गु	गु
६	६	६	६	६	६	६	६	६	६
दरीष्ट-हृद्दार-विक्रम्बि-वि-म्बा-स्त्रिस्क-रिम्पो अ-उवा म-व-न्ति ॥									
(कुमारसं० १११४)									

एवमन्यान्यप्युपधास्युदाहरणानि कुमारसंमवादिभाव्येषु द्रष्टव्यानि । समहृतप्रस्था वेऽपि प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो साधनार्थः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं ध्यात्वा कृते । तेन वक्षस्य-इन्द्रवशापादयोरपि संकरादुपजातयो भवन्ति । शाखिनी-जातीर्मी-पादयो, अन्येषामपि स्वल्पमेवानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।

१ क. गु पुस्तके 'अपि' मास्ति । २ अत्र वक्षस्येन्द्रवशयोरपि प्रसारे कृते चतुर्दशधा उपजातयो भवन्ति तासां स्वरूपोदाहरणादीनि यथाक्रमं प्रकाशयन्ते, यथा—

प्रथमो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा				वंशस्थम्			
तगण	तगण	जगण	रगणः	जगण	तगणः	जगण	रगणः
५०५	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५
कि	ब्रूथ	रे	व्योम-चरा म-हासुरा	स्मरारि-	सूनुप्र-	तिपक्ष-	वर्तिनः ।
वंशस्थम्				वंशस्थम्			
जगणः	तगण	जगण	रगणः	जगण	तगणः	जगणः	रगणः
५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५
मदीय-	चाणव्र-	णवेद-	ना हि सा-धुना क-थं विस्मृ-	तिगोच-	रीकृता ॥		
(कुमारसं० १५१४० ॥)							

द्वितीयो भेदः—

यथा—

वंशस्थम्				इन्द्रवंशा			
जगणः	तगण	जगण	रगणः	तगणः	तगणः	जगण	राणः
५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५
पुरोग-	तं	दैत्य-	चमूम-	हारणं	दृष्ट्वाभि-	तक्षुक्षु-	भिरि म-हा-सुराः ।
वंशस्थम्				वंशस्थम्			
जगण	तगणः	जगण	रगण	जगणः	तगणः	जगण	रगणः
५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५
स्मरारि-	सूनोर्न-	यनैक-	कोणके	ममुर्भ-	टास्तस्य-	रणेऽव-	हेलया ॥
(कुमारसं० १५१४९ ॥)							

तृतीयो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा				इन्द्रवंशा			
तगण	तगणः	जगण	रगण	तगणः	तगणः	जगण	रगणः
५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५
निम्नाः	प्र-	देशाः	स्थ-	लतामु-	पागमन्	निम्नत्व-	मुच्चैर-पि सर्वे-तश्च ते ।

षष्ठो भेद—

यथा—

इन्द्रवंशा				इन्द्रवंशा			
तगण	तगण	जगण	रगण	तगण	तगण	जगण	रगण
S S		S S		S S		S S	
S S		S S		S S		S S	

अभ्याज—तोऽभ्याग—ततूर्ण—तर्णका—त्रिर्याण—हस्तस्य पुरो दु—धुक्षत ।

इन्द्रवंशा				वंशस्थम्			
तगण	तगण	जगणः	रगण	जगण	तगण	जगण	रगण
S S		S S		S S		S S	
S S		S S		S S		S S	

वर्गाद्—वां हुंक्—तिचारु निर्यती— मरिर्म—वोरैक्ष—त गोम—तल्लिकाम् ॥

(शिशुपा० १२।४१)

सप्तमो भेद —

यथा—

वंशस्थम्				इन्द्रवंशा			
जगणः	तगण	जगण	रगण	तगण	तगण	जगणः	रगण
S S		S S		S S		S S	
S S		S S		S S		S S	

न जाम—दम्य—क्ष—यकाल—रात्रिकृत् स क्षत्रियाणा समराय वल्गति ।

इन्द्रवंशा				वंशस्थम्			
तगण	तगण	जगणः	रगणः	जगण	तगण	जगण	रगण
S S		S S		S S		S S	
S S		S S		S S		S S	

येन त्रि—लोकीसु—भटेन—तेन ते कुतोऽव—काशी स—ह विग्र—हग्रहे ॥

(कु० सं० १५।३७ ॥)

अष्टमो भेद —

यथा—

वंशस्थम्				वंशस्थम्			
जगणः	तगण	जगण	रगण	जगण	तगण	जगण	रगण
S S		S S		S S		S S	
S S		S S		S S		S S	

निवार्य—माणैर—भितोऽनु—यायिभि—प्रहीतु—कामैरि—व तं मु—हुर्मुहु ॥

वधस्थम्				इन्द्रवधा			
अमल	तमल	अमल	रगल	अमल	तमल	अमल	रमल
।	३	।-३	३।-।	।	३	।-३	।-३।-३।-३

अपाति पृथैर-मिमौलि चाकुष्ठै-भेषिभ्य-देतन्म-रणोप-देशिभि ॥

(कु० सं० १५।२९ ॥)

नवमो मेघ-

यथा-

इन्द्रवधा				वधस्थम्			
अमल	तमल	अमल	रमल	अमल	तमल	अमल	रगल
३	३	।-३	।-३।	।	३	।-३	।-३।-३।

शार्तं च्च-रै रभ्य-तुरङ्ग-पुत्रवै-रपत्य-कानां क-नकस्य-धीरजः ।

वंशस्थम्				इन्द्रवधा			
अमल	तमल	अमल	रमल	अमल	तमल	अमल	रगल
।	३	।-३	।-३।	।	३	।-३	।-३।-३।

गर्तं वि-गन्तान्-प्र-धरै स-मीरणै-दीहभ्र-म मूरि वभार भूयसा ॥

(कु० सं० १५।२० ॥)

दशमो मेघ-

यथा-

वधस्थम्				इन्द्रवधा			
अमल	तमल	अमल	रगल	अमल	तमल	अमल	रमल
।	।-३	३।-।	।	।	३	।-३	।-३।-३।

नितान्त-मुमुक्षु-सरङ्ग-हेपितै-रक्षाम-दानद्वि-पमृंहि-तै शतै ।

वंशस्थम्				इन्द्रवधा			
अमल	तमल	अमल	रगल	अमल	तमल	अमल	रगल
।	३	।-३	।-३।	।	३	।-३	।-३।-३।

वलङ्क-अस्यन्द-ननेमि-नि खने-आमृक्षि-रच्छास-मयाकु-कं नम ॥

(कुमारसं० १४।४० ॥)

एकादशो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा				इन्द्रवंशा			
तगण	तगण	जगण	रगण	तगण	तगण	जगण	रगण
S S —S S —S —S S				S S —S S —S —S S			

श्रुत्वेति वाचं वि-यतो ग-रीयसीं क्रोधाद्-हंकार-परो म-हासुरः ।

वशस्थम्				इन्द्रवंशा			
जगण	तगण	जगण	रगण	नगण	तगणः	जगणः	रगणः
I S —S S —S —S S				S S S —S S —S —S S			

प्रकम्पि-ताशेष-जगन्न-योऽपि स-न्ना-कम्प-तोच्चैर्दि-वमभ्य-धाक्व सः ॥

(कु० सं० १५।३८ ॥)

द्वादशो भेदः—

यथा—

वंशस्था				वंशस्था			
जगणः	तगण	जगण	रगण	जगण	तगण	जगणः	रगण
I S —S S —S —S S				S S —S S —S —S S			

कटुस्व-रै प्राल-पथाम्ब-रस्थिता शिशोर्व-लात्पङ्क्ति-नजात-कस्य किम् ।

इन्द्रवंशा				इन्द्रवंशा			
तगणः	तगण	जगण	रगण	तगण	तगण	जगणः	रगण
S S —S S —S —S S				S S —S S —S —S S			

श्वान प्र-मत्ता इ-व कार्ति-के निशि स्वैरं व-नान्ते मृ-गधूर्त-का इव ॥

(कुमारस० १५।४१॥)

त्रयोदशो भेद —

यथा—

इन्द्रवंशा				वंशस्थम्			
तगण	तगण	जगण	रगण	जगण	तगण	जगणः	रगण
S S —S S —S —S S				I S —S S —S —S S			

पद्मै-र-नन्वीत-वधूमु-खद्युतो गता न हंसै श्रि-यमात-पन्नजाम् ।

संया शास्त्रिनीवातोर्मापादयोरन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।
दोषकं मौ भृगौ गू ॥ ६ ॥ १८ ॥

वस्य पावे भयर्षोऽजयो (SII, SII, SII) गकारौ (S, S) च भयतस्वद् 'दोषकं' नाम
शतम् । तत्रोदाहरणम्—

इन्द्रवंशा				इन्द्रवंशा			
तयना	तयना	अयना	रयना	तयना	तयना	अयना	रयना
४ ४	४ ४	४	४ ४	४ ४	४ ४	४	४ ४

दूरेऽम-बन्मोज-बसस्य गच्छत शैलोप-मासीत-गजस्य निम्नगा ।

(शिष्टुपा० १२।११ ॥)

अतुर्वसो भेद-
यया—

वंशास्थम्				इन्द्रवंशा			
अयना	तयना	अयना	रयना	तयना	तयना	अयना	रयना
४ ४	४ ४	४	४ ४	४ ४	४ ४	४	४ ४

महाश-भूनाम-विपा-स-मन्ततः सैनस्य सध-सु-तरामु-दायुषा ।

इन्द्रवंशा				इन्द्रवंशा			
तयना	तयना	अयना	रयना	तयना	तयना	अयना	रयना
४ ४	४ ४	४	४ ४	४ ४	४ ४	४	४ ४

तस्युर्वि-मन्त्रि-शिपास-सैकुळे तस्माद्-ण्डारि बधि प्र-कोष्ठके ॥

(कुमारसं० १५।१६ ॥)

१ 'तया' छि पुस्तके २ तुस्यसंख्यकवर्णपादयोरुपोपजातित्वमिति न विममः,
किंतु मिश्रसंख्यकवर्णपादयोरपि ।

वया—

“राम छन्दस्यपूर्वकं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काम्पुत्सवं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ।
रजेश्वरं सख्यसन्धं दक्षरथतनयं श्यामकं घान्तमूर्तिं
बन्दे-लोकामिराम रघुकुलतिष्ठकं राघवं रावणारिम् ॥”

इति पद्ये छन्दविशालक्षरपादकेन (१९) शार्ङ्गखिन्दीकितेन सहैकविंशत्यक्षरपादकस्य
राङ्गस्य पादद्वयेन मिथ्यादुपजातित्वम् । एवमेवानुष्टुप्छन्दोरपि संकरादुपजातिः ३ प्र-
योगात्प्रसारेणोपजातयो द्रष्टव्याः इति पुस्तकान्तरस्य पाठः. ४ 'मन्त्रारण्यो' इति
कठिन्नात्सुदितपुस्तके ५. तत्रैकदशक्षरप्रसारसोनभत्वारिष्वधिकवर्णतु-स्ततमो
(४१९) भेदो 'दोषक' इति नाम्ना प्रसिद्धः.

मगण मगणः मगणः गु० गु० मगणः मगणः मगणः गु० गु०
 S 1 1 - S 1 1 - S 1 1 - S - S S 1 1 - S 1 1 - S 1 1 - S 1 1 - S - S

दोधक-मर्थवि-रोधक-मु-भ्रं, स्त्री-चप-लं युधि क्रातर-चि-त्तम् ।

मगण मगणः मगणः गु० गु० मगणः मगणः मगणः गु० गु०

S 1 1 - S 1 1 - S 1 1 - S - S S 1 1 S 1 1 - S 1 1 - S - S

स्वार्थप-रं मति-हीनम-मा-त्यं मुञ्चति यो नृप-तिः स सु-खी स्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दोष्धीति दोधकः । केनाप्युपायेन राजानं दोग्धि ।

शालिनी मृतौ त्गौ गू समुद्रकषयः ॥ ६ । १९ ॥

यस्य पादे मगणतगणौ, (SSS, SSI) तगणो, (SSI) गकारौ (S,S) च भवतस्तद्धृतं 'शालिनी' नाम । चतुर्षु, सप्तसु [च] यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगण तगणः तगणः गु० गु० मगण तगणः तगणः गु० गु०
 S S S - S S 1 - S S 1 - S - S S S S - S S 1 - S S 1 - S - S

शस्त्रया-मा(४)स्त्रिगध-मुग्धाय-ता-क्षी(७)पीनश्रो-णि(४)र्दक्षि-णावर्त-ना-भिः(७)।

मगण तगणः तगणः गु० गु० मगणः तगणः तगणः गु० गु०
 S S S - S S 1 - S S 1 - S - S S S S - S S 1 - S S 1 - S - S

मध्ये क्षा-मा(४)पीव-रोहस्त-नी या(७)श्लाघ्याभ-र्तुः(४)शालि-नी क्कामि-नी स्यात्(७)॥

वातोर्मी मृभौ त्गौ गू च ॥ ६ । २० ॥

यस्य पादे मगणभगणतगणाः (SSS, SII, SS I) गकारौ (S,S) च भवतस्तद्धृतं 'वातोर्मी' नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । चकारो यत्यनुकर्षणार्थः । तथोदाहरणम्—

मगण मगण तगण गु० गु० मगण मगण तगण गु० गु०
 S S S - S 1 1 - S S 1 - S - S S S S - S 1 1 - S S 1 - S - S

यात्युत्से-कं(४)सप-दि प्राप्य-किं-चि-(७)त्स्याद्वा य-स्या(४)श्चप ला चित्त-वृ-त्ति (७) ।

१. 'मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च' इति. क. मु. पुस्तके. २. उच्चैकादशाक्ष-
 प्रस्तारस्योननवत्यधिकद्विशततमोऽयं (२०९) भेदः 'शालिनी' इति नाम्ना ख्यातः.
 ३. 'गश्चतु.खरा' इति लि. पुस्तकेऽधिकः पाठः. ४. 'मकारमकारतकारौ' इति । क.
 पुस्तके. ५. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चाधिकत्रिशततमो (३०५) भेदो. 'वातोर्मी'
 इति नाम्ना ख्यात । वातोर्मीशालिन्योर्भगणतगणस्थान एव भेदः । अतएवानयोर्मिश्रणा-
 त्पूर्ववदुपजातयो भवन्ति । एकलघुविभिन्नतायामिव लघुद्वयविभिन्नतायामप्युपजातयो
 भवन्तीति ग्रन्थकृता 'तथा शालिनीत्यादिना' सिद्धान्तितम्.

मवता मवता - तवता सु सु० मवता मवता तवता सु १ सु०
 ३ ३ ३ - ३ । । - ३ ३ ४ - ३ - ३ ३ ३ - ३ । । - ३ ३ ३ - ३ - ३
 या धीर्या-ही(४)स्फुट-शब्दाह-हा-सा(७)स्वाभ्या सा झी(४)ह्रद-वातोर्मि-मा-सा(७)

वातोर्मिति क्रिया 'हृदिस्फुरादफिनाः' इति धीम् ।

अमरविलसिता सूमी न्ली ग् ॥ ६ । २१ ॥

यस्य पादे मगणमगणनगणलकारगकारा (SSS, SA, II, I, S) भवन्ति त
 'अमरविलसित' नाम । चतुर्मिः सप्तमिध यतिः ।

सत्रोदाहरणम्—

मवता मवता मवता सु सु० मवता मवता मवता सु सु
 ३-३ ३-३ । । - ३ । । - ३ ३ ३-३ ३-३ । । - ३ । । - ३

किं ते व-क्रं(४)चठ-दसक-त्रि-सं(७) क्रिया प-सं(४)प्रस-रविल-सि-तम् (७)

मवता मवता मवता सु सु० मवता मवता मवता सु सु
 ३-३ ३-३ । । - ३ । । - ३ ३ ३-३ ३-३ । । - ३ । । - ३

इक्षेवं मे(४)जन-यति म-म-सि(७) भ्रान्ति का-न्ते(४)मि-सरस-र-सि (७)

रयोद्धता श्नौ श्लौ ग् ॥ ६ । २२ ॥

यस्य पादे रगणनेगणलकारगकारा (SA, III, SA, I, S) भवन्ति
 ते ह्रतं 'रयोद्धता' नाम ।

सत्रोदाहरणम्—

रवता मवता तवता सु सु० रवता मवता रवता सु सु
 ३ ३ ३ - ३ । । - ३ । ३ - ३ ३-३ ३-३ । । - ३ । ३ - ३

या करो-सि विवि-धैर्विद्वैः स-सं संगतिं परगृ-हे रता च या ।

१ 'अमरविलसितं सूमी न्ली चतुर्धूपय' इति लि पुस्तके पाठः । इतरलाभ
 च 'अमरविलसितम्' इक्षेवं नामास्य इतस्य २ 'मकारमकारमकारलकारगकाराः' ।
 पुस्तके ३ चक्रेकादशाक्षरप्रस्वारस्य नवाधिकसहस्रतमो (१००९) 'अमरविलसित
 इति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थीपादान्ते 'सि' इति वर्णस्य 'ग'ते ॥ १ । १०' इ
 सूत्राहुस्तुतिविषयः । ४ 'रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च' क. पुस्तके ५. 'तत्र
 अत्राह्रतं' लि पुस्तके ६ चक्रेकादशाक्षरप्रस्वारस्यैकोनशताधिकसहस्रतमो (१९९)
 भेदो 'रयोद्धता' इति नाम्ना प्रसिद्धः

रगणः नगणः रगणः ल० गु० रगणः नगणः रगणः ल० गु०
 ५-१-५-१-१-१-५-१-५-१-५ ५-१-५-१-१-१-५-१-५-१-५

म्लानय-त्युभय-तोऽपि वा-न्ध-वान् मार्गधू-लिरिव-सा रथो-द्ध-ता ॥

पादान्ते यतिः ।

स्वागता र्नौ भ्रगौ ग् ॥ ६ । २३ ॥

यस्य पादे रगणनगणौ (५१५,॥११) भगणो (५॥) गकारौ (५,५) च तद्वृत्तं 'स्वाग' नाम । तत्रोदाहरणम्—

रगणः नगणः भगणः गु० गु० रगणः नगणः भगणः गु० गु०
 ५ १ ५ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ १ ५ १ ५ १ १ ५ १ ५

आह्वं प्रविश-तो यदि रा-हुः पृष्ठत-श्चरति वायुस-मे-तः ।

रगणः नगणः भगणः गु० गु० रगणः नगणः भगणः गु० गु०
 ५ १ ५ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ १ ५ १ ५ १ १ ५ १ ५

प्राणवृ-त्तिरपि यस्य श-री-रे स्वागता भवति तस्य ज-य-श्रीः ॥

पादान्ते यतिः ।

वृन्ता नौ स्रगौ ग् ॥ ६ । २४ ॥

यस्य पादे नगणौ (॥११, ॥११) सगणः (॥५) गकारौ (५,५) च तद्वृत्तं 'वृन्ता' नाम अत्र मण्डूकहृतिन्यायेन 'समुद्रऋषय' इत्यनुवर्तते । तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यति

तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः सगणः गु० गु० नगणः नगणः सगणः गु० गु०
 १ १ १ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ १ ५ ५ ५

द्विजगु-ह(४) परि-भवका-री यो(७) नरप-ति(४)रति-धनद्व-न्धा-त्मा (७) ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु० नगणः नगणः सगणः गु० गु०
 १ १ १ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ १ ५ ५ ५ १ १ १ ५ ५ ५

धुवमि-ह(४)निप-तति पा-पो-सौ(७) फलमि-व(४)पव-न-हतं-वृ-न्तात् (८)

१. 'रेफनकारभकारा गकारौ च' क. पुस्तके. २. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्य त्रित्वारिंशदधिकचतुःशततमो (४४३) भेदः 'स्वागता' इति नाम्ना ख्यातः. ५. 'नक सकारगकारौ गकारश्च भवति' क. पुस्तके. ४. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमो (२५६) भेदो 'वृन्ता' इति नाम्ना प्रसिद्धः.

श्वेनी र्जौ र्जौ र् ॥ ६ । २५ ॥

यस्य पादे र्गणमरणौ (SIS, ISI) र्गणत्कारौ (SIS, I) गकार (S)श्च तद्धृत 'श्वेनी' नाम । सप्तोदाहरणम्—

रयना बयना रयना छ गु० रयना बयना रयना छ गु०
 ३-१ ३-१ ३-१-३ १ ३-१-३ ३ १ ३-१-३ १ ३-१-३ ३-३

कूर-इ-धिराय-ता-प्रना-सि-का चषळा फठोर-सीकृण-मा-दि-नी

रयना बयना रयना छ गु रयना बयना रयना छ गु
 ३ १ ३-१ ३-१ ३-१-३ ३-१ ३-१-३ १-३ १ ३-३

युस्रज-श्रिणी स-दामिप-प्रि-या श्वेनिके-ब सा वि-गर्हिता-ज्ञ-मा ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

विलासिनी ज्रौ ज्रौ र् ॥ ६ । २६ ॥

यस्य पादे जंगमरणौ (ISI, SIS) जगणो (ISI) गकारौ (S, S) च तद्धृत 'विलासिनी' नाम । सप्तोदाहरणम्—

बयना रयना बयना गु गु बयना रयना बयना गु गु
 १ ३ १-३ १ ३-१ ३-३ १-३-१ ३ १-३-१ ३ १-३-३

विछासि-नी विछो-कितः स का-मी वधाति कामस-रबषेष्टि-स-या ।

बयना रयना बयना गु गु बयना रयना बयना गु गु
 १ ३-१ ३-१ ३-१-३ १-३-३ १-३-१ ३-१-३ १ ३ ३-३

करोति बषळ-क्षिदष्टि-पा-तै-र्यतात्म-न क्ष यो-गिनोऽपि म-तान् ॥

(जगैषाम्)

जगती ॥ ६ । २७ ॥

अधिकारोऽयमध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तजगतीसिबं देवित
 न्यम् । अयसि च 'तोटकं स' । ६।३२ ॥' तजगतीपादस्य छन्दस्य भवति ।

षंशस्या ज्रौ ज्रौ ॥ ६ । २८ ॥

१ 'रेफरकारौ रेफरकारौ गकारश्च' क पुस्तके. २ सचैकादशाक्षरप्रस्वारस्य
 अक्षीमाधिक्यद्वयततमो भेदः 'श्वेनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः ३ सूत्रमेतत्सोदाहरणं
 लिखितपुस्तके नास्ति ४ सचैकादशाक्षरप्रस्वारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरत्रिंशततमो
 (३४२) भेदो 'विलासिनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः ५ जगतीछन्द-पादषट्छन्दोमूलात्
 ऋग्वेदसंख्यकानामक्षराणां प्रत्यये कृते षण्णवस्यधिक्यतुःसहस्रभेदा (४०९६)
 ज्ञान्यन्ते तेषु यात्र षोडशभेदा एव निर्दिष्टाः, पुरं प्राकृत्यपि त्रिंशतिप्रत्येकान्येऽपि भेदा
 उपसम्भ्यन्ते ते यात्र विनिर्दिश्यन्ते । यथा—

यस्य पादे जगणतगणौ (ISI,SSI) जगणरगणौ (ISI, SIS) च भवतस्तद्वृ
'वंशस्था' नाम । तत्रोदाहरणम्—

विद्याधरच्छन्दः—

'चारी कण्णा पाए दिण्णा सच्चासारा पाआअन्ते दिजे कन्ता चारी हारा ।
छण्णावेआ मत्ता गण्णा चारी पाजा विज्जाहारा जम्पे सारा णाआराआ ॥'
प्रा. पि. सू. २।१२८.

लक्ष्मीधरच्छन्दः—

'हारगन्धा तहा कण्णगन्धा उणो कण्णसदा तहा तो गुरूआ गणो ।
चारि जोहा गणा णाअराआ भणो एहुरूएण लच्छीहरो सामुणो ॥'
प्रा. पि. सू. २।१३३.
एतदेव स्रग्विणीनाम्ना प्रसिद्धं ग्रन्थान्तरेषु ।

सारङ्गच्छन्दः—

'जा चारितक्कारसंभेअउक्किट्ठ सारङ्गरुअक्क सो पिङ्गले दिट्ठ ।
जा तीअवीसामसंजुत्तपाएहि णाजाणिए कान्ति अण्णोण्णभाएहि ॥'
प्रा. पि. सू. २।१३७.

चन्द्रवर्त्मच्छन्दः—'चन्द्रवर्त्म गदितं तु रनभसैः' वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जरीदिषु
मौक्तिकदामच्छन्दः—चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम' वृ. र. परिशिष्टे,
प्रा. पि. सू. २।१३९.

मोदकच्छन्दः—

'तोडअछं विपरीअ द्वविज्जसु मोदहछन्दह णाम करिज्जसु ।
चारि गणा भगणा सुपसिद्धउ पिङ्गल जम्पद कित्तिहिछद्धउ ॥'
तोटकच्छन्दसो विपरीतस्थापनेन मोदकच्छन्दो जायते ।
प्रा. पि. सू. २।१४१.

तरलनयनीच्छन्दः—

'णगण णगण कर चउगण सुकइ कमलमुहि फणि भण ।
तरलणअणि सब कर लहु सब गुरु जबउ णवरि कहु ॥'
प्रा. पि. सू. २।१४३.

सुन्दरीच्छन्दः—

'णगण चामर गन्धजुआ ठवे चमर सल्लजुआ जइ संभवे ।
रगण एक पदान्त हि देविखआ सुमुहि सुन्दरि पिङ्गललक्खिआ ॥'
प्रा. पि. सू. २।१४५.

१. 'जकारतकारौ जकाररेफौ' इति कलिकातामुद्रिते लिखितपुस्तके च. २. उक्तं
दशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतद्वयशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेदो (१३८२) 'वंशस्था' इ
नाम्ना ख्यातः । छन्दोमञ्जरीप्रभृतिषु च ग्रन्थेष्वेतद्वृत्तं 'वंशस्थविलम्' इ
नाम्ना प्रसिद्धम्.

अपला तपला अपला रपला अगला तगला अगला रपला
 १-६ १-६ ६-१-६ ६-१-६ १-६ १-६ ६-१-६ ६-१-६

विह्वद-वधस्य-मुदार-चेष्टितं गुणप्रि-य मित्र-मुपात्त-सखनम् ।

अपला तपला अपला रपला अगला तगला अगला रपला
 १-६ १-६ ६-१-६ ६-१-६ १-६ १-६ ६-१-६ ६-१-६

विपत्ति-ममस्य कण्ठ-सम्बन्-करोति य-प्राण-परिक-येण स ॥

पादान्ते यतिः ।

इन्द्रवशा सौ जुरी ॥ ६।२९ ॥

यस्य पादे त्रैमै (SSA, SSA) जगणरगणी (ISA, SIS) च तद्वत् 'इन्द्रवशा' नाम ।
 सत्रोदाहरणम्—

तपला तपला अगला रपला तगला तगला अगला रपला
 ६-६ ६-६ १-६ ६-६ ६-६ ६-६ १-६ ६-६

कुर्वीत यो देव-गुह्यि-जन्मना-मुर्षी-प-ति-र्षात-नमय-तिप्सया ।

तपला तपला अपला रपला तपला तपला अगला रपला
 ६-६ ६-६ १-६ ६-६ ६-६ ६-६ १-६ ६-६

तसेन्द्र-वशोऽपि गृहीत-जन्मन संजाय-ते श्रीः प्र-तिहृत्-वर्तिनी ॥

अत्रापि पादान्ते यतिः ।

हुतविलम्बितं नूमौ भूरौ ॥ ६ । ३० ॥

प्रियवदाच्छन्दः—'प्रिय भवेममर्षेः प्रियवदा' वृत्तरत्नाकरादिषु ।

मणिमालाच्छन्दः—'सौ सौ मणिमाला छिन्ना गुह्यकैः' वृत्तरत्नाकरादिषु ।

ललिताच्छन्दः—'वीरैरभाषि ललिता तमौ जुरी' वृत्तरत्नाकरादिषु ।

सहितोद्धवाच्छन्दः—'मनमरसहिता सहितोद्धवा' वृत्तरत्नाकरे ।

जलधरमालाच्छन्दः—'अकम्प्यमिर्बलधरमाला म्यौ सौ' वृत्तरत्नाकरे ।

मालतीच्छन्दः—'मवति मन्वावय माकृती जुरी' वृत्तरत्नाकरे ।

पञ्चवामरच्छन्दः—'जुरी जुरी जगविर्द बदन्ति पञ्चवामरम्' वृत्तरत्नाकरे ।

तामरसच्छन्दः—'अमिनवतामरस मन्वावय' । एतदेव ललितपदनाम्ना प्रसिद्धं
 वृत्तरत्नाकरे ।

२. 'गवप्रियं' इति कश्चिन्नसामुद्रिते लिखितपुस्तके च २ 'तकारौ अकार-
 र्शौ च' क पुस्तके ३. संकल्पदशाक्षरप्रकारस्य त्रिसर्वत्रयीस्यधिकसहस्रतमौ
 (१३८१) मेघ 'इन्द्रवशा' नाम्ना प्रसिद्धा. ४ 'पाञ्चकम्' इति कश्चि सु. पुस्तके.

यस्य पादे नैगणभगणौ (III, SII) भगणरगणौ (SII, SIS) च भवतस्त्वेदं
तत्रोदाहरणम्—

नगणः	भगणः	भगण	रगण	नगणः	भगण	भगणः	रगणः
~	~	~	~	~	~	~	~
1 1 1	-S 1 1	-S 1 1	-S 1 S	1-1-1	-S-1 1	-S-1 1	-S 1 S-

द्वुतग-तिः पुंस-षो धन-भाजनं भवति मन्दग-तिश्च सु-खोचितः ।

नगणः	भगण	भगणः	रगण	नगणः	भगण	भगणः	रगणः
~	~	~	~	~	~	~	~
1 1 1	-S-1 1	-S 1 1	-S 1 S	1 1 1	-S 1 1	-S 1 1	-S 1 S

द्वुतवि-लम्बित-खेलग-तिर्नृपः सकल-राज्यसु-खं प्रिय-मश्रुते ॥

तोटकं सः ६ । ३१ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारै (IIS) जगतीपादः पूर्यते तावन्त एकपादे सकारा
न्ति तद्वृत्तं 'तोटकं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगण	सगणः	सगण	सगणः	सगणः	सगणः	सगणः	सगण
~	~	~	~	~	~	~	~
1 1 S	-1 1 S	-1 1 S	-1 1 S	1 1 S	-1 1 S	-1 1 S	-1 1 S

त्यज तो-टकम्-र्थनियो-गकरं प्रमदा-धिकृतं व्यसनो-पहतम् ।

सगणः	सगण	सगण	सगण	सगण	सगणः	सगणः	सगणः
~	~	~	~	~	~	~	~
1 1 S	-1 1 S	-1 1 S	-1 1 S	1 1 S	-1 1 S	-1 1 S	-1 1 S

उपधा-भिरशु-द्धमति सचिवं नरना-यकमी-रुक्मा-युधिकम् ।

पादान्ते यतिः ।

पुटो नौ म्रयौ वसुसमुद्राः ॥ ६ । ३२ ॥

यस्य पादे नगणौ (III, III) मगणयगणौ (SSS, ISS) च तद्वृत्तं 'पुटो' नाम ।
तत्रोदाहरणम्—

१. 'नकारभकारौ भकाररेफौ च' क. मु. पुस्तके. २. 'वृत्तं' इति लि. पुस्तके
अस्ति. ३. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य चतुःशतचतु षष्ट्यधिकैकसहस्रतमो (१४६४)
मेदो 'द्वुतविलम्बित' नाम्ना ख्यातः. ४. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तशतषट्पञ्चा-
दधिकैकसहस्रतमो (१७५६) मेदः 'तोटक' इति नाम्ना प्रसिद्धः. ५. अस्य
तोदाहरणान्तरमपि यथा—

'अमुना यमुनाजलकेलिभृता सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।

हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती न ययौ नवयौवनभारवती ॥'

तोटकोदाहरणीभूत पद्यमेतत्प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति, भेदान्तराभाव उदाहरणान्तरस्य
प्रेर्यार्थतः. ७. 'नकारौ भकारयकारौ च भवतः । इति' क. मु. पुस्तके । ८. उक्त-
द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्सप्तत्यधिकषट्शततमो (५७६) मेदः 'पुट' इति नाम्ना ख्यातः ।
प्रन्यान्तरेषु चास्यैव 'श्रीपुट' इति नाम प्रसिद्धम्.

मगणः मगणः सगणः मगणः मगणः मगणः सगणः मगणः
 S II—S S S I I I S—S S S S S I I S—S S S S

कामश-रैर्व्याप्ता खलु का-न्तोत्पीडा-माप्तव-ती दुःखैः परिमु-द्यन्ती या ।

मगणः मगणः सगणः मगणः मगणः मगणः सगणः मगणः
 S I I—S S S—I I S—S S S—S I I—S S S—I I S—S S S S

सा लभ-ते चेत्का-मुकयो-गं गाढं दुःखवि-मुक्ता स्या-त्परमा-नन्दाप्ता ॥

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियक्रपयः ॥ ६ । ४१ ॥

यस्य पादे मैगणौ (SSS, SSS) यगणौ (ISS, ISS) च भवतस्त्वद्वृत्तं 'वैश्वदेवी'
 नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगणः यगणः यगणः मगणः मगणः यगणः यगणः
 S S S—S S S—I S S—I S S—S S S—S S S—I S S—I S S
 धन्य पु-ण्यात्मा(५)जा-यते क्वा-पि वंशे(७)तादृक्पु-त्रोऽसौ(५)ये-न गोत्रं पवित्रम् ।

मगणः मगणः यगणः यगणः मगणः सगणः यगणः यगणः
 S S S—S S S—I S S—I S S—S S S—S S S—I S S—I S S
 गोविप्र-ज्ञाति(५)खा-मिकार्ये प्रवृत्ते(७) शुद्धः भ्रा-द्भ्रादौ(५)वै-श्वदेवी भवेद्य(७) ॥

वाहिनी त्वौ म्यावृषिकामशराः ॥ ६ । ४२ ॥

यस्य पादे तगणैर्यगणौ (SSI, ISS) मगणयगणौ (SSS, ISS) च भवतस्त्वद्वृत्तं
 ..... ।
 ..... ॥

'वाहिनी' नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

१. 'दु खवियुक्ता' लि. पुस्तके. २ 'मकारौ यकारौ च' क. मु. पुस्तके. ३. 'उ-
 क्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७७) मेदो 'वैश्वदेवी' इति
 नाम्ना प्रसिद्धः. ४. 'कोऽपि' लि. पुस्तके. ५. 'प्रवृत्ते' क. मु. पुस्तके. ६. 'शुद्धः
 भ्राद्भ्राद्' लि. पुस्तके. ७. 'तकारयकारौ मकारगकारौ' क. मु. पुस्तके. ८. उक्तद्वा-
 दशाक्षरप्रस्तारस्य एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमो भेदः (२६९) 'वाहिनी' इति नाम्ना
 ख्यातः. ९. 'पूर्णे यदीय कोशो नीतिविशुद्धा दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा खानां प्रजानाम् यद्वाहिनी
 सर्वाङ्गैर्युक्ताऽप्रवृष्या राज्ञोऽस्य संविज्ञेयं श्रेयः सदैव' लिखितपुस्तके कलिकातामुद्रित-
 पुस्तके चैतदुदाहरणं न वर्तते । परंतु संशोधकेन विश्वनाथशास्त्रिणा रचितमेतदुदाहरणं
 कलिकातामुद्रितपुस्तकस्य टिप्पण्यां वर्तते परमेतत् 'वाहिनी त्वौ म्यौ' इत्यशुद्धसूत्रानुसारि.

यस्य पादे मगणनगणौ (SSS, III) जगणरगणगिकाराश्च (- ISI, SISI, S) भवन्ति तद्देतं 'प्रहर्षिणी' नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः नगण जगणः रगणः गु० मगणः नगण जगणः रगणः गु०
 SSS — | . | | — | S I — S I S — S — SSS — | . | | S I — S I S — S

उत्तुङ्ग (३) स्तनक-लशद्व-योन्नता-ङ्गी (१०) लोलाक्षी (३) विपुल-नितम्ब-शालिनी च (१०)

मगण नगणः जगण रगणः गु० मगण नगणः जगणः रगण गु०
 SSS — | . | | — | S I — S I S — S — SSS — | . | | S I — S I S — S

विम्बोष्ठी (३) नरव-रमुष्टि-मेयम-ध्या (१०) सा नारी (३) भवति मन प्र-हर्षिणी-ति (१०) ।

पङ्कावलीच्छन्दः—

'चामर पढमहि पापगणो धुअ सल्ल चरणगण ठावइ तं जुअ ।

सोलह कलअ पथापअ जाणिअ पिङ्गल पभणइ पङ्कअवालिअ ॥'

प्राकृतपिङ्गलसूत्रे २।१६३, १६५.

क्षमाच्छन्दः—'तुरगरसयतिनौ ततौ गः क्षमा' ।

अस्यैव छन्दसः चन्द्रिका उत्पलिनीति च नामान्तरे ।

चञ्चरीकावलीच्छन्दः—'यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः' ।

चण्डीच्छन्दः—'नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी' ।

वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जर्यादिषु ।

मञ्जुभाषिणीच्छन्दः—'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' । अस्यैव कलहंसः,

प्रवोधिता, सिंहनादः, नन्दिनी, सुनन्दिनीति च नामान्तराणि वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टादिषूपलभ्यन्ते ।

मृगेन्द्रमुखच्छन्दः—'भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः' ।

उपस्थितच्छन्दः—'उपस्थितमिदं जसौ त्सौ सगुरुके चेत्' ।

विद्युच्छन्दः—'ऋतुमुनियति विद्युन्ननौ तौ गुरु' ।

मञ्जुहासिनीच्छन्दः—'जसौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी' ।

कन्दुकच्छन्दः—'इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो ग' ।

कुटजगतिच्छन्दः—'कुटजगतिर्नजौ पञ्चर्तु म्मौ गुरु' ।

चन्द्रलेखाच्छन्दः—'नसरयुगगैश्चन्द्रलेखतुलोकैः' ।

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्ट ।

१. 'मकारनकारजकाररेफगकारा' क सु पुस्तके. २. 'तत् प्रहर्षिणी नाम' इति क. सु. पुस्तके. ३. उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो भेदः (१४०१) 'प्रहर्षिणी' इति नाम्ना ख्यातः. ४. 'भवतु मन प्रहर्षिणी व' लिखितं पुस्तके

रुचिरा ज्मौ स्र्जौ ग् चतुर्नवकौ ॥ ७ । २ ॥

यस्य पादे षगणमगणौ (ISI, SII) सगणजगणौ (IIS, ISI) गुरुष्व (S) तद्वृत्त 'रुचिरो' नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

जगणः जगणः सगणः जगणः गु जगणः जगणः सगणः जगणः गु
 । ३ । — ३ । । — । ३ — । ३ । — ३ — । ३ । — ३ । । — । । ३ — । ३ । — ३

मृगत्य-ना(४)रुचि-रतरा-म्परकि-य-(९)रूपाल-सू(४)रूपि-स्रजटा-प्रपङ्ग-य-(९) ।

जगणः जगणः सगणः जगणः गु जगणः जगणः सगणः जगणः गु
 । ३ । — ३ । । — । ३ — । ३ । । — ३ — । ३ । — ३ । । — । ३ । ३ । ३

स्र्जटा-र(४)मदह-नतुणी-कृतस-र-(९)पुनातुष (४)शिशु-शशिरो खरः शि-य (९) ॥

मत्तमयूरं मृतौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ७ । ३ ॥

यस्य पादे मगणसगणयगणसगणगकारा (SSS, SSI, ISS, IIS, S) भवन्ति तद्वृत्त 'मत्तमयूरम्' नाम । पूर्वैश्च यति । तत्रोदाहरणम्—

मगणः सगणः जगणः सगणः गु मगणः सगणः जगणः सगणः गु
 ३ ३ ३ — ३ ३ । — । ३ ३ — । ३ — ३ ३ ३ — ३ ३ । — । ३ — । ३ ३ — ३

म्युडोर-स्क-सिहै-समाना-नतम-प्य पीनर्क-न्धो मांस-सहस्रा-यतया-हु ।

मगणः सगणः जगणः सगणः गु मगणः सगणः जगणः सगणः गु
 ३ ३ ३ — ३ ३ । — । ३ ३ — । ३ ३ — ३ ३ । — । ३ ३ — । ३ ३ — ३

कम्बुमी-यः श्लिग्ध-सरीर-खनुषो-मा मुद्गे रा-ण्य मत्त-मयूरा-कृति ने-त्रः ॥

गौरी नौ न्सौ ग् ॥ ७ । ४ ॥

यस्य पादे मयैणत्रयं (III, III, III) सगणो (IIS) गुरुष्व (S) तद्वृत्त 'गौरी' नाम । तत्रोदाहरणम्—

१ 'जकारमकारौ सकारजकारौ गकारश्च क सु पुस्वके २ उक्त्रयोदशाक्षर-प्रस्वारस्याष्टतपठधिकद्विसहस्रतमो (२८०९) मेद 'रुचिरा' इति नाम्ना ख्यात । अथैव 'अतिरुचिरा' इत्यपि नाम ३ 'मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च तद्वृत्त' क पुस्वके ४ उक्त्रयोदशाक्षरप्रस्वारस्य पदशतत्रयस्त्रिंशदधिकैकसहस्रतमो (१६३३) मेदः 'मत्तमयूरम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः ५ 'सिंहसमानाननवृत्ति' छि पुस्वके ६ 'सि'मुद्रहस्वामतबाहु छि पुस्वके ७ नकारत्रयं सकारो गकारश्च' क. सु पुस्वके, 'नगणौ नगणसगणौ गुरुष्व' छि पुस्वके ८ 'सा गौरी' क. सु पुस्वके उक्त्रयोदशाक्षरप्रस्वारस्याष्टतपठधिकद्विसहस्रतमो (२०४८) मेदो 'गौरी' इति नाम्ना ख्यात ९ उदाहरणं गतं छि पुस्वके

नगणः नगण नगणः सगणः गु० नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
 ~~~~~  
 | | | - | | | - | | | - | | | S - S | | | - | | | - | | | - | | | S S

सकल-भुवन-जगण-नतपा-दा निजप-दभज-न-शमि-त विषा-दा ।

नगणः नगण नगण सगणः गु० नगणः नगणः नगणः सगण गु०  
 ~~~~~  
 | | | - | | | - | | | - | | | S - S | | | | | | - | | | - | | | S S

विजित-सरसि-रुहन-यनप-द्वा भरतु सकल-मिह ज-गति गौ-री ॥

(शर्कर्याम्)

असंवाधा मृतौ नृसौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ७ । ५ ॥

यस्य पादे मगणतगणनगणसगणा (SSS, SSI, III, IIS) गकारौ (S,S) च
 भवतस्तद्वृत्तम् 'असंवाधा' नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यति । तत्रोदाहरणम्—

इन्दुवदनाच्छन्दः—'इन्दुवदना भजननै. सगुरुयुग्मैः'

(अ) लोलाच्छन्दः—'द्विसप्तच्छिदि लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत'

वासन्तीच्छन्दः—'मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम्'

नान्दीमुखीच्छन्दः—'स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ'

नदीच्छन्दः—'ननतजगुरुगै सप्तयतिर्नदी स्यात्'

लक्ष्मीच्छन्दः—'लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तनुगुरुयुग्मम्'

सुपवित्रच्छन्दः—'त्रिनगमिति वसुयति सुपवित्रम्'

मध्यक्षामाच्छन्दः—'मध्यक्षामा युगदशविरामा म्मौ न्यौ गौ'

प्रमदाच्छन्दः—'नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा'

मञ्जरीच्छन्दः—'सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी'

कुमारीच्छन्दः—'नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी'

सुकेशरच्छन्दः—'नरनरैर्लगौ च सुकेशरम्'

चन्द्रौरसः—'म्मौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः'

चक्रपदच्छन्दः—'चक्रपदमिह मननलगुरुभिः'

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टच्छन्दोमञ्जर्यादिषु ।

१. केषुचित् पुस्तकेषु एषैव 'शक्करी,' 'शर्करी' इत्येताभ्या नामभ्या समुपदिष्टा ।
 शक्करीच्छन्द.पादघटकीभूतानां चतुर्दशसख्याकानामक्षराणा प्रस्तारे कृते त्रिशतचतुर-
 शीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा (१६३८४) जायन्ते । परमत्र असंवाधा, अपरा-
 जिता, प्रहरणकलिता, वसन्ततिलका चेति भेदचतुष्टयमेव निर्दिष्टम्, ग्रन्थे-
 ष्वन्येष्वन्येऽपि भेदा उपलभ्यन्त इति ते क्रमशो विलिख्यन्ते । २. 'मकारतकारौ
 नकारसकारौ गकारौ च' क. मु. पुस्तके. ३. 'उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तदशाधि-
 कद्विसहस्रतमो (२०१७) भेद 'असंवाधा' इति नाम्ना प्रसिद्धः.

मगना सगना मगना मगना गु गु
 ४ ४ ४—४ ४ ।—।।।।। ४ ४—४

भङ्गत्वा दु-गाणि(५)द्व-मवन-मथिल छि-र्या (९)

मगना सगना मगना सगना गु गु
 ४ ४ ४— ४ ।—।।।।—।। ४ ४—४

द्वत्या स-सैन्यं(५)क-रितुर-गयल द्व-र्या (९) ।

मगना सगना मगना सगना गु गु
 ४ ४ ४—४ ४ ।—।।।।।।। ४—४—४

येनासं-बाधा(५)स्थि-तिरभ-नि मिय-क्षा-मां (९)

मगना सगना मगना सगना गु गु
 ४ ४ ४— ४ ४ ।।।।।—।।४—४—४

सर्वोर्वा-नाय (५)स जयति मृपति-सु-क्षः (९) ॥

अपराजिता नौ रूसौ ल्गौ स्वरर्षय ॥ ७ । ६ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणसगणलकार गकारश्च (४। ४ ॥४, १४,) तद्वत्सु 'अपरै
 जिता' नाम । सप्तभिः सप्तमिध यति । सत्रोदाहरणम्—

मगना मगना रगण सगना क गु
 ।।।।—।।।—४ । ४—।। ४—।—४

फमिप-तिवस-म(७)जटा-मुकुटो-रुब-स (७)

मगना मगना रगणा सगना क गु
 ।।।।—।।।—४ । ४—४ । ४—।—४

मनसि-अमय-न(७)त्रिधू-स विभू-पि-तम् (७) ।

मगना मगना रगणा रगणा क गु
 ।।।।।।—४ । ४ ।। ४—।—४

स्मरसि यदि स-खे(७)शिष शशि-खे-ख-रं (७)

मगना मगना रगणा सगना क गु
 ।।।।।।—४ । ४—।। ४—।—४

१ 'अरभ्ययः' क मु पुस्तके २ उक्तचतुर्षणाक्षरप्रसारस्याष्टशतचतुर्विंशत्यभि
 कपञ्चसहस्रतमो (५८२४) भेदः 'अपराजिता' इति नाम्ना ख्यातः । छन्दोमन्त्र्या
 त्वस्य छन्दसः 'मो गो गो नौ मः धरजबभिरसंबाधा' इति विभिन्नं मन्त्रं वर्धते

भवति तव त-नु (७)परै-रपरै-जि-ता (७) ॥

प्रहरणकलिता नौ भूनौ लृगौ च ॥ ७ । ७ ॥

यस्य पादे नर्गणौ (॥११, ॥११) भगणनगणौ, लकारो गकारश्च (SII, ॥११, १, :
भवन्ति तद्वत् 'प्रहरणकलिता' नाम । चकारात्पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगण भगणः नगण ल० गु०

॥ ११—॥ ११—S ॥ ११—॥ ११—॥ ११—S

सुरमु-निमनु-जै (७)रुप-चितच-र-णां (७)

नगणः नगणः भगणः नगण ल० गु०

॥ ११—॥ ११—S ॥ ११—॥ ११—॥ ११—S

रिपुम-यचकि-त(७)त्रिभु-वनश-र-णाम् (७)

नगण नगण भगण नगण ल० गु०

॥ ११—॥ ११—S ॥ ११—॥ ११—॥ ११—S

प्रणम-त महि-षा(७)सुर-वैधकु-पि-तां (७)

नगण नगण भगणः नगणः ल० गु०

॥ ११—॥ ११—S ॥ ११—॥ ११—॥ ११—S

प्रहर-णकलि-तां(७)पशु-पति द-यि-ताम् (७) ।

वसन्ततिलका त्रमौ जौ गौ ॥ ७ । ८ ॥

यस्य पादे त्रगणभगणौ (SSI, SII) जगणौ (ISI, ISI) गकारौ (S,S) च तद्वत्
'वसन्ततिलका' नाम । तत्रोदाहरणम्—

तगणः भगण जगणः जगणः गु० गु०

S S I—S I I—S I I—S I S—S

उद्धर्षि-णी जन-दशा स्त-नभार-गु-र्वी

१. 'जगत्यपराजिता' लि. पुस्तके. २ 'नकारौ भकारनकारलकारगकाराश्च तद्वत्
क. सु. पुस्तके 'नगणौ भगणनगणलकारगकाराश्च भवन्ति तत्' लि. पुस्तके
३ उक्तचतुर्दशक्षरप्रस्तारस्यैकशताष्टाविंशत्यधिकाष्टसहस्रतमो (८१२८) भेद 'प्रह
रणकलिता' इति नाम्ना ख्यात । वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जरीस्तु 'प्रहरणकलिका' इति
पाठः । ४. 'त्रिभुवनशरणम्' क. सु. पुस्तके. ५ 'महिषासुरतनुकुपिता' क. सु.
पुस्तके ६. 'नकारभकारौ जकारौ गकारौ' क. सु. पुस्तके ७. उक्तचतुर्दश
क्षरप्रस्तारस्य नवशतत्रयविंशत्यधिकाद्विसहस्रतमो (२९३३) भेदो 'वसन्ततिलका
इति नाम्ना विख्यातः. ८. 'उद्धर्षणी' क. सु. पुस्तके.

सगना मगना षगना षगना शु शु
 ऽ ऽ । - ऽ । । - ऽ । - ऽ । - -

नीलोत्प-सद्युति-मन्दिन्नु-चलोप-ना च ।

तयना मगना षयना षयना शु शु
 ऽ ऽ । - ऽ । । - ऽ । - ऽ । - -

सिंहोज-तत्रिक-तटी शु-टिलाल-का-न्ता

तयना षयना षयना षयना शु शु
 ऽ ऽ । - ऽ । । - ऽ । - ऽ । - -

घन्ता य-सन्तति-सका मृ-पवाह-भा-सौ ॥

पादात्ते यति ।

सिंहोजता काश्यपस्य ॥ ७ । ९ ॥

इयमेव षसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन 'सिंहोजता' नाम भवेति । पूर्व भेदोदाहरणम् ।

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ ७ । ९ ॥

इयमेव षसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते 'उद्धर्षिणी' नाम । पूर्वभेदोदाहरणम् । (अतिर्दीर्घ्याम्)

चन्द्रावर्ता नौ नौ स ॥ ७ । ११ ॥

ध्रमरावलीच्छन्दः—

'हर पद्यप्रसिद्ध विष्णुद्वरं रञ्जण पमणन्ति मनोहर छन्दवरं रञ्जणम् ।

गुरु पद्य दहाल्लु एरिषिभ रश्मं ध्रमरावलि छन्द पसिद्ध किमं ठइअम् ॥'

प्रमद्वक्छन्दः—'भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रमद्वक्म्'

अस्यैव 'मुखेलकम्' इति नामान्तरम् ।

पलाच्छन्दः—'सजना नयौ शरदशयतिरियमेसा'

चन्द्रलेखाच्छन्दः—'मौ म्यौ यान्तौ भवेतां सताष्टमिधन्त्रेया'

लीलाखेलच्छन्दः—'एकन्यूनौ विद्यु मासापादौ चेन्नीसाखेल'

अस्यैव 'कामश्रीका इति 'सारङ्गिका' इति च नामान्तरं ।

१ 'काश्यपमते' छि पुस्तके २ लिखितपुस्तके 'भवति' इति नास्ति
३ 'उद्धर्षिणी' क मु पुस्तके ४ कलिङ्गतामुद्रिते पुस्तके 'शर्ष्याम्' अतिपाङ्करीने
छन्दःपादपट्टभूतानां पद्यदशसंख्याकानां वर्णानां प्रस्तारे कृते सप्तशताष्टपद्यधिक-
द्वात्रिंशत्संख्यमेवा (३२७६) ज्ञायन्ते । तेष्वत्र द्वावेव भेदौ निर्दिष्टौ । अतोऽन्वेष्यो-
प्राप्येभ्यं आह्वयोपलभ्यमानां भेदा निर्दिश्यन्ते । यथा—

अत्र स्तरेषुभिद्य यतिरिस्त्रात्रामः ।

मालर्तुनवकौ चेत् ॥ ७ । १२ ॥

सैव चद्रावता 'माला' नाम भवति, यदा पठे, नबमे च वर्णे यतिः । सत्रोदाहरणम्—

मयः मयः मयः मयः छयः
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

नययि-फसित(९)—कुभउ-यवउ-नयने (९)

मयः मयः मयः मयः छयः
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

निशम-य नय(९)—जसध-रमिह गगने (९) ।

मयः मयः मयः मयः छयः
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अपन-य इय(९)—मुपस-र मम सचियं (९)

मयः मयः मयः मयः छयः
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

यदि र-तिमुख(९)—मभिल-यसि य-दुमिधम् (९) ॥

मणिगुणनिकरो वस्त्रुपय* ॥ ७ । १३ ॥

सैव चन्द्रानता 'मणिगुणनिकरो' नाम भवति, यदाष्टमिः, सप्तमिद्य यति । तत्रो-
 दाहरणम्—

मयः मयः मयः मयः छयः
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

कथम-पि निप-तितम-तिमह-ति पदे

मयः मयः मयः मयः छयः
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

नरम-नु-सर-सि नै फ-स्मनु-पचितम् ।

मयः मयः मयः मयः छयः
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अपि व-रयुव-तियु कु-चतट-निहित-

१ अत्र यतिमेवादेव नामान्तरम् २ गगने फ सु पुस्तके ३ 'मणिगणदि-
 क्तो' फ. सु पुस्तके ४ अत्र यतिमेवादेव नामान्तरम्, ५. 'अनुसरति' छि पुस्तके

यस्य पादे भगणरणौ, नमणाद्वयो गन्धरय भवति (SU, S1S, III, III, III, S)
तद्वृत्तं 'ऋपभगजविर्त्तितम्' नाम । सप्तभिनषभिध यति । तन्नोदाहरणम्—

भयना एगना मयना नमना गगना गु
 ३ । १ । — ३ । ३ । — १ । १ । — १ । १ । — १ । १ । — ३ ।

आयत-भानुव-पह(७) सुप-चितपृ-धुवृद-य (९)

मयना एगना मयना मयना गगना गु
 ३ । १ । — ३ । १ । — १ । १ । — १ । १ । — १ । १ । — ३ ।

पीनक-टिप्रदे-उ(७)मृप-भगज-वित्ति-तम् (९) ।

मयना एगना मयना मयना मयना गु
 ३ । १ । — १ । १ । — १ । १ । — १ । १ । — ३ ।

धीरमु-दारस-एव(७)मति-शयगु-न रति-क (९)

'धावन्ता सप्त छिन्नाफष्ठा मत्पापिट्टो शेफजसा
 सेमगा भग्गा जाए भग्गा लखावदा हेरन्ता ॥'

(प्रा पि सू, २।२०९)

नाराचच्छन्द—

नरेन्द्र जत्य सपथो सुपण्य वेवि वीसएपहक ठाम पयमे फला चतूहवीसए ।
 पसन्त हाव धाव साव अन्तजस्व पट्टए पसिद्ध ए णराउ जम्मु गपचञ्च अट्टए ॥

(प्रा पि सू, २।२०२)

अस्यैव प्रथान्तरेषु पञ्चामरमिति नामान्तरम् ।

नीलच्छन्द—

नीलसरुभ विभाणु मचह पाइसही
 पथ भगण्य पना पह आसिअ एरिसही ।
 भन्त टिआ जहि हार सुम्बिअ हे रमणी
 पावण अगल तिणि सभा धुअ रुअ सुणी ॥

(प्रा पि सू, २।२०४)

चञ्जलाच्छन्द—

दिग्भिआ सुपण्य आइ एण तो पओरंई
 हिग्भिरुम पथ वडसम्ब ने मणोहराई ।

- अन्त दिग्ग यग्धवण्य अंक्खराई सोमहाई

चञ्जला विणिग्भिआ फग्भिन्नु एणु बुग्गहाई ॥ (प्रा पि सू, २।२०६)

-१ उक्थोडशाक्षरप्रस्वारस्य सप्तशतसप्तविंशत्यधिकव्यभिचसहस्रतमो मेवः (३२५२७)

'ऋपभगजवित्ति' इति नाम्ना प्रसिद्ध-

भगण रगणः नगणः नगणः नगण गु०
 ५ १ १-५ १ ५-१ १ १-१ १ १-१ १ १-५

श्रीरति-चञ्चलापि-(७)न प-रिहर-ति पुरु-षम्(९) ॥

(अल्यष्टौ)

हैरिणी नूसौ मुरौ म्लौ गृतुसमुद्रऋषयः ॥ ७ । १६ ॥

यस्य पादे नैगणसगणमगणरगणसगणलकारगकाराश्च (॥३॥, ॥५॥, ॥५५५॥, ॥५१५॥, ॥५१५॥, ॥५॥) तद्वृत्तं 'हैरिणी' नाम । षड्भिः, चतुर्भिः, सप्तभिश्च यतिः ।

अतिशक्त्यधिकारे परिशिष्टोक्तेन सुखेलकवृत्तेन सहाध्यधिकारे छन्दोमञ्जर्युक्तस्य गरुडवृत्तस्य च मिश्रणात्पूर्ववदुपजातयो बोध्या ॥

नगण सगण भगण राण सगणः ल० गु०
 १ १ १-१ १ ५-५ ५ ५-५ १ ५-१ १ ५-१ १-५

कुवल-य-दल(६)-श्यामा पी-नो(४)त्रत-स्तनशा-लि-नी (७)

चित्रच्छन्दः—'चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयं तु ।'

चक्रिताच्छन्दः—'भात्समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चक्रिता ।'

मदनललिताच्छन्दः—'म्भौ नो म्रौ गो मदनललिता वेदै. षडर्तुभिः ।'

'वेदाङ्गैर्मदनललिता मो भो नमलसाः ।'

वाणिनीच्छन्दः—'नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तै ।'

प्रवरललितच्छन्दः—'यमौ न त्रौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।'

अचलधृतिच्छन्दः—'द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ।'

गरुडरुतच्छन्दः—'गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्त्वदा ।'

छन्दोमञ्जर्याम्.

धीरललिताच्छन्दः—'सकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता ।'

मणिकल्पलताच्छन्दः—'नजरभमेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ।'

वरयुवतिच्छन्दः—'भो रथना नगौ च यस्या वरयुवतिरियम् ।'

अश्वगतिच्छन्दः—'पञ्चमकारयुताश्वगतिर्यदि चान्तगुरु ।'

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

१. अल्यष्टिछन्द पादघटकीभूताना सप्तदशसंख्याकानामक्षराणां प्रस्तारे कृते एकस-
हस्रद्विसप्तत्यधिकत्रयोदशलक्षसंख्याका (१३१०७२) भेदा जायन्ते तेष्वत्र चतुर्णामेव
भेदाना निर्देशः । ग्रन्थान्तरेषु निम्नलिखितनामानोऽन्येऽपि प्राप्यन्त इति तत उद्धृत्य
लिख्यन्ते यथा— २. लिखितपुस्तकेऽत्र शिखरिणीलक्षणं वर्तते. ३ 'नकारसकारम-
काररेफा सकारलकारगकाराश्च' क. मु. पुस्तके. ४. उक्तसप्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकशत-
द्वादशाधिकषट्चत्वारिंशत्सहस्रतमो भेद. (४६११२) 'हरिणि' इति नाम्ना ख्यातः.

जगण सगण जगण सगण यगणः ल० गु०
 १ ५ १ १ ५ १ ५ १ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५

कृतश्च गुणिना गृहे(८)नि-रवधि-मैहानु-त्स-व (९) ।

जगण सगणः जगणः सगण यगण ल० गु०
 १ ५ १ १ ५ १ ५ १ १ ५ १ ५ ५ १ ५

त्वया कृ-तपरि-ग्रहे(८)क्षि-तिप वी -र सिंहा-स-ने (९)

जगण सगण जगण सगणः यगण ल० गु०
 १ ५ १ १ ५ १ ५ १ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५

नितान्त-निरव-ग्रहा(८)फ-लवती च पृथ्वी कृ-ता (९) ॥

वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिगृषयः ॥ ७ । १८ ॥

यस्य पादे भर्गोणरगणनगणभगणनगणलकारगकारौ (SII, SIS, III, SII, III, I, S)
 भवन्ति तद्वृत्त 'वंशपत्रपतितम्' नाम । दशभि सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगण रगण नगणः सगण नगण ल० गु०
 ५ १ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५

अद्य कु-रुष्व क-र्म सुकृ-तं(१०)यदि पैरदि-व-से (७)

भगण रगण नगण भगण नगण ल० गु०
 ५ १ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

मिन्न वि-धेयम-स्ति भव-त (१०)किमु चिरय-सि तत् (७) ।

भगण राण नगण भगण नाण ल० गु०
 ५ १ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

जीवित-मल्पका-लकल-ना(१०)लघु-तरत-र-लं (७)

भगणः रगणः नगण भगण नगण ल० गु०
 ५ १ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

नश्यति वंशप-त्र-पति-त(१०)हिम -सलिल-मि-व (७) ॥

१ 'तुडिगवीरसिंहासने' इति लि पुस्तके. २. 'भकाररेफनकारभकारनकारलका-
 रगकारा' क मु पुस्तके ३ 'लकारगकारश्च' लि पुस्तके. ४. 'वृत्तं' इति लि.
 पुस्तके नास्ति ५ उक्तसप्तदशाक्षरप्रस्तारस्य नवशतत्रिनवत्युत्तरैकषष्टिसहस्रतमो
 (६१९९३) भेदो 'वंशपत्रपतितम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध . ६. 'यदपरदिवसे'
 लि. पुस्तके

मन्दाक्रान्ता मूमौ नृतौ त्गौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ॥ ७ । १९ ॥

यस्य पादे मैगणभगणनगणाः, (SSS, SII, III) तगणौ, (SSI, SSI) गकारौ च (S, S) तद् 'मन्दाक्रान्ता' नाम । चतुषु पदेषु सप्तस्य च यति । तत्रोदाहरणम्—

मगजा भगजा नमजा तगजा तगजा गु गु
 ६ ६ ६—६ । ।—+ । । — ६ ६ । — ६ ६ ६ ६—६

प्रसादि—यं(४)सम-रगिर-स (६)कान्दि-स्त्रीभूय न-य (७)

मगजा भगजा नमजा तगजा तगजा गु गु
 ६ ६ — ६ । ।—+ । । — ६ ६ । — ६ ६ । ६—६

त्व निःशे-वं(४)कुह रिपुष-छ(६)माग-मासाप स-यः (७) ।

मगजा भगजा नमजा तगजा तगजा गु गु
 ६ ६ ६ — ६ । ।—+ । । — ६ ६ । — ६ ६ ६ ६—६

किं नाधौ-पी(४)परि-णतधि-या(६)नीति-योग्योप-दे-र्थ (७)

मगजा नमजा नमजा तगजा तगजा गु गु
 ६ ६ ६—६ । ।— । । । — ६ ६ ६ ६—६ ६ ६ ६—६

मन्दाक्रान्ता(४)मष-सि फळि-नी(६)भारि-सद्धमीः क्ष-या-य (७) ॥

शिखेरिणी यमौ नृतौ भूलौ गृतरुद्रा ॥ ७ । २० ॥

यस्य पादे यगणभगणनगणसगणभगणनकारगकाराद्य (ISS, SSS, III, IIS, SII) मबन्ति तद्गत शिखेरिणी' नाम । पदस्यैकादशस्य च यति । तत्रोदाहरणम्—

नमजा नमजा नमजा सगजा नमजा छ गु
 । ६ ६—६ ६ ६ । । । — ६ ६ । । — ६

यद्य श्चे-यीभूते(६) जर्गति नरना-ये गुण-नि-धौ (११)

१ छिदितपुस्तकेऽत्र हरिणीबध्नप षर्वते । उक्तसप्तदशक्षरप्रस्वारस्य षवधते कोनप्रिधनुत्तराशदशसहस्रतमो (१८९२९) मेव 'मन्दाक्रान्ता' इति नाम्ना प्रसिद्धः ।
 २ 'मकारमकारनकारतकारतकारा' क मु पुस्तके ३ 'कान्दिश्च प्राप नष्ट' ४ 'नीतिमार्गोपदेशम्' छि पुस्तके ५. छिदितपुस्तके शिखरिणीछन्दोसङ्गणं पञ्चदशे सूत्रे वर्तते ६ यस्य पादे यकारमकारनकारसकारमकारसकारगकाराद्यस्वदूत' इति क मु पुस्तके ७ तथैव चतु-शतप्रिधवधिकोनपष्टिसहस्रतमो मेव (५९४२०) 'शिखरिणी'-नाम्ना प्रसिद्धः । ८ 'हृदि गगननाये गुणनिधौ' क मु पुस्तके 'दुष्गिनरनाये' छि पुस्तके

यस्य पादे मर्गणतगणनगणयगणा (SSS, SSI, III, ISS) यगणौ (ISS, ISS) च तद्धृत 'कुसुमितलतावेष्टिता' नाम । पेषसु, पदसु, सप्तसु च यति । तत्रोदाहरणम्—

मगलः   लवणः   मगलः   पयलः   वगलः   पयलः
 ३ ३ ३—३ ३ ।—। । ।—। ३ ३—। ३—।

घ-याना-मेता (५)कु-सुमित-लता(६)वे-ष्टितोक्तु-लवणः (७)

यामवाहिण वाण धावद् विप्लवचक्रमुफडवखभा

काहि पूरिस गेहमण्डमि एह सुन्दरि पेक्खभा ॥'

(प्रा पि सू २।२२९)

नन्दनच्छन्दः—

'नञ्जभञ्जरेस्तु रेफसहितै शिवैहयैनन्दनम् ।'

पोडशाक्षरप्रस्तारे नराच', अत्र तु नाराच इत्यनयोर्भेदः ।

नाराचच्छन्दः—

'इह ननरचमुष्कस्य तु नाराचमाचक्षसे ।'

चित्रलेखाच्छन्दः—

'मन्दाफान्ता नपरत्तुयुता कीर्तिता चित्रलेखा ।'

चित्रलेखाच्छन्दः—

वर्णाभैर्मेननततमके कीर्तिता चित्रलेखेयम् ।'

शार्दूलललितच्छन्दः—

'म' सो ष सतसा विनेशत्रुमि शार्दूलललितम् ।'

(छन्दोमन्त्रार्थम्)

हरिणप्लुतच्छन्दः—

'नारसो जौ मरसंयुतौ करिमाणकैर्हरिणप्लुतम् ।'

महामालिकाच्छन्दः—

यदिह नयुगल ततो वेदरेफैर्महामालिका ।'

अश्वगतिच्छन्दः—

'पञ्चभकारकृताश्वगतिर्यदि चान्तसरयिता ।'

१ मकारतकारनकारा यकारत्रय च' क मु पुशके २ 'इत्' इति छि
 पुशके नास्ति ३ उष्णशावशाक्षरप्रस्तारस्याष्टशतसप्तपञ्चादधिकसप्तत्रिंशत्सहस्रतमो
 (२६८५७) भेदः 'कुसुमितलतावेष्टिता' नाम्ना प्रसिद्धः ४ 'पञ्चपदसप्तसु च
 यतिः इति छि पञ्चके

मगण तगणः नगण यगण यगण यगणः
 S S S S S | — | | | — | S S — | S S — | S S

सोत्कण्ठं कूज(५)त्प —रभृत कैला(६)ला-पकोला-हलिन्य (७) ।

मगणः तगणः नगण यगण यगणः यगणः
 S S S S S | — | | | — | S S — | S S — | S S

मध्वादौ माद्य(५)न्म-धुकर-कलोद्गी(६)-तझझा-ररम्प्रा(७)

मगणः तगण नगणः यगणः यगण यगण
 S S S S S | — | | | — | S S — | S S — | S S

ग्रामान्त द्योत (५)प-रिसर-भुवः(६)प्री-तिमुत्पा-दयन्ति (७) ॥

(अतिधृतौ)

शार्दूलविक्रीडितं मूसौ जसौ तौ गादित्यक्रपयः । ७ । २१ ॥

सुधाच्छन्दः—

‘सुधातकैस्तकैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसा ।’

भ्रमरपदकच्छन्दः—

‘भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।’

शार्दूलच्छन्दः—

‘शार्दूल वद मासषट्कयति म सौ जसौ रो मथेत् ।’

केशरच्छन्दः—

‘अर्थाचाश्वैर्मभरनयुगैर्वृत्तं मतं केशरम् ।’

चलच्छन्दः—

‘म्भौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ।’

चन्द्रमालाच्छन्दः—

‘ठइवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं
 पुणवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं ।
 सरसगण विमल जहि सुणिण ठवइ मनगइ
 विमलमइ उरअवइ चन्दमल कहइ सोइ ॥’

(प्रा पि. सू. २।२४२)

१. ‘कुलालाय’ इति लि. पुस्तके. २ अतिधृतिच्छन्द पादघटकीभूतानामूनविश्लक्षणा प्रस्तारे कृते लक्षपञ्चकम्, चतुर्विंशतिसहस्राणि, अष्टाशीत्यधिकद्विशतं मेव जायन्ते तत्र शार्दूलविक्रीडितमन्तरा ग्रन्थान्तरेषूपलभ्यमाना मेदा यथा—

नस्य पादे मग्नसगणौ (SSS, 11S) जग्नसगणौ (1S1, 11S) तगणौ गकारश्च (SSS, SSS, S) तद्वत् 'शाबूळविष्ठीडित' नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रो-
दाहरणम्—

मग्नः	सग्नः	जग्नः	सग्नः	तग्नः	तग्नः	गु
—	—	—	—	—	—	—
०	०	+	+	+	+	+
०	०	+	+	+	+	+

कम्बुमी-वमुद -प्रपाहु-शिखरं(१२) रक्षन्त-रीर्षेक्ष -ण (७)

घषलाच्छन्दः—

'करइ षसु सुषि जुषइ विमलमइ महिषके
ठइअ ठइ रमभि सरसगण पञ्चपञ्च पळे ।
दिभगण चठ घटपञ्चहि भण फभिवइ सही
कमरुगण सरसमण मुमुहि पवलय फही ॥'

(श्र प वि सू २।२४४)

शम्भुच्छन्दः—

अथ लोभाणं मण ए च्छन्द मणमज्जे सुयस्य संघत्त
सुपिअं अग्गे धरि हत्थो दिज्जमु कुन्तीपुत्त सज्जत्तम् ।
गण अग्गे दिज्जमु एव वे सर भत्ते सत्ता हारा जं
इअ वत्तीसा पअळ मत्ता मुणु छन्दो संभूमानेअम् ॥

(श्र प वि सू २।२४६)

मेघविस्फूर्जिताच्छन्दः—

'रसत्वंशैर्म्मौ न्तौ रणुसुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।'

छायाच्छन्दः—

'नवेसैव ष्छाया तदुगगपुता स्याद्वादशान्ते यदा ।'

सुरसाच्छन्दः—

'सौ सौ नो नो गुरुयेत्स्वरमुनिकरभैराह सुरसाम् ।

कुल्लदामच्छन्दः—

'सो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगौ कुल्लदाम प्रसिद्धम् ।

(छन्दोमञ्जरी)

१ 'मकार सकारो वकार सकारो तकारो गकारश्च भवति तद्वत्' क सु पुष्के
२ चणोनिर्घल्यक्षरप्रसारस्य त्रिषतसप्तत्रिंशत्तुरैकोनपञ्चाशत्सहस्राधिकैकलक्षतमो
(१४९१३०) मेघः 'शाबूळविष्ठीडितम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः

काव्यमाला ।

मगण सगण जगण सगण तगण तगण गु०
 S S S—1 1 S—1 S 1—1 1 S S S 1—S S 1—S

शालप्रा-शुशरी-रमाय-तभुजं(१२)विस्तीर्ण-वक्ष-स्थ-लम् (७) ।

मगण सगण जगण सगण तगणः तगण गु०
 S S S—1 1 S—1 S 1—1 1 S S S 1—S S 1—S

कीलस्क-न्धमनु-द्धतं प-रिजने(१२)गम्भीर-सत्यस्व-रं(७)

मगण सगण जगण सगणः तगणः तगण गु०
 S S S 1 1 S—1 S 1—1 1 S S S 1—S S 1—S

राज्यश्री समुपै-ति वीर- पुरुषं(१२)शार्दूल-विक्रीडि-तम् (७) ॥

ानी कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरतिकृतिः सत्कृतिश्चेति सप्त कृतयः क्रमेणै-
 वृद्धोदाहियन्ते—

(तत्र-कृतौ)

सुवदना औ औ युभौ ल्गावृषिस्वरर्तवः । ७ । २२ ॥

स्य पादे मगणरगणभगणनगणयगणमगणलकारगकारा (SSS, SIS, Sll, Ill, SSS, I, S) भवन्ति तद्वृत्तं 'सुवदना' नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः ।

ञ्चामरच्छन्दः—

'नयुगललगुरु निरन्तरं यदा स पञ्चामर ।'

षुपदामच्छन्दः—

'भूताश्वाश्वान्तं मतनसररगै कीर्तितं पुष्पदाम ।'

व्रैस्वच्छन्दः—

'वृत्तं विम्वाख्यं शरमुनितुरगैम्लौ न्सौ ततौ चेद्गुरु ।'

श्याच्छन्दः—

'इयं च्छाया ख्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भ्तौ गुरु ।'

करन्दिकाच्छन्दः—

'रसैः षड्भिल्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।'

१. 'कालस्कन्धसमुद्गतं परिजने गम्भीरसिंहस्वर' इति लि. पुस्तके.

प्रतिच्छन्द पादघटकीभूतानां विंशतिवर्णानां प्रस्तारे कृते लक्षदशकम्, अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि, षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतं च मेदा जायन्ते तेषु सुवदनावृत्ताख्यौ मेदावत्रौ । ग्रन्थान्तरेषु तु यथा—उक्तविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य चतुशतसप्तदशोत्तराष्टसप्तसहस्राधिकद्विलक्षतमो (२७८४१७) मेद 'सुवदना' इति नाम्ना प्रसिद्धः.

'गकाराश्च तत्सुवदना नाम' लि. पुस्तके. तत्रोदाहरणम्—

ग्लिति वृत्तम् ॥ ७ । २३ ॥

यस्य पादे गकारलकारा क्रमेण भवन्ति तद् 'वृत्तं' नाम वृत्तम् । कृतिप्रकारेण यावद्भिरेव विशत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावैतां ग्ला ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्—

(१)(२) (३)(४) (५)(६)(७)(८) (९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 ५ । ८ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

जन्तु मात्र दुख कारि क र्म नि र्मि तं भ व त्य न र्थ हे तु

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

ते न सर्वे मात्म तुल्यमी क्षे मा ण उ त्त म सु खं ल भ स्व ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

विद्धि बुद्धि पू र्वे कं म मो प दे श वा क्य मे त दा द रे ण

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनाहिताय ॥
 अत्रै पादान्ते यतिः ।

(प्रकृतौ)

स्रग्धरा मुरौ भूनौ यौ यू त्रिःसप्तकाः ॥ ७ । २४ ॥

नरेन्द्रच्छन्दः—

'आइहि जत्थ पाअगण पअलिअ जोहल अन्त ठवीजे
 काहल सद् गन्ध एम मुणिगण कङ्कण जाई करीजे ।

सद्इ एक तत्थ चल णरवइ पूरहु सङ्ग सुभवा

चामरजुग अन्त जहि पअलिअ एहु णरेन्दउ कवा ॥'

प्रा. पि. सू. २।२६३.

सरसीच्छन्दः—

'नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरै ॥'

१. 'वृत्तं वृत्तं नाम' लि पुस्तके उक्तविशत्यक्षरप्रस्तारस्यैकपञ्चाशदुत्तरनवनवतिसहस्राधिकषड्लक्षतमो(६९९०५१) भेदः 'वृत्तम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध २. 'तावतामेव ला ग्रहणम् । विशत्या गुरुभिर्लघुभिश्च' लि. पुस्तके. ३. 'ईक्षणमुत्तमं' लि. पुस्तके. ४. 'वृत्तमुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मना सदा हिताय' लि. पुस्तके. ५. 'अत्र' इति लि. पुस्तके नास्ति. ६ प्रकृतिच्छन्द पादघटकीभूतानामेकविशत्यक्षराणा प्रस्तारे कृते लक्षविंशति, सप्तनवतिसहस्राणि, एकशतद्विपञ्चाशच्च (२०९७१५२) भेदा जायन्ते । तेषु येऽत्र नोक्ताः परत्रापि च खल्पा एवोक्तास्तेऽत्र समुद्धृत्य लिख्यन्ते.

यस्य पादे मयणरगणभगणनगणास्त्रयश्च यगणा (ऽऽऽ, ऽऽऽ ऽऽऽ, ॥, ॥ऽऽ, ॥ऽऽ, ॥ऽऽ) छन्द 'स्रग्धरा' नाम वृत्तम् । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मयजा रयजा भयजा मयजा यगजा ययजा यगजा
 ३-३-३ ३-३-३ ३-३-३ ३-३-३ ३-३-३ ३-३-३ ३-३-३
 रेखा-भ्रू छुन्नद-न्त(७)द्युति-हसित-शर(७)च-न्द्रिका या-रुमूर्ति (७)-

मयजा रयजा भयजा मयजा यगजा ययजा यगजा
 ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३
 मायन्मा-सङ्गली-छा(७)गति-रतिवि-पुजा(७)भो-गमुक्त-स्वनी या (७) ।

मयजा रयजा भयजा मयजा यगजा ययजा यगजा
 ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३
 रम्मास्त-म्नोपमो-रु(७)रुति-मञ्जि-घन(७)भि-रभयमि-ल्लदस्ता (७)

मयजा रयजा भयजा मयजा यगजा ययजा यगजा
 ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३ ३-३-३-३-३
 विम्बोष्ठी रैकक-ष्ठी(७)दिशा-तु रति-सुख(७)स-नघरा सु-न्वरीयम् (७) ॥
 (ओंकृष्ठी)

मद्रकं भ्रौरौ न्रौरौ न्रौ दिगादित्याः ॥ ७ । २५ ॥

सलिलनिधिच्छन्दः—

'सलिलनिधिर्मवेसिह नवौ मगणो जगणास्त्रयश्च २ ।

अन्वेषां मते सिद्धकमिति संहितमेतत् ।

हसीच्छन्दः—

गेतामन्दा उम्नो चन्दा भवच्छमरसमसिधकरविन्दा

उगो तार वेभा हारा विधसु कमलबण परिमलकन्दा ।

भासा कासा सव्वा महुरपवण जहलहिभ करन्ता

हसा सह फुलावधू सरथ समथ सहि हिषभ हरन्ता ॥'

(प्रा पित्रलसूत्रे २।२६८)

१ मकाररेफमकारनभरास्त्रयश्च यकार मयन्ति तदूर्तं क सु पुस्तके २ उक्ते कर्निशाल्यक्षरप्रसारस्य द्विसहस्रनवशतत्रिनवत्युत्तरत्रिलक्षतमो (१ २९९१) भेदा 'स्रग्धरा' इति नाम्ना प्रसिद्धः, ३ चादकृष्ठी' छि पुस्तके ४ आहृतिच्छन्द-पादपट्टीभूतानां द्वाविंशत्यक्षराणां प्रसारं कृते (४१९४३०४) भेदा जायन्ते तेष्वत्र ये नोष्ठा परत्र चोष्ठाश्चे तत आहृष्य सिद्ध्यन्ते

यस्य पादे भगणरंगौ, (SII, SIS) नगणरगणौ, (III, SIS) पुनर्नगणरगणौ
(III, SIS) च भवतस्तद्वृत्तं 'मद्रकम्' नाम । दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगण रगणः नगण रगण सगणः सगण सगणः गु०
S II—S IS. I I I—S I S—I I S—I I S—I I I—S

मद्रक-गीतिभिः सकृद-पि(१०)स्तुव-न्ति भवा-य भव-न्तमभ-वं (१२)

भगणः रगण नगण रगण नगणः रगणः नगणः गु०
S I. I—S I S—I I I—S I S—I I I S I S—I I I—S

भक्तिभ-रावन-घ्नशिर-सः(१०)प्रण-म्य तव पादयो सुकृति-नः(१२) ।

भगणः रगणः नगण रगण नगणः रगण नगण गु०
S I I—S I S—I I I—S I S—I I I—S I S—I I I—S

ते पर-मेश्वर-स्य पद-वी(१०)मवा-प्य सुख-माप्नुव-न्ति विपु-लं(१२)

भगणः रगणः नगणः रगण नगणः रगण नगण गु०
S I I—S I S—I I I—S I S—I I I—S I S—I I I—S

मर्त्यभु-वं स्पृश-न्ति न पु-न(१०)मनो-हरसु-राङ्गना-परिवृ-ता (१२) ॥
(विक्रैतौ)

अश्वललितं नृजौ भृजौ भृजौ भृलौ युद्रादित्याः ॥ ७ । २६ ॥

मदिराच्छन्दः—

‘सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।’

सुन्दरीच्छन्दः—

‘जहिं आइहि हत्थो करअल तत्थो पाअ लहुजुअ वङ्क तिआ

ठवि सल्ल पहिल्लौ चमरहिहिल्लौ सल्लजुअ पुणु वङ्कठिआ ।

पअअन्तहि हत्थागण पभणिजे तेइस वण्ण पमाण किआ

एहु मत्तइ पाआ पइ पभणिजे वण्णहि सुन्दरिआ भणिआ ॥’ (प्रा. पि. सू. २।२७१)

अद्रितनयाच्छन्दः—

‘नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।’

१. ‘भकाररेफौ नकाररेफौ पुनर्नकाररेफौ नकारगकारौ च भवतस्तद्वृत्तं’ क मु
पुस्तके. २. उक्तद्वाविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (१९३०७११) तमो भेदः ‘मद्रकम्’ इति
नाम्ना प्रसिद्ध ३. अस्य छन्दस त्र्यशीतिलक्षाणि, अष्टाशीतिसहस्राणि, अष्टोत्तराणि
पद्मशतानि (८३८८६०८) च भेदा भवन्ति । तेषु भेदद्वयमेवात्र निर्दिष्टम् । परत्र च
येऽधिका भेदास्ते यथा—

यस्य पादे नगणैजगणौ (III, ISI) भगणजगणौ (SII, ISI) पुनभगणजगणौ (SII, ISI) भगणलकार (SII, I,) गकार (S) च तद्वृत्तम् 'अभ्यल्लितम्' नाम । एकादशभिद्वादशभिध यति । तत्रोदाहरणम्—

नयका भयनाः भगवाः भगवः भयना भयना भयनाः छ गु
 ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥

पवन-विधूत-वीचि-च-पल(११)वि-सोक्य-ति जीमि-त तनु-भृ-तां(१२)

नयनाः भयनाः भयनाः भयनाः भयनाः भयनाः भयनाः छ गु०
 १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥

वपुर-पि हीय-मान म-निश(११)अ-रावनि-तया ब-शीकृत-मि-दम्(१२)

नयनाः भयनाः भगवाः भयनाः भयनाः भयनाः भयनाः छ गु
 ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥

सपदि निपीड-न व्यति-करं(११)य-मादिब नरापि-पाभर-प-शुः(१२) ।

नयनाः भयनाः भगवाः भयनाः भयनाः भयनाः छ गु
 ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥ १-१-१-१-१-१ ॥

परब-निताम-वेक्ष्य कु-रुते(११)त-पापि ह-तबुद्धि-रक्षल-सि-तम्(१२)

मत्ताफ्रीडा मौ त्नाौ नौ न्नाौ ग् वसुपञ्चदशकौ ॥ ७ ॥ २७ ॥

यस्य पादे मँगणौ, (SSS, SSS,) तगणौ, (SSI) नगमाधत्पादौ (II, II, III, II) लकारगकारौ (I, S) च तद्वृत्त 'मत्ताफ्रीडा' नाम । अष्टमि पञ्चदशभिध यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भयनाः भयनाः तयका भगवाः भयनाः भयनाः भयनाः छ गु
 ३ १-१-१ ३ ३-३ ३-३ ३-३ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥

हृद्यं म-यं पीत्वा नारी(८)स्त्र-सितग-तिरति-घयर-सिक्क-द-या(१५)

भयका भयनाः तयका भगवाः भयनाः भयनाः भयनाः छ गु
 ३ ३ ३-३ ३-३ ३-३ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥ १-१-१ ॥

मत्ताफ्री-डा चोत्ते-रौ(८)मुं-दमधि-सविट-जनम-नसि कु-रु-ते(१५) ।

१ नकारलकारौ मकारलकारौ पुनर्भकारलकारौ मकारलकारौ गकारश्च तद्वृत्तं अभ्यल्लितं नाम क मु पुच्छके २ 'भगणो लकारगकारौ च भवत्सद्वक्षल्लित' सि पुच्छके ३ चक्रत्रयोर्विद्यल्लक्षरप्रकारस्य (२८१२८४८) तमो भेदः 'अभ्यल्लितम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः ४ मकारौ तकारनकारचतुष्क लकारगकारौ च' क मु पुच्छके ५ चक्रत्रयोर्विद्यल्लक्षरप्रकारस्य (४२१४०४९) तमो भेदः 'मत्ताफ्रीडा' नाम्ना स्म्यताः ।

मगण मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगण ल० गु०
 S S S'-S S S —S S | — | | | — | | | — | | | — | | | — S

वीतकी-डाश्लीला-लापै (८)श्र-वणसु-खसुभ-ग-सुल-लितव-च-ना(१५)

मगणः मगण तगणः नगण नगणः नगण नगण ल० गु०
 S S S —S S S —S S | — | | | — | | | — | | | — | | | — S

नृलैर्गी-तैर्भूवि-क्षेपै.^३(८)क-लमणि-त-विवि-धविह-गकुल-रु-तै (१५) ॥

(सकृत्तौ)

तन्वी भूतौ नृसौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥ ७ ॥ २८ ॥

यस्य पादे भर्गणतगणौ, (SII, SSI) नगणसगणौ, (III, IIS) भगणौ (SII SII) नगणयगणौ (III, ISS) च तद्वृत्तं 'तन्वी' नाम । पञ्चसु, सप्तसु, द्वादशसु च यति । तत्रोदाहरणम्—

दुर्मिलाच्छन्दः—

'दुमिलाइ पआसहु मण्ण विसेसहु दीस फणीन्दह चारुगणा
 भणु मत्त वतीसह जाणिअ सेसह अट्टइ ठाम ठई सगणा ।
 गण अण्ण ण किज्जइ कित्ति मुणिज्जइ लग्गइ दोस अणेअ जही
 कहि तिण्णि विरामहि पाअह ता दइ अट्टचउद्दह मत्त सही ॥'

(प्रा. पि. सू. २।२७७.)

१ 'वा(वी?)त व्रीडाश्लीलोल्लापैः' लि. पुस्तके. २. 'नृलैर्गीतैर्भूविक्षेपैः' क. मु. पुस्तके ३. अत्रापि प्रस्तारे चतुर्विंशत्यक्षरस्यैका कोटि. सप्तषष्टिलक्षाणि सप्तसप्ततिसहस्राणि षोडशोत्तर शतद्वयं च भेदा. । तेषु प्राकृतपिङ्गलसूत्रे—

किरीटच्छन्दः—

ठावहु आइहि सक्कगणा तह सल्ल विसज्जहु वे वि तहापर
 णेउर सहजुअ तह णेउरए परिवारह छक्कगणा कर ।
 काहल्लजुग्गल अन्त करिज्जसु एपरि चौविस वण्ण पआसहु
 वत्तिस मत्त पअप्पअलेखउ अट्ट अक्षार किरीट विसेसहु ॥

(प्रा. पि. सू. २।२७८.)

४ 'भकारतकारनकारसकारा भकारौ नकारयकारौ च' क. मु. पुस्तके. ५. उक्त-चतुर्विंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (४१५५३६७) तमो भेदः 'तन्वी' इति नाम्ना प्रसिद्धः.

भक्त्वा त्रग्याः नयन्तः सयन्तः भगन्तः भगन्तः नयन्तः भगन्तः
 ३ ।।—३ ३ ।— । । ।— । ३ ३ ।।—३ ३ ।— । । ।— ३ ३

बन्धुमु-खी सु(५)न्द-रघन-वचना(७) कुन्दस-मानधि-खरव-शना या (१२)

भगन्तः तयन्तः नयन्तः सयन्तः नयन्तः भगन्तः भगन्तः नयन्तः
 ३ । ।—३ ३ ।— । । ।— । ३ ३ ।।—३ । ।— । । ।— ३ ३

निष्कल-वीणा(५)सु-तिसुख-वचना(७)त्रस्तकु-रजत-रञ्जन-यनान्ता(१२) ।

भक्त्वा त्रग्याः नयन्तः सयन्तः सयन्तः भगन्तः नयन्तः नयन्तः
 ३ । ।—३ ३ ।— । । ।— । ३ ३ । ।—३ । ।— । । ।— ३ ३

निर्मुक्त-पीनो(५)न-तकुच-कलक्षा(७)मत्स्य-जैत्रल-क्षितग-मना च(१२)

भक्त्वा तयन्तः नयन्तः सयन्तः भगन्तः नयन्तः नयन्तः ययन्तः
 ३ । ।—३ ३ ।— । । ।— । ३ ३ । ।—३ । ।— । । ।— ३ ३

निर्भर-खीळा(५)नि-धुवन-विषये(७) मुञ्चन-रेन्द्र म-बहु त-व तन्वी(१२) ॥

(अभिर्कृतौ)

कौश्वपदा भूमौ समौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्त्वृषयः । ७ । २९ ॥

यस्य पादे भौगणमगणौ, (SII, SSS) सगणमगणौ (II, SII) नगणावत्वारो
 (III, III, III, III) गकार(ऽ)श्च तद्वत् 'कौश्वपदा' नाम । पञ्चमिः पञ्चमिः, अष्टमिः,
 सप्तमिश्च यति । तत्रोवाहरणम्—

भयन्तः भयन्तः सयन्तः भयन्तः
 ३ । ।—३ ३ ।— । । ।— । ३ ३ । ।—३ । ।— । । ।— ३ ३

या कपि-खकी(५)पि-द्वसके-खी(५)कठि-

भयन्तः नयन्तः नयन्तः नयन्तः य
 । । । । । । ।— । । । । । ।— ३

द्विर-नुदिन(६)-मनुन-यकठि-ना (७) ।

१ 'शिखरदक्षनाम्ना' छि पुस्तके २ तरछनयना च' छि पुस्तके ३ विष्णु
 वनविषये' क सु पुस्तके ४ 'अतिकृतौ' इत्यपि पाठः । सत्रापि प्रस्तारयन्ता
 पञ्चमिःसप्तमिःस्य कोटिप्रयम्, पञ्चमिःसप्तमिःस्य सप्तमिःसप्तमिःस्य द्व्यष्टमिःस्य
 सप्तमिःसप्तमिःस्य च (३१५५००३२) मेवा । तेषु सर्वेष्वपि प्रत्येषु वृत्तमेकमेवोच्छ्रम् ।
 ५. भक्त्वाभकारसप्तमकारा नकाराश्च पत्वारो गकारश्च भवति क सु पुस्तके-
 ६ उच्छ्रपञ्चमिःसप्तमिःस्य प्रस्तारस्य १६०००००० तमो मेव 'कौश्वपदा' इतिनाम्ना
 प्रसिद्धः.

भगण   मगण   सगणः   भगणः
 S | | — S S — S | | S S — | |
 दीर्घत-राभि.(५)स्थू-लशिरा-भि.(५)परि-
 नगण   नगण   नगण   नगण   गु०
 | | | | | | | | | | | | S
 वृत्तव-पुरति(८)-शयकु-टिलग-तिः (७) ॥

भगण   मगण.   सगण   भगण
 S- | | S S — S | | S S- | |
 आयत-जङ्घा (५)नि-न्नकपो-ला(५)लघु-
 नगण   नगणः   नगणः   नगण   गु०
 | | | — | | | — | | | | | | S
 तरकु-चयुग(८)-परिचि-तहृद-या (७) ।

भगण   मगणः   सगणः   भगण
 S | | S S — S- | | S S — | |
 सा परि-हार्या(५)कौ-ञ्चपदा स्त्री(५) ध्रुव-
 नगण   नगण   नगण   नगण   गु०
 | | | — | | | — | | | — | | | — S
 मिह नि-रवधि(८) सुखम-भिलष-ता (७) ॥
 (उँकृतौ)

भुजङ्गविजृम्भितं मौ तौ नौ रसौ लृगौ वसुरुद्रऋषयः ॥७३०॥

यस्य पादे मगणौ (SSS, SSS) तगणनगणौ (SSI, III) नगणौ (III, III)
 रगणसगणौ (SIS, IIS) लकारगकारौ (I, S) च तद्वृत्तं 'भुजङ्गविजृम्भितम्' नाम ।
 अष्टभिरेकादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगण   मगण   तगण   नगण
 S S S — S S S — S S | — | | | —
 ये संन-द्धानेका-नीकै(८)र्न-रतुर-
 नगण   नगण   रगणः   सगण   ल० गु०
 | | | — | | | — | S I — | | S — I — S
 गकरि-परिवृ-तै.(११)समं-तव श-त्र-वो (७) ।

१. अत्रापि प्रस्तारगत्या रसलोचनवर्णस्य कोटिषदकम्, एकसप्ततिलक्षाणि वसुसह-
 'क्षाणि, चतु षष्ट्युत्तराण्यष्टौ शतानि च (६७१०८८६४) मेदाः. २. एतत्पत्रं
 सोदाहरणं लिखितपुस्तके लेखकप्रमादाद् नास्ति. ३. तेषु १३८३४७४९ तमो मेदः
 'भुजङ्गविजृम्भितम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध.

ममका ममका तमका ममका
 ३ ३ ३—३ ३ ३— ३ १— १ १ १—

युद्ध- द्युत्तुपा-रमान(८)स्त्व-दमिसु-

ममका ममका रमका ममका क गु
 १ १ १— १ १ १— ३ १ ३— १ ३— १ ३—

खमप-गतभि-मै (११)पत- न्ति पूसा-यु-धा (७) ।

ममका ममका तमका ममका
 ३ ३ ३— ३ ३ ३— ३ ३— १— १ १—

ते त्वा द-द्वा संमा-साभे(८)स्ते-पतिव-

ममका ममका रमका ममका क गु
 १ १ १— १ १ १— ३ १ ३— १ ३— १ ३—

र कृप-ममन- स(११)ध्व-ति दिग- न्त- रं (७)

ममका ममका तमका ममका
 ३ ३ ३— ३ ३ ३— ३ ३— १— १ १—

किंवा सो-जु वाक्य-न्ते कै(८)र्ष- हुमिर-

ममका ममका रमका ममका क गु
 १ १ १— १ १ १— ३ १ ३— १ ३— १ ३—

पि सवि-पविप- स(११)मुज-इविजृ-म्मि-तम् (७) ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम्—

ममका ममका तमका ममका
 ३ ३ ३— ३ ३ ३— ३ १— १ १ १—

प्यानैका-प्रा उम्भै-इष्टि(८)क- मसमु-

ममका ममका रमका ममका क गु
 १ १ १— १ १ १— ३ १ ३— १ ३— १ ३—

सि लुकि-तमक- फं(११)करे स्थितमा-न-न (७)

ममका ममका तमका ममका
 ३ ३ ३— ३ ३ ३— ३ ३— १— १ १—

विन्ताघ-ष्ठा शून्या-मुदि(८)र्वि-रदा-

ममका ममका रमका ममका क गु
 १ १ १— १ १ १— ३ १ ३— १ ३— १ ३—

तिपति-तरस- ना(११)तनु-खनुवा ग- ता (७) ।

१ 'अपगतधिय' छि पुस्तके २ तुडियनृपकृपणमनस फलन्ति विमन्तरं
 क सु पुस्तके, क्विखितपुस्तके च ३ 'वीना इष्टि.' छि पुस्तके

मगण   मगणः   तगण   नगण
 S S S - S S S - S S | - | | | -
 पाण्डुच्छा-यं क्षामं वक्रं(८)म-दजन-

नगण   नगण   रगण   सगणः   ल० गु०
 | | | - | | | - S | S - | | S - | - S
 नि रह-सि सर - सा(११)करो- धि न सं- क-थां (७)

मगण   नगणः   नगणः   नगणः
 S S S | | | S S | - | | | -
 को नामा-यं रम्यो व्याधि(८)स्त-व कथ-

नगणः   नगण   रगण   सगणः   ल० गु०
 | | | - | | | - S | S - | | S - | - S
 य सुत-नु किमि-द(११)न ख-त्वसि ना-तु-रा (७) ॥

अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवतुरसेन्द्रियाणि ॥७३१॥

यस्य पादे मैगणः, (SSS) नगणाः षट्, (|||, |||, |||, |||, |||, |||,) सगणो,
 (||S) गकारौ (S, S) तद्वृत्तं 'अपवाहको' नाम । नवसु, षट्सु, षट्सु, पञ्चसु च
 यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः   नगण   नगणः   नगण   नगण
 S S S | | - | | | - | | | - | | |
 श्रीकण्ठं त्रिपुर - दहन(९)-ममृत- किरण(६)-

नगणः   नगण   सगण   गु०   गु०
 | | | - | | | - | | S - S - S
 शकल-ललित(६)-शिरस रु-द्रं (५)

मगणः   नगण   नगणः   नगण   नगण
 S S S | | | - | | | | | | - | | |
 भूतेशं हतमु-निमख(९)-मखिल-भुवन (६)-

नगणः   नगणः   सगणः   गु०   गु०
 | | | - | | | - | | S - S - S
 नमित-चरण(६)-युगमी-शा-नम् (५) ।

१. 'सत्कथा' लि. पुस्तके. २. 'मकार षणकाराः सकारो गकारौ च तद्वृत्तं' क. मु.
 पुस्तके ३. तेष्वेव-(८३८८६०१) तमो मेद. 'अपवाहकः' इति ख्यातिमाससाद.
 ४. 'सकलकलितशिरस' क. मु. पुस्तके, 'सुकलकलितशिरसं' लि. पुस्तके.

मयना मयन वागना मयना मयना

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
└─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘

सयङ्ग गृपभ-गमन(९)महिष-तिष्ठत्(९)-

मयनः मयनः वयना गु गु

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
└─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘

वलय-क्षिर(९)करना-उ-प्य (५)

मयना वागना मयना मयना मयना

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
└─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘

त वन्दे भयभ- यभिद(९)मभिम-सपत्न (९)-

मयना मयना वयना गु गु

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
└─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘

वितर-गगुरु(९)-मुमया गु-फम् (५) ॥

इति छन्दस्य समाप्ता ।

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते—

दण्डको नो रं ॥ ७ । ३२ ॥

यत्र पादे द्वौ नगणौ (III, III) रगणौश्च (JIS) सप्त भवन्ति दण्डको नाम स ।
उक्तस्य पङ्क्तिचलक्षराया समनन्तरं दण्डकस्य पाठ्यसप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् ।
सर्वेषां छन्दसानेकैश्चाक्षरवृत्त्या प्रयुक्ते । इत ऊष्य पुनरेकैकवृत्त्या प्रख्यातः । दण्डको नो
र इति धवणात् । तत्रोदाहरणम्—

मयन मयन रयना रयना रयना

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
└─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘

इह हि भवति दण्डका-रय्यदे- खे स्थिति

रयना रयना रयना रयना

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
└─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘

पुष्यभा-जां मुनी- नां मनो-हारिणी

मयना मयना रयना रयना रयना

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
└─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘ └─┬─┘

त्रिवृश-विजयि-वीर्य-ह-प्यैश-प्रीधत्-

१ 'महिषतिष्ठत्' इति पुस्तके २ 'इति' इति क. मु पुस्तके नास्ति ३ 'नखरौ
रेफाश्च सप्त भवन्ति' क मु पुस्तके ४ 'किञ्चित्पुस्तके 'ष' इति नास्ति. ५. 'वीर्य-
हतात्' क. मु पुस्तके, 'वीर्यवीर्य' इति पुस्तके.

रगणः रगणः रगण रगणः
 S I S - S I S - S I S - S I S
 क्षमीविरा-मेण रा-मेण स-सेविते^१ ।
 नगण नगणः रगण रगणः रगणः
 I I I - I I I - S I S - S I S - S I S
 जनक-यजन-भूमिस-भूतसी-मन्तिनी-
 रगणः रगणः रगण रगणः
 S I S - S I S - S I S - S I S
 सीमसी-तापद-स्पर्शपू-ताश्रमे
 नगण नगण रगण रगणः रगणः
 I I I - I I I - S I S - S I S - S I S
 भुवन-नमित-पादप-द्वाभिधा- नाम्बिका
 रगणः रगणः रगण रगणः
 S I S - S I S - S I S - S I S
 तीर्थया-त्रा-गता-नेकसि-द्वाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः । ७ । ३३ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम^१ । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ७ । ३४ ॥

रातमाण्डव्याभ्या ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृतास्य वृत्तस्य ॥ रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।

शेषः प्रचित इति । ७ । ३५ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संज्ञां लभते । पूर्वमेकैकाक्षर-क्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीं तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगण रगणः रगणः रगणः
 I I I - I I I - S I S - S I S - S I S
 प्रथम-कथित-दण्डक-क्षण्डवृ-ष्टिप्रपा-

१. 'ससेव्यते' लि पुस्तके. २. 'सभूतिसीमन्तिनी लि. पुस्तके. ३. 'नाम भवति लि. पुस्तके. ४. लिखितपुस्तके 'अस्य वृत्तस्य । रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थं' इति नास्ति. ५. 'शेषो दण्डकप्रस्तार' लि पुस्तके.

एयम्। एयम्। एयम्। एयम्। एयम्।

३-१ ३-३-३ १-३ ३-१-३-३ ३-१-३-३ ३-१-३

ताभिधा-नो मुनेः पिङ्गला-चायना-त्रा मतः

मयम्। मयम्। एयम्। एयम्।

१-१ १-१ १-३ ३-३ ३-१-३-३ १-३

प्रचित-इति त-त परं दण्डका- नामिय

एयम्। एयम्। एयम्। एयम्। एयम्।

३-१ ३-३ ३-१-३-३ ३-१-३-३ ३-१-३-३ ३-१

जातिरे-कैकरे-फामिद-या यये-यं मयेत् ।

मयम्। मयम्। एयम्। एयम्। एयम्।

१ १ १-१ १-१ ३-१-३ ३-१-३-३

स्रष्टि-रचित- संख्या तद्विसे- पैरसे-

एयम्। एयम्। एयम्। एयम्। एयम्।

३ १-३ ३ १-३-३ ३ १-३ ३-१-३-३ ३-१-३-३ ३-१-३

पैः पुनः काव्यम- न्येऽपि कु- धन्तु वा- गीश्वराः

मयम्। मयम्। एयम्। एयम्। एयम्।

१-१-१ १-१ १-३ ३-३ ३-१-३-३ ३-१-३

भवति यैषि स-माससं-स्माशरे- र्यत्र पा-

एयम्। एयम्। एयम्। एयम्। एयम्।

३-१-३-३-३ १-३ ३-१-३ ३-१-३ ३-१-३ ३-१

द्वयव- स्या ततो दण्डकाः पूज्यते-ऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति धीमदहज्जयुषविरचितौयां पिङ्गलछन्दोवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ।

अत्रानुक्तं गाथा । ८ ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्मोक्ष छन्द- प्रयोगे च दृश्यते तद्गायेति मन्तव्यम् ।

१ 'भवन्ति' इति छि पुस्तके २ 'हृतायां पैङ्गलछन्दोवृत्तौ' छि पुस्तके.

३ 'प्रमोक्ष इत्येते' छि पस्तके

(तत्र-त्रिष्टुभि)

कुङ्कलदन्ती भूतौ नृगौ गिन्द्रियरसाः ॥ ८ । २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ (SII, SSI) नर्गणो (III) गकारौ (S, S) च भवत-
स्तद्धृतं 'कुङ्कलदन्ती' नाम । षड्भिः षड्भिश्च यति ।

भगणः तगण नगण गु० गु०
S I I - S S I - I I I - S - S

कुङ्कल-दन्ती(५)वि-कटनि-त-म्वा (६)

भगण तगण नगणः गु० गु०
S I I - S S I - I I I - S - S

किंनर-कण्ठी(५)ल-घुतर-म-ध्या (६) ।

भगणः तगण नगण गु० गु०
S I I - S S I - I I I - S - S

विम्बफ-लोष्टी(५)मृ-गशिशु-ने-त्रा (६)

भगण तगण नगण गु० गु०
S I I - S S I - I I I S - S

मित्र भ-वन्तं(५)सु-खयलु का-न्ता (६) ॥

(जगत्याम्)

वरतनुर्नजौ जूरौ षड्रसाः ॥ ८ । ३ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (III, ISI) जगणरगणौ (ISI, SIS) च तद्धृतं 'वर-
तनु-र्'नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगण जगण जगण रगणः
I I I - I S I I S I - S I S

अयि वि-जहीहि(६) दृढोप-गूहन (६)

नगण जगण जगणः रगण
I I I - I S I - I S I - S I S

त्यज न-वसङ्ग(६)-मभीरु वल्लभम् (६) ॥

नगण जगणः जगणः रगणः
I I I - I S I - I S I S I S

अरुण-करोद्ग(६)-म एष वर्तते (६)

मगला मगला मगला रगवा
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

वरत-जु संप्र(६)-धदन्ति कुक्कुटा (६) ॥

जलधरमाला मूमौ मूमौ समुद्रवसवः ॥ ८ । ४ ॥

यस्य पादे मगलमगलौ (SSS Sll) सगणमगलौ (llS, SSS) च भव तच्चतुत्त
 जलधरमाला' नाम । चतुर्भिरथामिदं यति । तत्रोदाहरणम्—

मगल मगला मगला मगला
 ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

धत्ते शो-भो(४) कुव-लयदा-प्रः श्यामा (८)

मगला मगला मगला मगला
 ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

शैलोत्स-हे(४) जल- धरमा- सा लीना (८) ।

मगला मगला मगला मगला
 ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

विद्युहे-खा(४) फन-कृत्तासधरा (८)

मगला मगला मगला मगला
 ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

फीडामु-ता(४) युव-तिरिवा-हे पस्युः (८) ॥

गौरी नौ रौ । ८ । ५ ॥

यस्य पादे नगलौ (ll, ll) रगलौ (Sll, Sll) च भवतस्तदुक्त 'गौरी' नामेति
 गायथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगला मगला रगला रगला मगला मगला रगला रगला
 १

प्रणम-ति चर-णारथि-न्दद्रय त्रिभुव-ननमि-तस्य गौ-रीपतेः ।

मगला मगला रगला रगला मगला मगला रगला रगला
 १

सङ्गद-पि मन-सैव यः सेधित प्रथित-रति य-वेष्टम-द्यै गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकृतपूर्वमेकैकरेफहृद्या नामान्तरपि उभये ।

ललना भृतौ नृसाविन्द्रियर्पयः ॥ ८ । ६ ॥

१ नीलम् इत्यस्मात्पितृचरणलिखिते पिङ्गलोदाहरणपुस्तके २ 'एकैकरेफहृद्या
 च' क म पक्षके-

यस्य पादे भगणतगणौ (SII, SSI) नगणसगणौ (III, IIS) च भवतस्तद्धृतं
'ललना' नाम गाथा । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगण तगणः नगण सगणः
S II - S S I - III - IIS
या कुच-गुर्वी(५) मृ-गशिशु-नयना (७)

भगण- तगण नगण सगण
S II - S S I - III - IIS
पीननि-तम्बा(५) म-दकरि-गमना (७) ।

भगण तगण नगण सगण
S II - S S I - III - IIS
किनर-कण्ठी(५) सु-रुचिर-दशना (७)

भगण तगण नगण सगण
S II S S I - III IIS
सौ तव सौख्यं(५) वि-तरतु ललना (७) ॥
(अतिजगल्याम्)

कनकप्रभा स्रजौ स्रजौ ग् ॥ ८ । ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ (IIS, ISI) पुन सगणजगणौ (IIS, ISI) गकारश्च (S)
तद्धृतं 'कनकप्रभा' नाम गाथा । पादान्ते यति । तत्रोदाहरणम्—

सगण जगण सगण जगणः गु०
IIS - IS I - IIS - IS I - S

कनक-प्रभा पृ-धुनित-म्बशालि-नी

सगणः जगण सगणः जगणः गु०
IIS - IS I - IIS - IS I - S

विपुल-स्तनी ह-रिणशा-वकेक्ष-णा ।

सगण जगण सगण जगणः गु०
IIS - IS I - IIS IS I - S

इयम-ज्ञाना न-यनयो पथि स्थि-ता

सगणः जगणः सगण जगणः गु०
IIS IS I IIS - IS I - S

कुर्वते न कस्य मदना-तुर म-न ॥

कुटिलगतिर्नो तौ गू खरर्तवः ॥ ८ । ८ ॥

यस्य पादे नगणौ (III, III) तगणौ (SSI, SSI) गकारश्च (S) भवति तद्वर्त 'कुटिलगतिर्नो' नाम पाथा । सप्तमि पङ्क्तिष्वयतिः ॥

नगणः नगणः तगणः तगणः गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १

अधर- क्सिच-ये (७) अन्त-दन्तक्ष-से (६)

नगणः नगणः तगणः तगणः गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १

हरिण-क्षिष्ट-धां (७) मृज-सि झ्यु-गम् (६)

नगणः नगणः तगणः तगणः गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १

युवमि-इमुवि-तं (७) मद्दि-पतौ स-ता (६)

नगणः नगणः तगणः तगणः गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १

। मतिङ्-टिकग-तेः (७) स्यान्म-हाजुत्स-वः (६) ॥
 (शार्कराम्)

वरसुन्दरी भ्रुवौ स्रनौ गौ ॥ ८ । ९ ॥

यस्य पादे भगणजगणसगणनगणा (SII ISI, IIS, III) गकारौ (S, S) च भवतस्तद्वत् 'वरसुन्दरी' नाम पाथा । पादान्ते अतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः सगणः नगणः गु गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १

स्त्राडुधि-सिरोज्व-छमुग-न्धिजल-पू-र्णं

नगणः नगणः सगणः नगणः गु गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १

धीन्धि-यन्धि-उविन्धि-प्रधत-प-न्नम् ।

नगणः नगणः सगणः नगणः गु गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १

हंसक-लकृजि-व-मनो-हरत-या-न्त

नगणः नगणः सगणः नगणः गु गु
 १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १ १ | १ १

पश्य व-रसुन्द-रि सरो-परमु-दा-रम् ॥

कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ ८ । १० ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणयगणौ (SSS, SII, III, ISS) गकारौ (S, S) च भवतस्तद्वत् 'कुटिला' नाम गाया । चतुर्भिः पङ्क्तिभिर्यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः भगण नगण यगणः गु० गु०
 S S S -S I I -I I I -I S S -S -S

अध्वस्था-ना(४)जन-यति सु-ख(६)मुचे-कू-ज(४)-

मगणः भगण नगणः यगण गु० गु०
 S I I -S I I I I -I S S -S -S

न्दात्सूहो-Sयं(४)पयि निञ्चुलि-नि(६)तोयो-पा-न्ते (४) ।

मगण भगणः नगणः यगणः गु० गु०
 S S S -S I I -I I I -I S S -S -S

कर्णाट-स्त्री(४)रति-कुहरि-त(६)तुल्य-च्छे-दै(४)

मगणः भगण नगणः यगणः गु० गु०
 S S S -S I I -I I I -I S S -S -S

नादैः क-ण्ठ(४)स्खल-नकुटि-ल(६)मन्दा-व-तैः (४) ॥

(अष्टौ)

शैलशिखा भ्रौ न्नौ भ्रगौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ ८ । ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ (SII, SIS) नगणभगणौ (III, SII) भगणो (SII) गकार-
 (S)श्च भवति तद्वत् 'शैलशिखा' नाम गाया ॥ पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च
 यतिः । क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तत्रोदाहरणम्—

भगणः रगणः नगण भगण भगण गु०
 S I I -S I S -I I I -S I I -S I I -S

शैलशि-खानि(५)कु-ञ्जशयि-तस्य(६)ह-रे-श्रव-णे(५)

भगणः रगणः नगणः भगणः भगण गु०
 S I I -S I S -I I I -S I I -S I I -S

जीर्णतृ-ण क(५)रे-ण निद-धाति(६)क-पिक्वप-लः (५) ।

भगण रगणः नगण भगणः भगण गु०
 S I I -S I S -I I I -S I I -S I I -S

क्षुद्रव-धाप(५)वा-दपरि-हार(६)वि-नीतम-ते (५)-

१. 'यगणगकारौ च' इति लि. पुस्तके, क. सु पुस्तके च. २. 'नितुलनितम्बो-
 पान्ते' लि. पुस्तके. ३. 'भूतरसेन्द्रियाणि' लि. पुस्तके. २. 'निदधीत' इति. क.
 पुस्तके., लि. पुस्तके च.

ममका रमका ममका ममका ममका गु
 ५ १ १-५ १ ५-१ १ १-५ १ १-५ १ १-५ १ १-५
 सस्य न ताव(५)वै-व रुधु-ता द्वि(६)प-यूयमि-व* (५) ॥

वरयुवती भूरौ यूनौ नृगौ ॥ ८ । १२ ॥

यस्य पादे भगभरणौ (SII SIS) यगभनगभौ (ISS, III) नगेणो (III) गक्त्वरथ (S) भवति तद्वत् 'वरयुवती' नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

ममका रमका ममका ममका ममका गु
 ५-१ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५
 कुञ्जर-कुम्भपी-ठ-पीनो-धतकु-चयुग-सा
 ममका रमका ममका ममका ममका गु
 ५ १ १-५ १ ५-१ ५-१ १-५ १-५ १-५ १-५
 पार्षण-धर्षरी-धगर्वा-पहसु-स्रकम-सा ।
 ममका रमका ममका ममका ममका गु
 ५-१ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५
 पीननि-सम्भवि-म्भसंवा-हनधि-थिळग-ति—
 ममका रमका ममका ममका ममका गु
 ५-१ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५ १-५
 सुंश्र न-राभिरा-अ भूया-एव व-रयुव-तिः ॥

(अक्षर्ये)

अतिशायिनी सौ ज्मौ ज्गौ ग् दिक्खरा* ॥ ८ । १३ ॥

यस्य पादे सयणौ (US IIS) जगणभगणौ (ISI, SII) जगणो (ISI) गक्त्वरथ (S,S) च भवैतद्वत् 'अतिशायिनी' नाम गाथा । द्धमि सप्तमिध यतिः । तत्रोदाहरणम्—

सयणा सयणा ममका ममका ममका गु गु
 १ १ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१
 इति सौ-तपुर-निघ्नमत्स-रा(१) न्सर-सि मख-ने-न (७)
 सयणा सयणा ममका ममका ममका गु गु
 १ १ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१ ५-१
 अभियमा-सबतो-इतिशायि-नी(१०)मप-मसाङ्ग-भा-स* (७) ।

१ 'नगणो' इति सेखरप्रमादवशातो नास्ति लिखितपुस्तके २ 'भवत' इति सि पुस्तके नास्ति ३ उदाहरणमेटव् माषकाभ्याव् । उद्धृत इत्याशुषेन

सगण सगण जगण भगणः जगणः गु० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 अवलो-क्य तदै-व याद-वा(१०)नप- रवारि-रा-शे. (७)॥

सगण सगण जगणः भगण जगणः गु० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 शिशिरे-तररो- च्षाप्य-पा(१०)तति-षु मङ्गु-मी- षे(७) ॥

अवितथं नृजौ भृजौ ज्लौ ग् ॥ ८ । १४ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (॥ १ ॥, ॥ १ ॥) भगणजगणौ (॥ १ ॥, ॥ १ ॥) जगणलकारौ (॥ १ ॥, ॥ १ ॥) गकारश्च (१) भवति तद्वृत्तम् 'अवितथम्' नाम गाथा भवति । यतिः पादान्ते । तत्रोदाहरणम्—

नगण जगण भगण जगण जगण ल० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 श्रुतिप-रिपूर्त-वक्रम- तिसुन्द- रवाग्वि-भ-वं
 नगण जगण भगण जगणः जगण ल० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 तमखि-लजैमि- नीयम- तसाग- रपार-ग-तम् ॥

नगण जगण भगण जगणः जगण ल० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 अवित-थवृत्त-विप्रज-नपूजि- तपाद-यु-गं
 नगण जगण भगण जगण जगण ल० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 पितर-मह न-मामि ब-हुरुप-मुदार-म-तिम् ॥

वसिन्द्रियसमुद्राश्वेत्कोकिलकम् ॥ ८ । १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्चतुर्भिश्च यतिर्भवति तद्वृत्तं 'कोकिलकम्' इति गाथा । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगण भगण जगणः जगणः ल० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 तवस-हकार-पुष्प(८)म-धुनिष्क-ल(५)कण्ठ-त-या (४)

१. 'श्रुतिपरिपूर्णवक्र' इति क. मु. पुस्तके लि. पुस्तकेच. २. 'कोकिलेति गाथा' इति लि पुस्तके.

मयमा जयमा भयमा जगमा जयमा स सु
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 मधुर-सरस्-रेण(८)प-रिक्क-ति(५)स्तेकि-त-कः (४) ।

मयमा जयमा जगमा जयमा जयमा स सु
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 प्रथम-ककारै-विद्य(९)व-चनैर्घ-न(५)ल्लुप-म-ते (४)-

मयमा जयमा मयमा जगमा जयमा स सु
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 स्य म-मनस भङ्ग(८)मि-व संप्र-ति(५)कर्तु-म-ना (४) ॥

(पृथो)

विवुषप्रिया रूसौ जौ भ्रौ वसुदिश्व ॥ ८ । १६ ॥

मस्य पादे रगणसगणौ (५३, ॥३) जगणौ (॥३, ॥३) मगणरगणौ (५३, ५३)
 र मन्तत्सदृश 'विवुषप्रिया' नाम गाथा भवति । अथाभिर्देशभिश्च यति । तत्रोदा-
 रणम्—

रममा सगमा जयमा जयमा जयमा रगमा
 २ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १
 कुन्दकु-अलको-मस(८)घु-ति दन्त-पद्मि-रजिता (१०)

रममा सगमा जगमा जयमा जगमा रममा
 ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १
 हसग-द्रदवा-दिनी(८)म-निता म-वेद्वि-भप्रिया(१०) ।

रममा सगमा जयमा जयमा जगमा रममा
 ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १
 पीनतु-ङ्गपयो-धर(८)द्र-यमार-मन्धर-गामिनी (१०)

रममा सगमा जयमा जयमा जयमा रममा
 ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १ ३ १
 नेत्रैस्त्र-न्तिथिनि-र्जित(८)भ-वणाव-ससित-कैरया (१०) ।

नाराचक नौ रौ रौ ॥ ८ । १७ ॥

१ 'मधुरसरेण' (!) छि पुस्यके २ 'विवुषप्रियैः' छि पुस्यके ३ 'लुन्यमते
 तव' क सु पुस्यके, छि पुस्यके च ४ 'निमग्नन्ति' छि पुस्यके

यस्य पादे नगणौ (III, III) रगणाश्चत्वारो (SIS, SIS, SIS, SIS) भवन्ति तद्वृत्तं 'नाराचक' नाम गाथा । दशभिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगण रगणः रगण रगण
 1.11-111-SIS S IS-S IS-S IS.

रघुप-तिरपि जातवे-दो(१०)विशु-द्धा प्रगृ-ह्य प्रिया (८)

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 111-111-SIS S IS-S IS-S IS-S.

प्रियसु-हृदि वि-भीषणे स(१०)क्रम-व्य श्रिय-वैरिणः (८) ।

नगणः नगण रगण रगणः रगण रगणः
 111-111-SIS S- S IS-S IS-S IS

रविसु-तसहि-तेन ते-ना(१०)नुया-तः ससौ-मित्रिणा (८)

नगण नगण रगणः रगण रगण रगणः
 111-111-SIS S IS-S IS-S IS

भुजवि-जितवि-मानर-त्ना(१०)धिरू-ढ. प्रत-स्थे पुरीम् (८) ॥

(अतिघृतौ)

विस्मिता यमौ न्सौ रौ ग् रसर्तुस्वराः ॥ ८ । १८ ॥

यस्य पादे यगणमगणौ (ISS, SSS) नगणसगणौ (III, IIS) रगणौ (SIS, SIS) गकारश्च (S) भवति तद्वृत्तं 'विस्मिता' नाम गाथा ॥ षड्भि, षड्भिः, सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

यगणः मगण नगणः सगणः रगण रगणः गु०
 1 S S-S S S- 111-11 S -SIS SIS-S

श्रिया जु-ष्टं दिव्यै (६)सपट-हरवै(६)-रन्वितं पुष्पव-र्षै-(७)

यगण मगण नगण सगण रगण रगण गु०
 1SS-S S S 111-11 S S IS-S IS-S

वैपुष्टै-श्वैद्यस्य(६)क्षणमृ-षिगणै (६)स्तृयमा-नं निरी-य(७) ।

यगण मगणः नगण सगणः रगण रगण गु०
 1SS-S S S 111-11 S -SIS S IS-S

प्रकाशे-नाकाशे(६)दिनक-रकरा(६)-न्विक्षिप-द्विस्मिता-क्षै-(७)

१. पद्यमेतद् रघुवंशे त्रयोदशे सर्गे. २. 'न सगणौ' क. सु पुस्तके. ३. माघ-काव्यस्थं पद्यमेतत्. ४. 'वपुषः' लि पुस्तके.

पद्यभा संख्या मद्यभा मद्यभा ध्रुवभा रणभा रणभा गु०
 ५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५-५-५-५-५
 निरेन्दै-रीयेन्द्र(६)प्रपुर-य शिवा(६)-द्यामं वी-शाम्भू-वै (७) ॥

(ह्रत्वा)

शशिवदना नृवौ भ्रुवौ च् ज्ये रौ क्रद्विद्युः ॥ ८ । १९ ॥

यस्य पादे नगण्यत्वयो (॥, १५) मर्मयो (५॥) जगण्यत्वयो (५, ५, ५, ५, ५) भवति वदूत 'शशिवदना' नाम गाथा । एकाध्यायिभेदस्थानिच भति । पञ्चकावलीति केचित् । तत्रोद्याहरणम्—

मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा

५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

रैरा-धाताङ्-नसा प-रिता (११)म-रयेक-दुरद-न्यनान (१)

मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा

५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

प्रमधि-सम्भू-राः प्रति-पद्य (११)म-धिसस्य मया म-हीभता(१०) ॥

मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा

५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

परिष-करो व-द्याजु-वत्(११)स्य गुर-स-वत यु-दाधिप(१०)-

मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा मद्यभा

५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५ ५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

शिरसि-गठाधि-यो क्क-निधे(११)स्य संदाभ-भवन्स-टंमहत्(१०)॥

एवमापीति श्रुतिनि कोटिषा प्रकारेण महाकसिप्रयोगेषु च दृश्यन्ते । शिशोवसंक्रान्त-
 नाथानि धात्वाकारेण नामनिर्देश कृत्वा नोक्तानि यैति गाथायाद्वयेन कथ्यन्ते । इयंती
 प्रकाशपीठ प्रत्यागजुपकर्मवे । तत्र गाथान्याशिरस्यकारिशिष्यादर्शिकाधरप्रकारपूर्वकं कृत्वा-
 रप्रकारं सूत्रद्वयेनाह—

द्विकौ गौ । ८ । २० ॥

उपरिधाव गकारं सिद्धिनाथसाङ्गकारं सिन्धुधेरीसिद्धेकाररप्रकार । तस्य द्विक्रवाद्

१ 'शिशुहामवीशाम्भूदे' छि पुत्सके, क मु पुत्सके च २ 'मगण्यत्वयो जगणी
 छि पुत्सके ३ परयोवदति माधय् उदूठ व्हात्तुयेन ४ 'परन्तु' छि पुत्सके,
 ५ 'इयंती तु' छि पुत्सके ६ प्रत्यागतजुपकर्मन्ते' छि पुत्सके ७ द्विसिद्धस्यवाद्
 दो म्भौ' छि पुत्सके

द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । द्वे आवृत्तौ प्रमाणमनयोरिति द्विकौ । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन्प्रत्ययः । ततश्च गकारं ततोऽधस्ताल्लकारं लिखित्वा विस्पष्टार्थमधस्तिर्य-
प्रेखा दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्ववद् गकारलकारौ स्थापयेत् ॥

अत्र कि कर्तव्यमित्याह—

मिश्रौ च ॥ ८ । २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत् । गकारो गकारेण संश्लिष्टो मिश्र उच्यते, लकारश्च लकारेण । मिश्राविति गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते । द्वन्द्वात्परो र्थैः श्रूयत इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामावृत्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत् । द्वितीयाया लकाराविति । ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतु प्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति । तद्यथा—गौ ग्लौ लाविति ॥

इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादिप्रस्तार दर्शयितुमाह—

पृथग्ला मिश्राः ॥ ८ । २२ ॥

द्व्यक्षरप्रस्तारस्य पूर्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमा-
वृत्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः । द्वितीयावृत्तौ लकारा मिश्रास्ततो मध्ये लेखामपनयेत् ।
एवं त्रिकः प्रस्तारः सिद्ध्यति । पृथगिति विजातीयासंसर्गमाह । तेन प्रथमायामावृत्तौ न
लकारप्रवेशः । द्वितीयायां न गकारस्य । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा पृथग् ग्ला
मिश्रा दातव्या । द्वितीयाया न गकारस्य । एवं तत्पूर्वक. पञ्चाक्षरः प्रस्तारस्तथैव तत्पूर्वकः
षडक्षरो गायत्रीसमवृत्तः प्रस्तारः । एवंमुष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्ध्या अयमेव न्यायः ।
तत्रेदं सूत्रं त्र्यक्षरात् प्रभृति पुनः पुनरावर्तनीयं यावदभिमतः प्रस्तारः ॥

चसवस्त्रिकाः ॥ ८ । २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते । ते च^३ मकारादयः शास्त्रादौ
कथिता एव । प्रदर्शनार्थं चैतत् । तेन षोडश चतुष्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं

१. 'गकारो गकारेण मिश्रः संश्लिष्टः । उच्यते लकारश्च लकारेण' लि. पुस्तके.
२. 'द्वन्द्वान्ते इति श्रूयते इति न्यायात्' लि. पुस्तके. ३. 'द्व्यक्षरप्रस्तारं' लि. पुस्तके.
४. 'लेखाविभक्तं' लि. पुस्तके. ५. 'द्वितीयाया वृत्तौ' लि. पुस्तके स्थापयेत क.
- मु. पुस्तके. ६. 'ततो मध्याद्रेखामपनयेत्' लि. पुस्तके ७. 'विजातीयसंसर्गमाह' क.
- मु. पुस्तके ८. 'लकारस्याप्रवेशः । द्वितीयाया गकारस्या एवं त्रिकं द्विः स्थापयित्वा'
लि. पुस्तके ९. क. मु. पुस्तके 'एवं' इति नास्ति. १०. 'एकाक्षरवृद्ध्या' लि. पुस्तके.
११. 'न्यायः' क. मु. पुस्तके. १२. 'त्र्यक्षरे' लि. पुस्तके १३. 'गकारादयः शास्त्रे'
इति लि. पुस्तके. १४. 'एवं च' लि. पुस्तके.

चतुःपञ्चिर्गायत्रीसमवृत्तानि सवगुरुलघ्वाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरसुष्णिगादीनामे-
कैकाक्षराधिक्यात् । विस्यद्यार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्यारादेव संख्यापरिच्छिते ॥

नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थमाह—

लर्द्धे ॥ ८ । २४ ॥

यदैवं विजिज्ञासेत गायत्र्यां समवृत्त पठं श्रीहृद्यमिति तदा तमेय पदसंख्याविशेष
मर्थयेत् । तस्मिन्नर्थीकृते लघुरेको लक्ष्यते ते भूमौ विन्यासा । इदानीमवशिष्टाद्भिरिति
संख्यासिपयत्वादर्थयितु न शक्यते ॥

तत्र किं प्रतिपत्तम्यमित्याह—

सैके ग् ॥ ८ । २५ ॥

अर्थ इत्यनुवर्तते विपमसंख्यायामेकमधिक निक्षिप्य ततोऽधयेत् । तत्रैको गकारो
लभ्यते । त पूर्वसन्धाङ्कारात् परं स्थापयेत् । ततो द्विसंख्यावक्षिप्यते । पुनस्वामर्थ
येत् । ततथैकङ्कारं दद्यात् ततथैकसंख्यावक्षिप्यते । तत्र तावत् सैके गिति लक्षण
मावर्तनीयम् । यावद्दुताक्षराणि पदं पूर्यन्ते । एवं संख्यान्तरेऽपि योज्यम् ॥

उद्दिष्टवृत्तस्य संख्यापरिज्ञानार्थमाह—

प्रतिलोमगण द्विर्लाघम् ॥ ८ । २६ ॥

यस्य वृत्तस्य संख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ प्रसारयेत् । ततस्त्वस्यान्ते यो लकारः सजाती
यापेक्षया तमादौ कृत्वा प्राप्तिभ्येन द्विरावर्तयेत् । तत्र निराक्षरया आहृतेरसंभवात्
प्रथमातिक्रमे ऋणामावादेकसंख्या लभ्यते । ततथैकसंख्याङ्कमन्सलङ्कारस्याधस्तात्
स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततस्त्वस्वादपनीम तत्पूर्वस्य ऋणस्याधस्तादधिधाय पुनर्द्विगुण-
येत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्राप्तिभ्येन समाप्यन्ते तत्र या
संख्या निम्नयन्ते तावत्तियं तदुच्यमिति ॥

तत्र विशेषमाह—

ततोऽप्येकं जज्ञात् ॥ ८ । २७ ॥

पूर्वोक्तं कर्मणि क्रियमाणे यदि सा संख्या गकारस्वानमापयते तदा तां द्विगुणयित्वा
ततः संख्यासमुदायादेकं लजेत् । ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात्तद्वृत्त-
संख्या सिद्ध्यति ॥

प्रत्यारादिना वृत्तसंख्यापरिज्ञानार्थमाह—

द्विरर्द्धे ॥ ८ । २८ ॥

अपनीत इत्यभ्याहार । यद्य जिज्ञासेत पदक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति तदा

छन्दःसूत्राणा वर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

अध्याये सूत्रम् पृष्ठे (अ)

अक्षरपङ्क्ति पञ्चदश-	३ । ४४ ॥ १९
अभिः सविता सोमो-	३ । ६३ ॥ २६
अतिशायिनी सौ ज्मौ	८ । १३ ॥ १६१
अत्रानुक्त गायत्र्या	८ । १ ॥ १५५
अत्रानुक्त नञ्	४ । १५ ॥ ३३
अत्र औक्त्विक्म्	४ । ८ ॥ ३१
अनुसुब्ब गमयत्रै	३ । २३ ॥ १४
अन्त्येनोपगीति	४ । २९ ॥ ३७
अन्त्ये पञ्चम-	४ । २० ॥ ३४
अन्वयत्र रातमाष्ट-	७ । ३४ ॥ १०४
अपरवक्त्र नौ-	५ । ४० ॥ ७७
अपराञ्जिता नौ रसौ	७ । ६ ॥ १२३
अपवाहश्चे म्नौ नौ	७ । ३१ ॥ १५२
अयुक् चारुहासिनी	४ । ४० ॥ ४४
अयुक् तृतीयनोरी	४ । ३८ ॥ ४४
अर्धे-	५ । ३१ ॥ ७१
अर्धे वसुगण भार्या	४ । ३१ ॥ ४०
अथितये न्जौ म्जौ-	८ । १४ ॥ १६२
अथवत्स्वि न्जौ म्जौ	७ । ३६ ॥ १४६
अष्टौ वसव इति	१ । १५ ॥ ५
असंघापा मृतौ न्जौ	७ । ५ ॥ १२६

(आ)

आख्यानिष्ठी सौ ज्मौ-	५ । ३८ ॥ ७५
आग्निवेश्यकाश्यप-	३ । ६६ ॥ २६
आत्रैष्टमाच्च संवर्षम् ।	४ । ९ ॥ ३१
आदित संदिग्धे	३ । ६१ ॥ २५
आद्यौ षेष्टप्रसापीड-	५ । २२ ॥ ६५
आद्य चतुष्पादुमि	३ । ८ ॥ ११

२२ छ०

अध्याये सूत्रम् पृष्ठे

आद्यन्तायुपजातय	६ । १७ ॥ ९९
आद्यर्धसमा गीति-	४ । २८ ॥ ३७
आपातस्त्रिका भ्रौगु	४ । ३४ ॥ ४२
आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकम्	४ । ३९ ॥ ४४
आद्युरी पञ्चदश	२ । ४ ॥ ६
आख्यारपङ्क्ति पुरत-	३ । ४० ॥ १८

(इ)

इन्द्रवशा सौ ज्मौ	६ । २९ ॥ ११७
इन्द्रवज्रा सौ ज्मौ गु	६ । १५ ॥ ९७
इयाविपूरजः	३ । २ ॥ १०

(उ)

उत्क्रमेणोद्गीति-	४ । ३० ॥ ३९
उद्गतामेकत- स्त्रौ-	५ । २५ ॥ ६७
उद्गर्पिणी सैतव-	७ । १० ॥ १२६
उपनित्रर्क सौ स्त्रौगु	५ । ३२ ॥ ७२
उपरिष्टाभ्योतिरन्तेन	३ । ५४ ॥ २१
उपरिष्टाद्गृह्यन्ते	३ । ३१ ॥ १६
उपस्थितप्रचुपित	५ । २८ ॥ ६९
उपस्थिता द्भौ ज्मौ	६ । १४ ॥ ९६
उपेन्द्रवज्रा षट्पौ ज्मौ गु	६ । १६ ॥ ९६
उभयोर्महावपला	६ । २७ ॥ ३७
उरोबृहती मात्स्वस्य	३ । ३० ॥ १६
उष्णिग्गायत्रौ आगतव्य	३ । १८ ॥ १३

(ऊ)

ऊनाधिकेनैकेन-	३ । ५९ ॥ २४
ऊर्धा त्रिः ।	२ । ८ ॥ ७
ऊपमगजविरुद्धितं	७ । १५ ॥ १३२

(ए)

एकद्वित्रिचतुष्पादुपपादम्	३ । ७ ॥ ११
---------------------------	------------

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

एकस्मिन्पञ्चके छन्दः-	३।५५॥	२२
एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती	३।५०॥	२०
एकैक शेषे	२।१२॥	७
एभि. पादाकुलकम्	४।४८॥	४७

(क)

ककुम्मध्ये चेदन्यः	३।१९॥	१३
कंदासज्	१।६॥	३
कनकप्रभा स्रौ स्रौ	८।७॥	१५८
कागुहार	१।३॥	३
कान्तोत्पीढा भ्रौ स्मौ	६।४०॥	१२१
किं वदभ	१।७॥	३
कुटिलगतिर्नौ तौ-	८।८॥	१५९
कुटिलाम्भौ न्यौ गौ-	८।१०॥	१६०
कुञ्जलदन्ती भ्रौ-	८।२॥	१५६
कुमारललिता-	६।३॥	८८
कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ	६।३५॥	११९
कुसुमितलतावेलिता	७।२०॥	१३८
केतुमती स्रौ स्रौ	५।३६॥	७४
क्रौञ्चपदा भ्रौ भ्रौ नौ	७।२९॥	१४९
क्वचित् त्रिपादभिभि.	३।९॥	११
क्वचिन्नवकाश्चत्वारः	३।३३॥	१६

(ख)

खजा महत्ययुजीति	५।४४॥	८०
-----------------	-------	----

(ग)

गन्ता द्विर्वसवो मात्रा-	४।४२॥	४५
गन्ते	१।१०॥	४
गश्चेत्सौम्या	४।५१॥	४९
गायत्री	२।२॥	६
गायत्र्या वसवः	३।३॥	११
गावन्त आपीढः	५।२१॥	६४
गावादौ चेत्प्रत्यापीढ.	५।२२॥	६५
गीत्यार्या लः	४।४८॥	४८

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

गृल्	१।९॥	४
गौ गन्तमध्यादिर्नलश्च	४।१३॥	३२
गौपच्छन्दसकम्	४।३३॥	४२
गौरी नौ नसौ ग्	७।४॥	१२६
गौरी नौ रौ	९।५॥	१५७
गिलति वृत्तम्	७।२३॥	१४४
गिलति समानी	५।६॥	५३
ग्लौ ।	१।१४॥	५

(च)

चञ्चलाक्षिका नौ रौ	६।३६॥	१२०
चतु. शतमुत्कृति-	४।१॥	२६
चतुरश्वतुरस्यजे-	४।२॥	२७
चतुरश्वतुर. प्राजापत्याया. २।११॥	७	
चतुष्कषट्कौ त्रयश्च	३।४७॥	१९
चतुष्पादभिभिः	३।२२॥	१४
चन्द्रावर्ता नौ नौस्	७।११॥	१२९
चपला द्वितीय-	४।२४॥	३६
चपला युजो न्	५।१६॥	५७
चित्रपदा भौ गौ	६।५॥	९०
चित्रा नवमश्च	४।४५॥	४६
चूलिकैकोनसप्तत्रिंशदे-	४।५२॥	५०

(छ)

छन्द	२।१॥	६
------	------	---

(ज)

जगती	१६।२७॥	११५
जगती. षड्भिः	३।४९॥	२०
जगत्या आदित्याः	३।४॥	११
जघनपूर्वैतरत्र	४।२६॥	३६
जलधरमाला भ्रौ-	८।४॥	१५७
जलोद्धतगति	६।३३॥	११९
जह्यादासुरी	२।१३॥	७

अध्याये सूत्रम्, षष्ठे
(त)

द्वतं नौ मूरो ।	६ । ३४ ॥ ११९
ततोऽप्येक जग्यात् ॥	८ । २७ ॥ १६७
तथा जगती ।	३ । ५१ ॥ २१
तनुमप्या सौ ।	६ । २ ॥ ८७
सन्वी भूतौ नसौ सौ	७ । २८ ॥ १४८
तान्यमिसंब्याभ्रेभ्यः	४ । ३ ॥ २८
सान्युभ्यिगनुष्टुभ्यश्च-	२ । १४ ॥ ७
तानदर्वे तद्भुषितम्	८ । ३१ ॥ १६८
स्त्रिस्त्रिस्त्रि सनाभ्य-	२ । १५ ॥ ७
तृतीय द्विपाष्वागत-	३ । १६ ॥ १२
तृतीयस्य सौरमर्क	५ । २६ ॥ ६८
सोटक स-	६ । २१ ॥ ११८
त्रिप्राक्त्रिस्त्रिग-	३ । २४ ॥ १४
त्रिप्राक्त्रिस्त्रि-	३ । १७ ॥ १३
त्रिपादधिष्ठमप्या-	३ । ५७ ॥ २३
त्रिभिर्वागैर्महा	३ । ३५ ॥ १७
त्रियु गणेषु पाद-	४ । २२ ॥ ३४
त्रिष्टुभो स्या	३ । ६ ॥ ११
श्रीश्रीश्रीनाम्	२ । १० ॥ ७

(व)

दण्डको नौ र-	७ । ३२ ॥ १७३
देवताशित्तथ	३ । ६२ ॥ २६
दैव्येकम्	२ । ३ ॥ ६
दोषकं भौ भृगौ ग्	६ । १८ ॥ १११
द्वतमप्या भौ भृगौ-	५ । ३३ ॥ ५२
द्वतविस्मिर्तं नसौ मूरो	६ । ३० ॥ ११७
द्वदसश्च बानवासिका	४ । ४३ ॥ ४६
द्वाम्या विराट्स्त्रराजौ	३ । ६० ॥ २५
द्वाम्यस्यस्यः	३ । ४५ ॥ १९
द्वि- शून्ये	८ । ३० ॥ १६८
द्विस्त्रै स्त्रौ ।	८ । २० ॥ १६५

अध्याये सूत्रम् षष्ठे

द्वितीयं द्वितीयमसित	४ । ७ ॥ २९
द्वितीयचतुर्थयोरथ	५ । ११ ॥ ५५
द्विरथे	८ । २८ ॥ १६७
द्विभूत तदन्तानाम्	८ । ३२ ॥ १६८
द्वौ द्वौ सानां बभूव	२ । ९ ॥ ७
द्वौ नबकौ पङ्क	३ । १२ ॥ १२

(घ)

धीधीश्रीम्	१ । १ ॥ २
धृष्टशिश्रुवीजगत्याः	४ । ५ ॥ २९
ध्रादिपर	१ । ११ ॥ ५

(न)

न प्रथमा स्त्री	५ । १० ॥ ५५
नवमास्त्रिनी नञौ-	६ । ४३ ॥ १२३
नहसन्	१ । ८ ॥ ३
नाराचक नौ रौ रौ	८ । १७ ॥ १६३
न्यङ्कुसारिणी द्वितीय	३ । २८ ॥ १५
न्ञौ चेत्यर्धं द्वितीयादि	४ । १८ ॥ ३४
न्ञौ धा	४ । १७ ॥ ३३

(प)

पङ्क्तिर्जागती गायत्री	३ । ३७ ॥ १८
पक्षमेन पूर्वं साक-	४ । ३७ ॥ ४३
पणवो भ्रौ धृगौ	६ । १० ॥ ९५
पम्या पक्षभिर्गायत्रै-	३ । ४८ ॥ २०
पम्या पूर्वश्लेषतृतीय	३ । २७ ॥ १५
पम्या युक्त्वौ	५ । १४ ॥ ५७
पदपङ्क्ति पक्ष	३ । ४६ ॥ १९
परयुक्तेनोपचित्रा	४ । ४६ ॥ ४६
परेण पूर्णम्	८ । ३२ ॥ १६८
परेण पूर्णमिति	८ । ३३ ॥ १६९
परोष्मिक पर	३ । २१ ॥ १३
पाद-	३ । १ ॥ १०
पादश्चतुर्माणा ।	४ । १० ॥ ३१

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

पादस्यानुष्टुप्कम्	५ । ९ ॥ ५५
पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः	६ । ३२ ॥ ११८
पुरउष्णिक् परतः	३ । २० ॥ १३
पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन	३ । ५२ ॥ २१
पुरस्ताद्बृहतीपुरः	३ । ३२ ॥ १६
पुष्पिताग्रा नौ र्यौ-	५ । ४१ ॥ ७८
पूर्वे मुखपूर्वा	४ । २५ ॥ ३६
पूर्वो चेदयुजौ सत -	३ । ३८ ॥ १८
पृथक् पृथक् पूर्वत	४ । ६ ॥ २९
पृथग्ला मिश्राः	८ । २२ ॥ १६६
पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग्	७ । १७ ॥ १३५
प्रकृत्या चोपसर्ग-	४ । ४ ॥ २९
प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या	५ । २० ॥ ६४
प्रतिलोमगणं द्विर्लाघं	८ । २६ ॥ १६७
प्रत्यापीडो गावादौ च	५ । २३ ॥ ६५
प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः	७ । ३३ ॥ १५४
प्रथमस्य विपर्यासे	५ । २४ ॥ ६६
प्रमिताक्षरा स्रजौ सौ	६ । २९ ॥ १२१
प्रस्तारपङ्क्ति. परतः	३ । ४१ ॥ १८
प्रहरणकलिता-	७ । ७ ॥ १२८
प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग्-	७ । १ ॥ १२३
प्राणयजुषामार्ष्य इति	२ । १६ ॥ ८
प्राजापत्याष्टौ	२ । ५ ॥ ६

(ब)

बृहतीजागत- ३ । २६ ॥ १५

(भ)

भद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ ।-७ । २५ ॥ १४५	
भद्रविराद् त्रौ गौ-	५ । ३५ ॥ ७४
भुजगशिशुभृता	६ । ७ ॥ ९३
भुजङ्गप्रयातं याः	६ । ३७ ॥ १२०
भुजङ्गविजृम्भितं मो	७ । ३० ॥ १५०
भ्रमरविलसिता भ्रौ	६ । २१ ॥ ११३
भ्रौ न्तौ च	५ । १९ ॥ ५८

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

(म)

मत्तमयूरं म्रौ य्रौ-	७ । ३ ॥ १२५
मत्ताकीडा मौ त्रौ नौ	७ । २७ ॥ १४७
मत्ता म्रौ स्रौ	६ । १३ ॥ ९६
मध्येऽन्ते च	३ । २५ ॥ १४
मध्ये ज्योतिर्मध्यमेन	३ । ५३ ॥ २१
मन्दाक्रान्ता म्रौ न्रौ-	७ । १९ ॥ १३७
मयूरसारिणी जौ गौ	६ । १२ ॥ ९५
माणवकाकीडितकं-	६ । ४ ॥ ८९
मालर्तुनवकौ चेत्	७ । १२ ॥ १३१
मालिनी नौ म्यौ यू	७ । १४ ॥ १३२
मिश्रौ च	८ । २१ ॥ १६६

(य)

य चतुर्थात्	५ । १३ ॥ ५६
यजुषा षद्	२ । ६ ॥ ६
यतिर्विच्छेदः	६ । १ ॥ ८१
यथावृत्तसमाप्तिर्वा	४ । ११ ॥ ३१
यवमती जौ जौ-	५ । ४२ ॥ ७९
युगपरान्तिका	४ । ४१ ॥ ४५

(र)

रथोद्धता र्नौ र्लौ ग्	६ । २२ ॥ ११३
राश्यूनम्-	५ । ५ ॥ ५३
रुक्मवती भ्रौ स्रौ	६ । ११ ॥ ९५
रुचिरा ज्रौ स्रौ ग्-	७ । २ ॥ १२५
रूपे शून्यम्	८ । २९ ॥ १६८

(ल)

लः पूर्वक्षेज्योतिः	४ । ५० ॥ ४९
ल. समुद्रा गणः	४ । १२ ॥ ३२
लर्धे	८ । २४ ॥ १६७
ललना भतौ न्रसवि	८ । ६ ॥ १५७
ललितं नौ सौ	५ । २७ ॥ ६९

शौ सः	१।१३॥	७
स्त्रिगति प्रमाणी	५।७॥	५४

(घ)

यज्ञपत्रपतित भूरो	७।१८॥	१३६
यज्ञस्या ज्तौ जूरी	६।२८॥	१३५
यत्तनुर्नजौ जूनौ-	८।३॥	१५६
यस्युयती भूरो	८।१२॥	१६१
यस्यमुन्दरी भूमौ-	८।९॥	१५९
यरा यायू	१।२॥	३
यथमानं नौ शौ न्यौ	५।२९॥	७
यसन्तस्त्रिन्हा-	७।८॥	१२८
यस्यप्रिष्ठा	८।२३॥	१६६
यस्युयायू	१।४॥	३
यस्यिन्द्रियसमुद्र-	८।१५॥	१६२
यातोर्मा भूमौ घ्नौ	६।२०॥	११२
यान्ययू	५।१२॥	५५
याहिनी स्त्री म्यायू-	६।४२॥	१२२
यितानमन्ययू	५।८॥	५४
यिद्युन्माला भौ गौ	६।६॥	९०
यिपरीताख्यानक्षी-	५।३८॥	७६
यिपरीता प्रतिष्ठा	३।१५॥	१२
यिपरीता यथमथ्या	३।५८॥	२४
यिपरीता पाराही	३।१३॥	१२
यिपरीतेक्षीयम्	५।१५॥	५७
यिपरीतौ च	३।३९॥	१८
यिपुखान्या	४।२३॥	३५
यिपुखायुम्लाः सप्तम-	५।१७॥	५८
यिपुषप्रियासौ रसौ	८।१६॥	१६३
यिराजो दिश-	३।५॥	११
यिलासिनी जरो जगौ गू	६।२६॥	११५
यिश्चोक् पथमाष्टमौ	४।४४॥	४६
यिपर्म च	४।५॥	५३

धम्याये सूत्रम् पृष्ठे	३।४२॥	१८
विद्यारपद्विरन्त-	८।१८॥	१६४
विम्विता य्मास्तौ	५।१॥	५२
वृत्तम्	६।२४॥	११४
वेगवती सौ	५।३४॥	७३
वैराजो गायत्री च	३।३४॥	१७
वतासीय द्विव्यरा	४।३२॥	४१
वंशदेवी मायायि	६।४१॥	१२२

(श)

शशिपदना नूजौ	८।१९॥	१६५
शाद्वलपिकीटितं-	७।२१॥	१४०
शालिनी मृतौ नृगी गू	६।१९॥	११२
शिक्षरिणी य्मा नृषौ	७।२०॥	१३७
शिरापिपर्यस्ताथा	४।४९॥	४६
शिरौक्षेनप्रिदा-	५।४३॥	८०
शुद्धविराद् ऋषमं-	५।३०॥	७१
शुद्धविराद् म्यौ जगौ	६।९॥	९४
शेष प्रचित इति	७।३५॥	१५४
शेषे परेण युग् न-	४।३५॥	४३
शैलदिशा भूरो नूमौ	८।११॥	१६०
श्येनी रजौ इत्तौ गू	६।२५॥	१२५

(ष)

षड्गसप्तध्वयो-	३।११॥	१२
षड्गसप्तध्वयै-	३।१४॥	१२
षड्गे ऋकृपति	३।५६॥	२३
षट् शामिप्रा युत्रि	४।३६॥	४३
षष्ठ्य छ	४।२१॥	३४
षष्ठो जू	४।१६॥	३३

(स)

संस्तारपद्विर्बहिः	३।४३॥	१९
सतोपृहती साण्डिन	३।३६॥	१७
सप्तमः प्रथमादि	४।१९॥	३४

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.			अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.		
स्रमं तावत्कृत्व- ५। ३ ॥ ५२	स्रग्धरा म्रौ भ्रौ यौ ७। २४ ॥ १४४				
सर्वतः सैतवस्य ५। १८ ॥ ५८	स्रग्विणी रा. ६। ३८ ॥ १२१				
साग्नेन न समा- ४। ५३ ॥ ५१	स्वराः षड्जर्षभगान्धा-३। ६४ ॥ २६				
सातेक त् १। ५ ॥ ३	स्वरा अर्ध चार्यार्धम् ४। १४ ॥ ३२				
सा पादनिचृत् ३। १० ॥ ११	स्वागता र्नौ भ्रौ ग् ६। २३ ॥ ११४				
साम्ना द्वि. २। ७ ॥ ६	(ह)				
सिंहोन्नता काश्यपस्य- ७। ९ ॥ १२५	हंसरुतं म्रौ गौ ६। ७ ॥ ९१				
सितसारङ्गपिशङ्ग- ३। ६५ ॥ २६	हरिण्णुता सौ स्लौ- ५। ३९ ॥ ७७				
सुवदना म्रौ म्रौ य्मौ- ७। २९ ॥ १४२	हरिणी र्नसौ म्रौ स्लौ ७। १६ ॥ १३४				
सैके ग् ८। २५ ॥ १६७	हलमुखी नौ स् ६। ८ ॥ ९३				
स्कन्धोग्रीवी कौष्टुकेः ३। २९ ॥ १६	हे १। १२ ॥ ५				

पिङ्गलसूत्रोदाहरणानामकारादिक्रमेणानुक्रमणी ।

	पृ	अ	सूत्र		पृ	अ	सूत्र
(अ)				अभिमतबपुत्रपुसुम	८०	॥	५ । ४३
अक्षप्रमीमदन्त हि	२०	॥	३ । ४८	अभिरमयति किंनर	८२	॥	४ । ३६
अग्नि ऋग्यादमकृष्यन्	२१	॥	३ । ५४	अभि विजहीहि इषोप-	१	६	॥ ८ । ३
अग्ने जरिताभिदपति	१६	॥	३ । ३१	अर्धपद् दधत्	३३	॥	४ । १४
अग्ने समघाथ	१२	॥	३ । १०	अस् तवावीक्यचो	७६	॥	५ । ३८
अग्ने सब ध्रुवोभयो	१९	॥	३ । ४०	अष्टि वाचालित	४७	॥	४ । ४७
अग्ने मृळ महां	१२	॥	३ । १३	अपर्म इन्द्र दाहहि	३०	॥	४ । ७
अग्ने प्राजस्य	१४	॥	३ । २१	अपायकमनूजिता	४४	॥	४ । ३८
अग्ने विषस्यदुप	१७	॥	३ । ३४	अस्मभ्युमुजो विरसे	४५	॥	४ । ४२
अजमज्रममरमेक	४०	॥	४ । ३१	अस्त्युत्तरसां दिशि	१०३	॥	६ । १७
अजीमनो अमृत	१७	॥	३ । ३५	(आ)			
अस्तिदाहणा द्विजिह्वा	३६	॥	८ । ०५	आबिद्युन्मद्भिर्मरुत	१८	॥	३ । ४०
अतिविपुनल्लघट	१३३	॥	७ । १४	आपः पृणीत मेपज	१०	॥	३ । १५
अतिपुरभिरमाजि	१२०	॥	६ । ३६	आयतबाहुदण्डमुप	१३३	॥	७ । १५
अत्रोपजातिर्विधिषा	९९	॥	६ । १७	आपो न देवीरुपयन्ति	२०	॥	३ । ४९
अथ प्रदोषे दोषहाः	६२	॥	४ । १९	आह्वं प्रविशतो यदि	११४	॥	६ । ०३
अदर्शि गात्रुशरवे	३०	॥	४ । ७	(इ)			
अद्भुवर्षिनी सिद्धि	६३	॥	५ । १९	इन्द्र मित्रं वरुण	३१	॥	४ । ७
अथ कुरुष्व कर्म	१३६	॥	७ । १९	इति धीतपुराघ्न	१६१	॥	८ । १३
अघरकिंसलयेन	१५९	॥	८ । ८	इद भरतबंधमूर्धता	४	॥	४ । ३९
अथा अग्ने फतो	२०	॥	३ । ४७	इद वदनपर्ध	८९	॥	६ । ८
अप्यस्यानां जनयति	१६०	॥	८ । १०	इन्द्र घाचीपति-	११	॥	३ । ८
अनन्तरमप्रभवस्य	१०४	॥	६ । १७	इम खोममर्हते	३०	॥	४ । ७
अनाकृष्टस्य विषये	६१	॥	५ । १९	इमन्तमुपस्य	२०	॥	३ । ५३
अन्यदतो हि जितानं	५५	॥	५ । ८	इमे सोमाः सुरामाणां	२८	॥	४ । ३
अपयत्तपनविशदेदश	८१	॥	५ । ४४	इय स्रजे चन्द्रमुखी	५९	॥	५ । १२
अप्यन्तरमृतमप्यु	१३	॥	३ । २०	इयमतिशयमुमवा	६६	॥	५ । २८
अबोधमिधर्मं नृदेति	६१	॥	३ । ५३	इयमधिकतरं रम्या	९३	॥	६ । ९

	पृ.	अ.	सूत्र.
इयमपरा विपुला गी	३८	॥	४ । २८
इह हि भवति दण्डकार-	१५३	॥	७ । ३२

(उ)

उत्तुङ्गस्तनकलशद्वयो	१२४	॥	७ । १
उद्गीतिरत्र नित्यं	४०	॥	४ । ३०
उद्धर्षिणी जनदृशा	१२८	॥	७ । ८
उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्णि-	१०१	॥	६ । १७
उपचित्रकमत्र विराज-	७२	॥	५ । ३२
उपस्थितं प्राञ्जलिना	५९	॥	५ । १९

(ए)

एषा जगदेकमनो-	९६	॥	६ । १४
एषा तवापरोद्गी-	३९	॥	४ । ३०

(ओ)

ओं नमो जनार्दनाय	५२	॥	५ । ६
------------------	----	---	-------

(क)

कङ्कालमालभारिणं	५४	॥	५ । ८
कथमपि निपतित-	१३१	॥	७ । १३
कनकप्रभापृथुनितम्ब	१५८	॥	८ । ७
कन्येयं कनकोज्ज्वला	७१	॥	५ । ३०
कपोलकण्डूः करिभिः	१०१	॥	६ । १७
कम्बुग्रीवमुदग्रबाहु-	१४१	॥	७ । २१
कान्तावदनसरोज	६६	॥	५ । २३
कामं चकास्ति गीति-	३८	॥	४ । २८
काम वेद ते मदो-	१८	॥	३ । ४१
कामशरैर्व्याप्ता खलु	१२२	॥	६ । ४०
कामिनीभिः सह प्रीति.	६०	॥	५ । १९
कालक्रमेणाथ तयोः	१०२	॥	६ । १७
किं ते वक्रं चलदल-	११३	॥	६ । २१
किं ब्रूथ रे व्योमचरा	१०६	॥	६ । १७
कुञ्जरकुम्भपीठो-	१६१	॥	८ । १२
कुङ्कलदन्ती तिक्रान्ति	११८	॥	७ । १३

	पृ.	अ.	सूत्र.
कुन्दकुञ्जलक्रीमल-	१६३	॥	८ । १
कुरु करुणामियं गाढो	११९	॥	६ । १
कुर्वीत यो देवगुरु	११७	॥	६ । १
कुवलयदलश्यामा	१३४	॥	७ । १
कुसुमितसहकारे	६४	॥	५ । १
कूरदृष्टिरायताग्र-	११५	॥	६ । १
क्वचित्काले प्रसरता	६३	॥	५ । १
क्षीयमाणाग्रदशना	५७	॥	५ । १
क्षुत्क्षीणशरीर	४१	॥	४ । १

(ग)

गण्डयोरतिशयकृशं	९३	॥	६ । १
गान्धर्वं मकरध्वज-	३८	॥	४ । १
गोत्राह्वणस्त्रीव्रति-	९८	॥	६ । १

(घ)

घनपरिमलमिल-	५०	॥	४ । १
घृतं न पूतं तनू	१९	॥	३ । १

(च)

चन्द्रमुखी सुन्दरघन	१४९	॥	७ । १
चपलानि चक्षुरादीनि	४१	॥	४ । १
चित्तं भ्राम्यत्यनव-	४७	॥	४ । १
चित्तं मम रमयति-	६५	॥	५ । १
चित्तं हरन्ति हरिणी-	३५	॥	४ । १
चिबुके कपोलदेशे	३७	॥	४ । १

(ज)

जनयति महतीं	६६	॥	५ । १
जन्तुमात्रदुःखकारि	१४४	॥	७ । १
जयति भुवनैकवीरः	३३	॥	४ । १
जयतं च प्रस्तुतं च	२२	॥	३ । १
जिते तु लभते	६३	॥	५ । १

(त)

जिते तु लभते	६३	॥	५ । १
--------------	----	---	-------

	पृ	अ	सूत्र		पृ	अ	सूत्र
वसु ष्टीन्द्र यो ह	२१	॥ ३१	५२	धन्यानामेता कुसुमित	१२९	॥ ७१	२०
तव तन्वि कटाक्ष-	४१	॥ ४१	३२	धन्यास्त्रियु नीघा	८१	॥ ६१	२
तव मन्त्रहृतो मन्त्रै-	६१	॥ ५१	१९	धवम्भशोऽशुकेन	१२३	॥ ६१	४३
तव मुञ्ज नराधिप	७३	॥ ५१	३४	ध्यानैकाप्रालम्बा	१५१	॥ ७१	३०
तव मुञ्ज नराधिप	७७	॥ ५१	३९				
तव सहकार पुष्य	१६२	॥ ८१	१५	(न)			
तस्या कटाक्षविज्ञेपै	६४	॥ ५१	२०	न तमहो न दुरित	१६	॥ ३१	३१
तस्या स्मरामि सुन्दरं	५५	॥ ५१	८	नद व ओदतीनां	१४	॥ ३१	२२
सुरगन्ताकुलस्य	१६५	॥ ८१	१९	नमस्तस्मै महादेवाय	८०	॥ ६१	१
तुल्यार्थ तुल्यसामर्थ्यं	३३	॥ ४१	१४	नमस्तुङ्गशिर	६३	॥ ६१	१
सृष्णां त्यज धर्मं	५४	॥ ५१	८	नमस्यामि सदोद्भूत	८०	॥ ६१	१
क्षज शोटकर्मर्षिनियोगकरं	११८	॥ ६१	३१	नभधाराम्युसंसि-	५६	॥ ५१	१३
त्रिकङ्कमेपु महिपो	३०	॥ ४१	७	नभक्षिकसितकुवल्-	१३१	॥ ७१	१२
स्वममे यज्ञानां	१२	॥ ३१	१४	नभसहकारपुष्य-	१६०	॥ ८१	१५
				नभानां नभतीनां	२१	॥ ३१	५४
(म)				न विचलति कथ	११९	॥ ६१	३२
दिक्कालाद्यनवच्छिन्न-	८४	॥ ६१	१	न पर्यायोक्ति	८५	॥ ६१	१
दिवाकराप्रकृति यो	१०३	॥ ६१	१७	नित्य नीतिनिपण्णस्य	५६	॥ ५१	१४
तु-क्तं मे प्रक्षिपति	८४	॥ ६१	१	निम्नाः प्रदेशा- स्पष्ट	१०६	॥ ६१	१७
तुर्नापितेऽपि सौभाग्य	५६	॥ ५१	१३	नीद्योत्पल्वनेष्वथ	५६	॥ ५१	१३
तुही यमिन्नधितये	१३	॥ ३१	१७	शुभिर्येमानो हर्षतो	१०	॥ ३१	१६
देव स जयति धी-	५९	॥ ५१	१९				
देवो अग्निं स्थितिहृत्	२८	॥ ४१	३	(प)			
दोषकर्मर्षिविरोधमुग्र	११२	॥ ६१	१८	पशेपुवत्तम-	३८	॥ ४१	२८
द्वतगतिः पुरुषो धनमायन	११८	॥ ६१	३०	पट्टजवपवन-	१३०	॥ ७१	११
द्वाराकूटप्रमोद	७८	॥ ६१	१	पष्पार्थक्षीतताम्बूल	३३	॥ ४१	१४
द्विजगुरुपरिमषकारी	११४	॥ ६१	२४	पथ्याक्षी भ्यायामी	३४	॥ ५१	२२
द्वीपादन्यस्मावपि	३३	॥ ४१	१४	पथ तुपारभुतिभौत	१०१	॥ ६१	१७
				पथकं तु क्रोमले	७९	॥ ५१	४२
(घ)				परमर्षिनिरीक्षण-	४२	॥ ४१	३२
घते दाम कुवलय-	१५०	॥ ८१	४	परयुषतिपु पुत्र-	४३	॥ ४१	३६
घते शोभा कुवलय	१५७	॥ ८१	८	परिबाळच्छि कर्ष	६७	॥ ५१	२४
घन्यः पुष्पारसा आयते	१२२	॥ ६१	४१	परिशुद्धवाक्यरचना	१०१	॥ ६१	३९
				परिहृतसर्वपरिमह	४८	॥ ४१	४७

	पृ.	अ.	सूत्र.
पर्याप्तं तप्तचामी-	७७	॥ ६ ।	१
पर्येषु प्रधन्व	१४	॥ ३ ।	२५
पवनविधूतवीचि-	१४७	॥ ७ ।	२६
पादतले पद्मोदर	९५	॥ ६ ।	११
पिङ्गलकेशी कपिला	४२	॥ ४ ।	३४
पितुमृतो न तन्तु	१९	॥ ३ ।	४३
पुर.साधुवद्वक्ति मिथ्या	१२०	॥ ६ ।	३७
पुंस्कोकिलकृत	४७	॥ ४ ।	४७
पुरोगतं दैत्यचमू	१०६	॥ ६ ।	१७
प्रणमति चरणार-	१५७	॥ ८ ।	५
प्रत्यादिष्टं समर	१३७	॥ ७ ।	१९
प्रत्यादेशादपि च	८५	॥ ६ ।	१
प्रथमकथितदण्ड-	१५४	॥ ७ ।	३३
प्रच्युक्तैतु देवी-	१९	॥ ३ ।	४४
प्रसन्नदिक् पासुविविक्त	१०५	॥ ६ ।	१७
प्रसीद विश्राम्यतु वीर	१०५	॥ ६ ।	१७
प्रियं प्रति स्फुरत्पादे	८४	॥ ६ ।	१
प्रेष्ठं वो अतिथि	१२	॥ ३ ।	११
प्रोष्वस्मै पुरोरथं	३०	॥ ४ ।	७

(फ)

फणिपतिवल्यं	१२७	॥ ७ ।	६
-------------	-----	-------	---

(ब)

विम्बोष्ठी कठिनोन्नत	७०	॥ ५ ।	२९
बृहद्भिरग्ने अर्चिभि.	२०	॥ ३ ।	५३
ब्रह्मक्षत्रकुलीनः	३४	॥ ४ ।	१९

(भ)

भगो अनुप्रयुक्ता	२७	॥ ४ ।	३
भङ्क्त्वा दुर्गाणि द्रुमवन	१२७	॥ ७ ।	५
भद्रं नो अपि वातय	१८	॥ ३ ।	४०
भनक्ति समरे बहूनपि	११९	॥ ६ ।	३३
भर्तुराज्ञानुवर्तिनी	५७	॥ ५ ।	१५

	पृ.	अ.	सूत्र.
भवन्नखाः कुन्ददल-	९९	॥ ६ ।	६
मृङ्गावलीमङ्गलगीत	७५	॥ ५ ।	३७
आतर्गुणरहितं	४६	॥ ४ ।	४४

(म)

मकरध्वजसञ्चनि	३७	॥ ४ ।	२६
मत्स्यपायि ते महः	१५	॥ ३ ।	२८
मत्स्वा सुशिप हरि	१५	॥ ३ ।	२६
मदकलखगकुल-	४८	॥ ४ ।	४८
मद्रकगीतिभिः	१४६	॥ ७ ।	२४
मधुर वीणारणितं	३८	॥ ४ ।	२८
मनाक् प्रसृतदन्त-	४४	॥ ४ ।	४०
मनोभिरामा. शृण्वन्तौ	६२	॥ ५ ।	१९
मन्दायन्ते न खलु	८४	॥ ६ ।	१
मन्मथचापध्वनि-	४६	॥ ४ ।	४३
महाकविं कालिदासं	६०	॥ ५ ।	१९
महो यस्पतिः शवसो	१६	॥ ३ ।	३२
मा कस्मै धातमभ्य-	१५	॥ ३ ।	२५
माचिदन्यद्विशंसत	१५	॥ ३ ।	२७
माणवकाक्रीडित-	९०	॥ ६ ।	४
मा ते गृहेषु निशि	२९	॥ ४ ।	७
मीमासारसममृतं	९५	॥ ६ ।	१०
मृगत्वचा रुचिरतरा	१२५	॥ ७ ।	२
मृगलोचना शशि-	६७	॥ ५ ।	२५

(य)

यं त्वा देवासो	१८	॥ ३ ।	३८
यं सर्वशैलाः परिकल्प्य	१०३	॥ ६ ।	१७
यः पूरयन्कीचकरन्द्र-	१००	॥ ६ ।	१७
य ऋष्वः श्रावयत्सखा	१८	॥ ३ ।	३९
यच्चित्तं गुरुसक्त-	४७	॥ ४ ।	४६
यत्पादतले चकास्ति	७४	॥ ५ ।	३५
यत्पादस्य कनिष्ठा	३७	॥ ४ ।	२६
यत्राशुकक्षेपविल-	१०५	॥ ६ ।	१७

	पृ	अ	सूत्र
यदि बाष्पति पर	४६	॥ ४ ।	४५
यदि घुस्रमनुपम	४९	॥ ४ ।	५०
यदीरयति भूमौ	८८	॥ ६ ।	३
यद्यपि घ्नीप्रगति	७२	॥ ५ ।	३३
यशाश्वेपीमूले जगति	१३७	॥ ७ ।	२०
यथाप्सरोविभ्रम	१०४	॥ ६ ।	१७
यस्य मुखे प्रियवाणी	९०	॥ ६ ।	५
यस्य विमाति विपुला	६०	॥ ५ ।	१५
यस्यां प्रियद्रसत्	९८	॥ ६ ।	१५
यस्याः पादाकुष्ठं	३७	॥ ४ ।	२६
यस्या विळोचनेऽपि	३६	॥ ४ ।	२७
या कपिलाक्षी पिङ्गल	१४३	॥ ७ ।	२९
या करोति विविधैर्विटे-	११३	॥ ६ ।	२२
या कुञ्जगुर्वा मृगशिशु-	१५८	॥ ८ ।	६
यास्तुस्त्रेकं सपदि	११२	॥ ६ ।	२०
या पीनोद्गाढगुह-	१४३	॥ ७ ।	२२
या वनान्तरण्युपैति	९६	॥ ६ ।	१२
या स्त्री कुचकलश-	३५	॥ ४ ।	२३
युयुस्तुनेव कवचं	६१	॥ ५ ।	१९
युवं ब्राह्म महोरन्युवं	१७	॥ ३ ।	३३
युषाकु हि क्षत्रीनां	११	॥ ३ ।	९
ये जुष्टदेव्या इह	९८	॥ ६ ।	१५
येन क्रियमकृणुवं	१९	॥ ३ ।	४९
ये सप्तद्वानेकनीकै	१५०	॥ ७ ।	३०
यो रणे युष्यते निर्भयं	१२०	॥ ६ ।	३८

(र)

रक्षपतिरपि प्वात-	१६६	॥ ८ ।	१७
रतिरुमल्लयमदति	५०	॥ ४ ।	५२
रामा कामकरेण-	७०	॥ ५ ।	२८
रुमान्तरेण देवी	३३	॥ ४ ।	१७
रेखाभशुप्रदन्त	१४५	॥ ७ ।	२४

	पृ	अ	सूत्र
	(ल)	-	-
लक्ष्मीपति लोकरायं	६०	॥ ५ ।	१९
लावर्ण्यं ययुपि कान्ते	९१	॥ ६ ।	७
लोकरात्रतिपत्तव्यो	६२	॥ ५ ।	१९

(घ)

घटे बटे वैश्रवणः	५९	॥ ५ ।	१९
घन्दे क्विं धीमारविं	६१	॥ ५ ।	१९
घन्दे देव सोमेश्वरं	६१	॥ ५ ।	१९
घदीकृतजगत	८३	॥ ६ ।	१
घाक्यैर्मपुरे प्रतार्यं	४२	॥ ४ ।	३३
घाताहतोर्मिमाला	४०	॥ ४ ।	३१
घासवोऽपि विफ्रमेण	५३	॥ ५ ।	६
विगञ्जितहारा कुसुम-	१२०	॥ ६ ।	३५
विततयननुपार-	८४	॥ ६ ।	१
विघ्नमालाछोलान्	९१	॥ ६ ।	६
विनिवारितोऽपि नयने	६८	॥ ५ ।	२६
विपुला पयोधर-	४०	॥ ४ ।	३०
विपुलाभिमातर्वसो	३६	॥ ४ ।	२५
विपुलामिलाप-	३९	॥ ४ ।	३१
विपुलार्यमुवाचका-	४४	॥ ४ ।	३७
विपुष्पेपगीतिज्ञहार	३९	॥ ४ ।	२९
विपुष्पेपगीति संस्रज्य	३९	॥ ४ ।	९२
विरद्विपुरद्वय-	६६	॥ ५ ।	२४
विलासिनी विळोकित-	११५	॥ ६ ।	२६
विशुद्धवशस्वमुदार	११७	॥ ६ ।	२८
विश्वं तिष्ठति कुक्षि-	९४	॥ ६ ।	९
विपयामिपामिलाप	३९	॥ ४ ।	२९
व्याघ इषोहीति-	३९	॥ ४ ।	३०
व्यूढोरस्क सिंहसमाना-	१२५	॥ ७ ।	३

(श)

शशशोणितपद्म	४१	॥ ४ ।	३२
शशधरमुखि मुसं	५	॥ ४ ।	५१

	पृ.	अ.	सूत्र.
शस्त्रश्यामा स्निग्ध-	११२	॥ ६ ।	१९
शैलशिखानि	१६०	॥ ८ ।	११
श्लाघ्यस्त्यागोऽपि	६३	॥ ५ ।	१९
श्रिया जुष्टं दिव्यै	१६४	॥ ८ ।	१८
श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन	१५२	॥ ७ ।	३१
श्रुतिपरिपूरित	१६२	॥ ८ ।	१४

(स)

सकलभुवनजगण-	१२६	॥ ७ ।	४
सकृदपि कृपणेन	७८	॥ ५ ।	४०
स जयति वाक्पति-	३३	॥ ४ ।	२०
सततं प्रियंवदमनून	६९	॥ ५ ।	२७
सभ्रातरं वरुणमन्न-	३०	॥ ४ ।	७
समरशिरसि सद्य	४३	॥ ४ ।	२६
समसितदशना मृगा	७८	॥ ५ ।	४१
स मानुषीं मेरुसखः	१००	॥ ६ ।	१७
सरोजयोनिरम्बरे	५४	॥ ५ ।	७
सर्वातिरिक्तं लावण्यं	६२	॥ ५ ।	१९
सहस्रशीर्षा पुरुषः	१४	॥ ३ ।	२३
सहि गर्धो न मारुतं	३०	॥ ४ ।	७
साक जातं क्रतुना	३०	॥ ४ ।	७
सा जयति जगत्पार्या	३३	॥ ४ ।	१६
सुदेव समहासति	१३	॥ ३ ।	१९

	पृ.	अ.	सूत्र.
सुपर्णोऽसि गरुत्मा-	२९	॥ ४ ।	४
सुरसुनिमनुजैः	१२८	॥ ७ ।	७
सुरासुरशिरोरत्न	८२	॥ ६ ।	१
सूर्यश्च मामन्युश्च	२८	॥ ४ ।	३
सैतवेन पथार्णवं	५८	॥ ५ ।	१८
सौम्या दृष्टिं देहि	४९	॥ ४ ।	५१
स्कन्धं विन्ध्याद्रि-	७७	॥ ६ ।	१
स्तनयुगमश्रुत्वातं	५१	॥ ४ ।	५३
स्निग्धच्छाया लावण्य	३५	॥ ४ ।	२३
स्यादस्थानोपगत	७७	॥ ६ ।	१
खादु शिशिरोज्ज्वल-	१५९	॥ ८ ।	९
खादु स्वच्छं हिम-	८४	॥ ६ ।	१
स्थिरविलासनतमौक्तिक-	४५	॥ ४ ।	४१
स्वैरोल्लापैः श्रुतिपट्ट	९६	॥ ६ ।	१३

(ह)

हता समितिशत्रवः	१३५	॥ ७ ।	१७
होता यक्षदश्विनौ	२८	॥ ४ ।	१
हंसाविव पतथो	२२	॥ ३ ।	५४
हतभूरिभूमिपति-	७५	॥ ५ ।	३६
हृदयं यस्य विशा	५३	॥ ५ ।	८
हृदयं हरन्ति नार्यो	३७	॥ ४ ।	२७
हृदं मधं पीत्वा	१४७	॥ ७ ।	२७

